

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Konwersatorium Wiedzy o Mieście

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2022

 C O P E
Member since 2022
JM17074

nr 7 (35) 2022
ISSN 2543-9421

Siedziba Redakcji
Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
tel. +48 42 635 63 05

REDAKTOR NACZELNA

Ewa Szafrąńska

ZASTĘPCA REDAKTOR NACZELNEJ

Joanna Kowalczyk-Anioł

SEKRETARZ

Angelika Jasion

RADA NAUKOWA

Waldemar Cudny Uniwersytet Łódzki
Mariusz Czepczyński Uniwersytet Gdański
Annegret Haase Helmholtz Centre for Environmental Research, Niemcy
Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz Uniwersytet Łódzki
Iwona Jażdżewska Uniwersytet Łódzki
Tomasz Kaczmarek Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań
Szymon Marcińczak Uniwersytet Łódzki
René Matlovič University of Presov, Słowacja
Joseph Salukvadze Tbilisi State University, Gruzja
Dariusz Sokołowski Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
Zdeněk Szczyrba Palacký University of Olomouc, Czechy
Przemysław Śleszyński Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Petra Špačková Uniwersytet Karola w Pradze, Czechy
Tiit Tammaru University of Tartu, Estonia
Grzegorz Węclawowicz Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Anita Wolaniuk Uniwersytet Łódzki
Andrzej Zborowski Uniwersytet Jagielloński

Czasopismo jest objęte patronatem Komisji Geografii Osadnictwa i Ludności PTG

RECENZENCI

Waldemar Cudny, Karolina Dmochowska-Dudek, Anna Janiszewska, Iwona Jażdżewska, Robert Krzyszt
Tomasz Michalski, Justyna Mokras-Grabowska, Robert Pawlusiński, Sławomir Pytel, Agnieszka Rochmińska
Roman Szkup, Robert Szmytkie, Adam R. Szromek, Przemysław Śleszyński, Victoria Yavorska

REDAKTOR INICJUJĄCY

Katarzyna Smyczek

REDAKTOR-KOORDYNATOR PROCESU WYDAWNICZEGO

Katarzyna Szumska

REDAKCJA JĘZYKOWA

Richard Bolt (język angielski), Katarzyna Szumska (język polski)

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Katarzyna Szumska

KOREKTA

Jakub Foremniak, Katarzyna Szumska

MAPY I RYSUNKI

Anna Wosiak

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Rzymkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska; Agencja Komunikacji Marketingowej efectoro.pl
Zdjęcie wykorzystane na okładce: <https://commons.wikimedia.org/Łódź> w 1853

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

ISSN 2543-9421

e-ISSN 2544-1221

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UE

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10910.22.0.C

Ark. wyd. 17,5; ark. druk. 13,75

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A, tel. +48 42 635 55 77

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl, e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

SPIS TREŚCI

Artykuły

- TOMASZ KACZMAREK – Problematyka demograficzna we współczesnych koncepcjach miasta 7
- MAREK NIEZABITOWSKI – Ludzie starsi a przestrzeń miejska – wybrane problemy, priorytety i wyzwania przyszłości 17
- GANNA O. GORINA – The potential for industrial tourism development in Ukraine: Kryvyi Rih case study 25
- DOMINIK SIKORSKI – Przemiany demograficzne wybranych terenów przemysłowych i poprzemysłowych we Wrocławiu w XXI wieku 39
- ANGELIKA JASION, DARIA ZDULSKA, MAREK SZYMALA, KATARZYNA PRÓŻYŃSKA – Aplikacja turystyczna „Łódzkie stadiony na wyciągnięcie ręki” – ocena funkcjonalności 47
- ROMAN SZKUP, KLAUDIA SKOP – Użytkowanie rodzinnego ogrodu działkowego (ROD) w dobie pandemii. Przykład ROD im. Księcia Bolka I w Jaworze 57
- ALEKSANDRA ZDYRKO – Przekształcenia zagospodarowania przestrzennego terenów poprzemysłowych w gminach powiatu tarnogórskiego z wykorzystaniem metod GIS 67
- JOLANTA WOJCIECHOWSKA, PATRYCJA LIS, GRZEGORZ WOŁK – Teatr zachowań osób odwiedzających pomniki Galerii Wielkich Łodzian na ulicy Piotrkowskiej w Łodzi 79
- ARMINA KAPUSTA, MICHAŁ WOJTKIEWICZ – Problemy użytkowania orlików w miejskiej przestrzeni rekreacyjnej – przykład Częstochowy 89

Recenzja

- IWONA JAŹDŻEWSKA – Vítor Oliveira, *Urban morphology: An introduction to the study of the physical form of cities*, The Urban Book Series, Springer International Publishing, Cham 2016, ss. XXIII, 192 107

Tomasz Kaczmarek

 <https://orcid.org/0000-0001-5177-9374>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Systemów Osadniczych i Zarządzania Terytorialnego
tomasz.kaczmarek@amu.edu.pl

PROBLEMATYKA DEMOGRAFICZNA WE WSPÓŁCZESNYCH KONCEPCJACH MIASTA

Abstrakt: W ostatnich kilkunastu latach pojawiło się wiele nowych (lub reaktywowanych) koncepcji miasta o różnym stopniu kodyfikacji i systematyzacji wiedzy. Na podstawie przeglądu literatury naukowej autor podejmuje próbę odpowiedzi na pytania: czy i w jakim stopniu czynnik demograficzny jest brany pod uwagę w tworzeniu koncepcji miasta. W konkluzji stwierdza, że podobnie jak w procesach urbanizacji trendy demograficzne przeplatają się z gospodarczymi, społecznymi, ekologicznymi i politycznymi, tak też kwestie demograficzne stają się coraz ważniejszym elementem najpopularniejszych obecnie koncepcji miast.

Słowa kluczowe: koncepcja miasta, demografia, miasto kurcząca się, miasto inteligentne, miasto odporne, ekomiasto, miasto postcovidowe.

DEMOGRAPHIC ISSUES IN CONTEMPORARY CITY CONCEPTIONS

Abstract: In recent years, many new (or reactivated) concepts of the city have appeared, with varying degrees of codification and systematization. Based on a review of the academic literature, the author attempts to answer the question: are demographic issues taken into account in creating the conception of the city and to what extent? We conclude that, just as in the processes of urbanization, demographic trends are intertwined with economic, social, ecological and political ones, demographic issues are also becoming an increasingly important element of the most popular recent conceptions of the city.

Keywords: conception of a city, demography, shrinking city, smart city, resilient city, eco-city, post-covid city.

1. WPROWADZENIE

Truizmem jest stwierdzenie, zarówno w ujęciu historycznym, jak i współczesnym, że trendy demograficzne są zróżnicowane w poszczególnych częściach świata, w obrębie krajów, regionów, czy też miast. Miasta w XXI w. są poddawane nieustannej dywersyfikacji, będącej wynikiem oddziaływania na ich rozwój tak czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych, w szczególności globalizacji, która jako fenomen ostatnich 30–40 lat stanowi źródło wielu współczesnych procesów i zjawisk. Podczas gdy wiele miast notuje znaczące przyrosty liczby mieszkańców, inne doświadczają depopulacji lub wieloletniej stagnacji. Praktycznie cały wzrost światowej populacji miejskiej w dającej się przewidzieć przyszłości będzie miał miejsce w miastach krajów rozwijających się. W ciągu najbliższych 20 lat większość krajów rozwijających się po raz pierwszy stanie się bardziej miejska niż wiejska. Nie pomijając oczywistych korzyści płynących

z urbanizacji, należy mieć na uwadze, że szybkość i skala tej transformacji stawia przed miastami – niezależnie od szerokości geograficznej – wiele wyzwań. Miasta poddane gwałtownym przyrostom liczby ludności dotyka problem przeludnienia (*overpopulation*). Szczególnie wobec gwałtownego napływu migrantów dynamiczna urbanizacja (*hiperurbanisation, overurbanisation*) powoduje nienadążanie za tym przyrostem rozwoju infrastruktury miejskiej, rynku pracy, mieszkalnictwa, usług społecznych itp. W niedalekiej przyszłości dużo więcej miast stanie także w obliczu wyludniania się i starzejącej się populacji, co będzie miało istotne konsekwencje dla zapewnienia funkcjonowania infrastruktury miejskiej i świadczenia usług. Trendy demograficzne przeplatają się więc z gospodarczymi, społecznymi, ekologicznymi i politycznymi, tworząc dynamiczny kontekst funkcjonowania miast, miasteczek i obszarów metropolitalnych.

Treść i tempo zmian czynią nakazem chwili konieczność podjęcia naukowej refleksji, prowadzącej do pełnego zrozumienia procesów przeobrażeń współczesnego świata, stworzenia nowych idei kształtowania rzeczywistości społecznej oraz wytyczania pożądanego kierunku jej rozwoju. Na gruncie nauk społecznych olbrzymią rolę w poznaniu i zrozumieniu rozwoju miast odgrywają koncepcje teorii, które według Chojnickiego (1999) są zbiorem pewnych wyidealizowanych założeń, wymagających konkretyzacji empirycznej. Dotyczy to również badań nad miastami określanymi często wspólnym pojęciem studiów miejskich (*urban studies*), w których podstawowe znaczenie dla pola badawczego ma formułowanie modeli rozwoju miasta.

Tworzenie koncepcji dotyczących miasta ma dość długą historię. Vasconcelos (2015) podzielił ją na sześć okresów. Dla każdego z nich przedstawił próby konceptualizacji miasta przez autorów z różnych dyscyplin, również autorów nieakademickich. Analizując powstawanie koncepcji miast, Vasconcelos wyróżnił:

- okres przedakademicki (1810–1869),
- okres instytucjonalizacji nauk społecznych (1870–1923),
- okres międzywojenny (1914–1944),
- okres powojenny, „30 lat chwały” (1945–1972),
- okres kryzysu ekonomicznego (1973–1994),
- okres współczesny (od 1995 r.).

Jak stwierdził McCaan (2011), w obecnym świecie koncepcje i modele rozwoju miast są przedmiotem globalnego obiegu wiedzy opisywanego mianem wiedzy o mieście (*urban knowledge*) oraz mobilności polityki miejskiej (*urban policy mobilities*). Obieg ten powoduje, że wybrane idee w krótkim czasie zyskują bardzo dużą popularność, rozprzestrzeniając się od wąskiej grupy miast innowatorów do szerokiej grupy miast adaptatorów. Nadzwyczajne wydarzenia mogą przyspieszyć powstawanie koncepcji: zmiany ustroju, wojny, kryzysy, kataklizmy, katastrofy, epidemie. Część z nich wprost jest związana z demografią i geografiami ludności.

Pomimo wciąż relatywnie wczesnego etapu zaawansowania swojego rozwoju koncepcje miast pełnią już wiele spośród funkcji badawczych (autonomicznych) teorii. Chojnicki (1999, s. 38) wiąże je z rolą, jaką teoria odgrywa w procesie badawczym:

Po pierwsze, teoria przyczynia się do kodyfikacji i systematyzacji dotychczasowej wiedzy, ujawnia związki między informacjami pozornie odległymi, pozwala dostrzec luki w posiadanym obrazie świata, sprzyja kumulacji rezultatów badawczych; po drugie, teoria ułatwia weryfikację posiadanej wiedzy, pozwala bowiem sprawdzać niektóre twierdzenia pośrednio przez konfrontację z uprzednio ustalonymi twierdzeniami; w końcu teoria stanowi czynnik inicjujący nowe badania poprzez formułowanie nowych problemów, gromadzenie nowych danych, sugerowanie nowych kierunków badań.

W niniejszym artykule omówiono temat znaczenia zagadnień demograficznych we współczesnych modelach rozwoju miasta, a więc takich, które pojawiły się w ostatnich 3–4 dekadach, ze szczególnym uwzględnieniem kilku popularnych obecnie koncepcji: *smart city*, *eco-city*, *slow city*, *compact city*, czy *resilient city*. Kwestie demograficzne w odniesieniu do problematyki miejskiej dotyczą trzech zasadniczych wątków:

- rozmieszczenia ludności, gęstości zaludnienia;
- wzrostu lub ubytku ogólnej liczby mieszkańców miasta, zarówno w kontekście ogólnym, jak i dynamiki jego komponentów: ruchu naturalnego i migracji;
- zmian struktur wieku polegających na odmładzaniu lub starzeniu się populacji miasta.

Czy i w jakim stopniu czynnik demograficzny jest brany pod uwagę w tworzeniu określonej koncepcji miasta? Czy są koncepcje miasta wyrosłe na gruncie demografii? Jaka jest rola czynnika demograficznego w formułowanych koncepcjach/strategiach miast dzisiejszych i miast przyszłości? Na podstawie przeglądu literatury naukowej autor niniejszego artykułu podjął próbę odpowiedzi na postawione pytania badawcze.

2. KONTEKST DEMOGRAFICZNY WE WSPÓŁCZESNYCH KONCEPCJACH MIASTA

Koncepcje miasta to teorie opisujące miasta dziś i projekty dla miast jutra (Rink, Haase, 2018). Szczególnie w ostatnich kilkunastu latach pojawiło się wiele nowych (lub reaktywowanych) koncepcji miasta o różnym stopniu kodyfikacji i systematyzacji wiedzy. Mają miejsce także próby ich całościowego przeglądu i porównań (m.in. Davis, 2015; De Jong i in., 2015; Knox, 2014; Solarek, 2011; Rink, Haase, 2018). Większość pojawiających się dotychczas pomysłów ma raczej charakter preteorii, które dostarczają wstępnych założeń pozwalających na sformułowanie problemów badawczych, identyfikują pewne czynniki badanych zjawisk, wreszcie diagnozują aktualne trendy w rozwoju, opisując dynamiczny kontekst funkcjonowania miast. Na ich gruncie formułowany jest aparat pojęciowy pozwalający opisywać realnie zaobserwowane mechanizmy i praktyki związane z rozwojem przestrzennym (urbanistycznym), ekonomicznym i społecznym miasta. Najbardziej popularne koncepcje miasta są systematycznie wyjaśniane i przedstawiane, a ich przeglądy sprzyjają bieżącej dyskusji na temat miasta, tak w nauce, jak i praktyce, w planowaniu strategicznym i urbanistycznym oraz w biznesie i polityce.

Podstawowe zagadnienia teoretyczne i metodologiczne w dziedzinie studiów miejskich wywodzą się z wielu dyscyplin nauk społecznych, głównie z historii, ekonomii, socjologii, geografii, politologii, antropologii, urbanistyki, architektury i architektury krajobrazu. W polu badawczym studiów miejskich znajduje się również

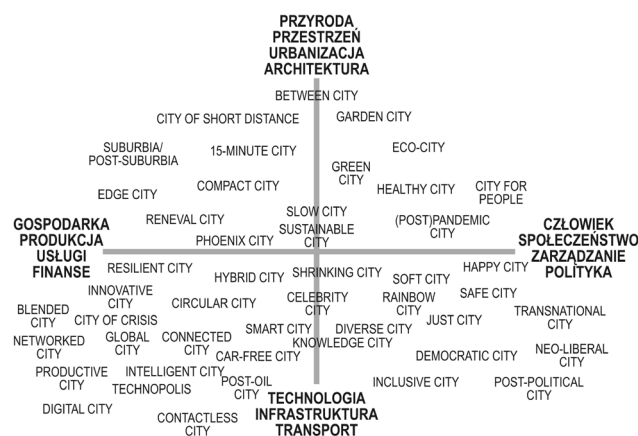
demografia. Demografia podejmuje badania zjawisk ludnościowych, zmierzające do wykrycia prawidłowości, którym te zjawiska podlegają. Przedmiotem demografii jest populacja, tj. cała ludność zamieszkująca określony obszar, jednostkę terytorialną, w tym, co rozumiałe, także miasto w jego granicach administracyjnych lub funkcjonalnych. W tabeli 1 zostały przedstawione istotne pola badawcze miast uwzględniające kwestie demograficzne, takie jak: rozmieszczenie, dynamika zmian, mobilność, struktura ludności. Dwoisty, biologiczno-społeczny charakter zjawisk ludnościowych sprawia, iż badania demograficzne są często uprawiane na pograniczu różnych dyscyplin nauki.

Tabela 1. Kwestie demograficzne w odniesieniu do badań miejskich

Kwestie demograficzne	Pola badawcze miast
Liczba ludności	– klasyfikacja miast – hierarchizacja miast
Rozmieszczenie ludności	– struktura przestrzenna miasta – procesy suburbanizacji
Zmiany zaludnienia	– dynamika miasta – konkurencyjność, odporność miasta
Ruch naturalny	– witalność miasta – warunki życia w mieście
Migracje do i z miasta	– procesy suburbanizacji, rynek mieszkaniowy miasta
Migracje wewnątrzmięskie	– sukcesja funkcji mieszkaniowych – gentryfikacja, rewitalizacja obszarów w mieście
Struktura wieku i płci	– juwenilność, starzenie się mieszkańców – „płeć” miasta, egalitaryzm miejski
Struktura zawodowa	– funkcje miasta – baza ekonomiczna miasta – kreatywność miasta
Struktury społeczne	– ekologia społeczna miasta

Już w samej definicji miasta częstym elementem są jego mieszkańcy. O’Sullivan (2009) w pracy *Urban economics* określił miasto jako obszar geograficzny, który obejmuje dużą liczbę ludzi na stosunkowo niewielkim terytorium. Glaeser w pracy *Triumph of the city* (2012) istotę miasta sprowadził do braku fizycznego dystansu między ludźmi, stwierdzając, że miasto to dużo ludzi na małej przestrzeni. Gehl (2014) w książce *Miasta dla ludzi* pisał, że bez ludzi miasto jest pustą formą. Obecnie istnieje wiele koncepcji, terminów i etykiet, które diagnozują aktualny stan rozwoju miast i jego trendy. Dyskurs teoretyczny wokół koncepcji współczesnego miasta, spolaryzowany przez wiele lat determinizmem ekonomicznym i determinizmem kulturowym, został

uzupełniony w ostatnich dekadach o kwestie technologiczne oraz ekologiczne, a także – jak to zostało przedstawione na rysunku 1 – o kwestie demograficzne.

Rysunek 1. Koncepcje i etykiety miast w odniesieniu do kluczowych komponentów funkcjonowania miasta
Źródło: opracowanie własne

Z przeglądu współczesnych koncepcji wynika, że kwestie demograficzne są na ogół w sposób bezpośredni lub pośredni łączone z mechanizmami rozwoju przestrzennego (urbanistycznego), ekonomicznego i społecznego miasta. W tabeli 2 został przedstawiony wykaz odniesień problemów demograficznych do wybranych współczesnych koncepcji miasta.

Tabela 2. Problematyka demograficzna akcentowana w koncepcjach miasta

Kwestie demograficzne	Koncepcje miasta
Liczba ludności	– megacity – global city – metropolitan city – dominant city – secondary city – slow city
Rozmieszczenie ludności, gęstość zaludnienia	– 15-minute city – short distance city – compact city
Zmiany zaludnienia	– shrinking city – resilient city
Ruch naturalny	– Phoenix city – postwar city
Migracje do i z miasta	– arrival city – networked city
Struktura wieku i płci	– just city – gender city – fair shared city
Struktura zawodowa	– postindustrial city – creative city – celebrity city
Struktury społeczne	– just city – diverse city

Źródło: opracowanie własne.

3. KWESTIA DEMOGRAFICZNA W ŚWIELE WYBRANYCH KONCEPCJI MIASTA

Do koncepcji miasta wyrosłych na gruncie demografii, a przynajmniej w świetle interpretacji procesów demograficznych, którymi są dynamika ludności i zmiany w jej strukturze, należy właściwie tylko koncepcja kurczącego się miasta (*shrinking city*). W idei tej kurczenie się miasta jest identyfikowane najczęściej z jego wyludnianiem, znacznym ubytkiem populacji następującym głównie wskutek emigracji, ale także niskiego (ujemnego) przyrostu naturalnego (Haase i in., 2017). Ponieważ infrastruktura takich miast została stworzona, aby obsłużyć większą populację, jej utrzymanie staje się poważnym problemem ekonomicznym. Częstym efektem kurczenia się miasta jest starzenie się populacji z powodu niskiego wskaźnika urodzeń oraz odpływu ludzi młodych, co przyczynia się do obniżenia poziomu vitalności miasta, a także degradacji kapitału społecznego. Jest to proces upadku o złożonych przyczynach, do których należą: wyczerpywanie się zasobów naturalnych, deindustrializacja, migracje, suburbanizacja itp. Od drugiej połowy XX w. kurczenie się miast stało się powszechną drogą transformacji wielu miejsc na całym świecie. Choć jest to dość częste zjawisko i zazwyczaj objawia się malejącą liczbą ludności, pojawiającymi się pustymi przestrzeniami i niewykorzystaniem istniejącej infrastruktury miejskiej – od szkół i parków po wodociągi – jego istota jest złożona. Procesy dotyczące kurczenia się miasta są omawiane głównie przy użyciu takich terminów, jak: depopulacja, dezurbanizacja, kryzys miejski. Koncepcja *shrinking city* jest zazwyczaj związana z konkretnymi kontekstami krajowymi i lokalnymi oraz z różnymi ramami wyjaśniającymi (Strykiewicz, Jaroszewska, 2022). Autorzy wykorzystujący tę ideę do badania miast stosują na ogół podejście integracyjne, analizując przyczyny, skutki, reakcje i pętle sprzężenia między różnymi komponentami funkcjonowania miasta, w tym komponentem demograficznym (dynamika ludności, struktura demograficzna, zawodowa itp.).

W modelach upatrujących rozwój miasta w zależności od miejsca w hierarchii sieci osadniczej liczba ludności jest ważnym, choć nie kluczowym wskaźnikiem, np. w kontekście definiowania metropolii (idea miasta globalnego – *global city*, miasta drugiego rzędu – *second tier metropolis*). W niektórych koncepcjach, np. powolnego miasta (*slow city*), liczba ludności (do 50 tys. mieszkańców) stanowi z kolei kryterium członkostwa w ramach Międzynarodowej Sieci Miast Cittaslow (według statutu tej organizacji) – organizacji non profit zrzeszającej miasta, które zobowiązały się realizować cele ruchu, tj. wszechstronnie pracować nad poprawą jakości życia swoich mieszkańców (Kaczmarek, 2019). Koncepcja *slow city*, zakładająca prymat endogenicznych

czynników rozwoju nad egzogenicznymi, w szczególności sposób traktuje zasoby lokalne. Zasoby te w kontekście rozwoju terytorialnego (regionalnego, lokalnego) można ujmować jako czynniki rozwoju składające się na kapitał terytorialny. Jednym z jej ważnych elementów jest kapitał ludzki.

Ważnym trendem światowym jest zrównoważony rozwój, w którym kluczowe znaczenie mają troska o środowisko i przeciwdziałanie jego niekorzystnym zmianom. Dyskusje o miastach na temat zrównoważenia środowiskowego, ekonomicznego i społecznego rozpoczęły się już w latach 90. XX w. (koncepcja zrównoważonego miasta – *sustainable city*), ale dopiero nagłośnienie kwestii kryzysu klimatycznego uczyniło z tej idei ważny trend urbanizacyjny. W odpowiedzi na wspomnianą tendencję powstała koncepcja ekologicznych miast tudzież reaktywowana koncepcja zielonych miast (*eco-city*, *green city*), które są realizowane nie tylko w jego treściach, ale i w formie oraz funkcjach i działaniach programowych. Ich urzeczywistnienie (jak niegdyś koncepcji miasta ogrodu Howarda) upatruje się szczególnie w miastach małych i średnich. Upraszczając – ekomiasto to ekologicznie zdrowe miasto. Bank Światowy definiuje ekomiasto jako te, które poprawiają dobrobyt obywateli i społeczeństwa przez zintegrowane planowanie urbanistyczne i zarządzanie, wykorzystując zalety systemów ekologicznych oraz chronią i pielęgnują te aktywa dla przyszłych pokoleń (Suzuki i in., 2010). Idea ekomiasta powstała w odpowiedzi na współczesne niezrównoważone systemy miast. Jednocześnie pojawiły się inne, m.in. koncepcja zdrowego miasta (*healthy city*) czy miasta biofilnego (*biophilic city*), które również podkreślają dążenie do osiągnięcia zrównoważonego rozwoju w miastach za pomocą różnych podejść.

Jednym z kluczowych trendów cywilizacyjnych na przełomie XX i XXI w. stał się rozwój technologii informacyjnych i komunikacyjnych, przyspieszający procesy gromadzenia i wykorzystywania informacji na potrzeby rozwoju społecznego, gospodarczego i ekologicznego. Aspektowi technologicznemu towarzyszy rozwój społeczeństwa informacyjnego. Nowe technologie znalazły zastosowanie w tworzeniu nowego typu infrastruktury miejskiej (*digital infrastructure*), uzupełniającej infrastrukturę techniczną, transportową i infrastrukturę błękitno-zieloną miasta. Tę technologiczną rewolucję oddają m.in. koncepcje miasta inteligentnego (*smart city*, *digital city*, *intelligent city*). Technologie informatyczne mają ogromny i rosnący potencjał w zakresie organizacji transportu, edukacji, usług społecznych, organizacji pracy i sektora czasu wolnego, czyniąc je z jednej strony bardziej dostępnymi, a z drugiej silnie uzależnionymi w skutecznym ich wykorzystaniu od kapitału ludzkiego i społecznego, wiedzy i umiejętności jego mieszkańców. Choć problemy demograficzne traktuje się tu marginalnie, to kwestie gęstości zaludnienia,

dystansu społecznego, młodości populacji miejskiej są podkreślane jako ważne czynniki rozwoju technologii. Nadzwyczajne zjawiska, takie jak pandemia COVID-19, przyspieszyły proces informatyzacji miast, od sfery zarządzania poczynając, a na usługach różnego rodzaju kończąc. Paradoksalnie wywołany pandemią okresowy kryzys ekonomiczny, który dotknął także miasta, może się przyczynić do przeformułowania ich funkcji, zwiększenia dostępności oraz poprawy jakości wielu usług w przyszłości, ze zdecydowanie większym niż dotąd wykorzystaniem technologii cyfrowych. Zacieranie się granic – pomiędzy tym, co on-line i off-line, pomiędzy tym, co wirtualne, i tym, co fizyczne, pozwala określać miasta jako twory coraz bardziej hybrydowe (*hybrid city*). Gdy rozważamy naszą przyszłość po pandemii COVID-19, pojawia się silny argument uzasadniający, że technologie tzw. inteligentnych miast, które były tak ważne w walce z pandemią, mogą również mieć kluczowe znaczenie dla zapewnienia miastom dynamicznej przyszłości. W tym kontekście pandemia była „dobrodziejstwem” dla rozwoju miast inteligentnych.

Kontekst przestrzenny miasta znajduje w ostatnich latach wyraz w koncepcjach miasta zwartej (*compact city*) oraz miasta krótkich odległości (*short distance city*, *15-minute city*). Ogólnie są to koncepcje urbanistyczne, które promują stosunkowo dużą gęstość zabudowy mieszkalnej oraz mieszane (wielofunkcyjne) użytkowanie gruntów (Moreno i in., 2021). Opierają się one zarówno na układzie urbanistycznym, jak i na wydajnym systemie transportu publicznego, który – według jego zwolenników – zachęca do poruszania się pieszo lub jazdy na rowerze, co w konsekwencji prowadzi do niskiego zużycia energii i generuje mniejsze zanieczyszczenie. Jest to zarazem bardziej zrównoważony typ osadnictwa miejskiego niż niekontrolowany rozwój przestrzenny miast, ponieważ jest mniej zależny od samochodu, wymaga mniejszej (i tańszej *per capita*) infrastruktury (Dempsey, 2010). Polityka planowania, która prowadzi do zwiększenia gęstości zaludnienia na obszarach miejskich, ma tendencję do ograniczania korzystania z samochodów, choć należy brać pod uwagę, że podwojenie gęstości zaludnienia na danym obszarze nie zmniejszy o połowę częstotliwości korzystania z samochodu ani w podobnej proporcji nie skróci odległości. Miasto 15-minutowe to koncepcja urbanistyczna (skądinąd stanowiąca rozwinięcie wcześniejszej koncepcji jednostki sąsiedzkiej), w której większość codziennych potrzeb można zaspokoić w środowisku lokalnym, pieszo lub rowerem. Koncepcja została spopularyzowana przez burmistrz Paryża, Anne Hidalgo, a zainspirowana przez francusko-kolumbijskiego naukowca, Carlosa Morenę. 15-minutowe miasta mają opierać się na 5-minutowych dzielnicach, a sama idea została opisana jako „powrót do lokalnego stylu życia”. W kontekście demograficznym miasto zwarte to miasto dużych gęstości zaludnienia i możliwości spełniania

podstawowych funkcji w odległości spaceru lub jazdy na rowerze od swojego miejsca zamieszkania: życia, pracy, handlu, opieki zdrowotnej, edukacji i rozrywki. Ramy tej koncepcji składają się z czterech elementów: gęstości zaludnienia, bliskości, różnorodności i cyfryzacji (Haaland, Konijnendijk van den Bosch, 2015). Poważnym czynnikiem wpływającym na perspektywy rozwoju miast jest starzenie się społeczeństwa. Starzenie się społeczeństwa miejskiego wymaga nowego spojrzenia na organizację przestrzeni w mieście. Szybko rośnie znaczenie planowania miast przyjaznych starzeniu, do których zalicza się miasta kompaktowe i miasta krótkich odległości. Ze względu na niską mobilność osób starszych ważne jest zaplanowanie ich bezpośredniego środowiska życia, zapewniającego dostęp do obiektów lub obszarów spełniających podstawowe potrzeby tej konkretnej grupy użytkowników przestrzeni miejskiej. Niekorzystne zmiany demograficzne zaburzają funkcjonowanie systemu miejskiego, wymuszając tym samym działania adaptacyjne prowadzące do nowego stanu równowagi w organizmie miasta.

Kwestie demograficzne przewijają się także w politycznych koncepcjach miasta. Modele sprawiedliwego miasta (*just city*), uczciwego, wspólnego miasta (*fair shared city*), czy miasta równości (*gender city*) odwołują się do jednych z najbardziej fundamentalnych pojęć zarówno w dyskusjach politycznych, jak i w praktyce społecznej. Koncepcje demokracji, wolności, suwerenności w mieście wyrosły na gruncie walki z dyskryminacją rasową, etniczną i religijną (Fainstein, 2010). Od pewnego czasu zyskują coraz to większą wagę również w odniesieniu do struktur demograficznych miasta, czyli struktury jego mieszkańców według wieku i płci. W koncepcji miasta sprawiedliwego chodzi o równouprawnienie, m.in. o równy dostęp do rynku pracy, usług społecznych, podstawowych dóbr w mieście i w konsekwencji zapobieganie ekskluzji ze względu na wiek czy płeć. W koncepcji *gender city* (*gender equal city*) równość płci (kobiet, mężczyzn, osób nieheteronormatywnych) stała się niezaprzeczalnie jedną z podstawowych kwestii społecznych i politycznych. Poza identyfikacją przyczyn nierówności utrzymujących się w miastach wskazuje się w tej koncepcji na szczególną rolę władz lokalnych w stymulowaniu pozytywnych zmian przez kształtowanie polityki przeciwdziałającej homofobii i wykluczeniu oraz uwzględniającej kwestie płci i wieku.

Problematyka nierówności w mieście nabrała dodatkowego wymiaru w czasie pandemii COVID-19. Skutki społeczne pandemii to nie tylko kwestie ograniczania relacji społecznych, izolacji i dystansu społecznego, choć są one szczególnie dotkliwe w miastach jako miejscach koncentracji życia społecznego, w tym wydarzeń publicznych, masowych. Oddziaływanie społeczne pandemii dotyczy także kwestii funkcjonowania i dostępności do usług społecznych (edukacja,

administracja, służba zdrowia, kultura, turystyka, sport, rekreacja), co wiąże się z niezaspokajaniem wielu podstawowych potrzeb człowieka. Ich deprivacja staje się szczególnie dotkliwa w miastach, które świadczą usługi społeczne nie tylko dla własnych mieszkańców, ale także dla okolicznych gmin i całego regionu, z którym miasto jest powiązane.

W połączeniu z izolacją indywidualną ograniczenie dostępności do usług społecznych bądź obniżenie poziomu ich świadczenia (np. edukacja, służba zdrowia, pomoc społeczna) jest jednym z głównych źródeł stresu, zakłóceń i zagrożeń dla rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego.

Jak zauważyła Wade (2020), historycznie rzecz ujmując, pod względem społecznym pandemie z reguły najsilniej uderzają w mniejszości i osoby znajdujące się w grupach słabszych ekonomicznie, szczególnie w osoby starsze i rodziny wielodzietne. Grupy te częściej i bardziej cierpią z powodu większego narażenia na ryzyko zachorowania, trudności gospodarcze i ograniczony dostęp do usług. Szybkie rozprzestrzenianie się COVID-19 obnażyło niektóre z tych problemów oraz występujące nierówności. Wynika to częściowo z faktu, że w czasie pandemii grupy mniejszościowe mają ograniczony dostęp do opieki medycznej. Połączenie wybranych czynników, jak: bardzo duża gęstość zaludnienia, niewystarczający dostęp do podstawowych usług społecznych i niepewne źródła utrzymania, utrudnia albo wręcz uniemożliwia powstrzymanie rozprzestrzeniania się COVID-19 w slumsach za pomocą promowania dystansu społecznego i kwarantanny. Te trudności zostały już zdiagnozowane w wielu miastach Azji, Afryki i Ameryki Południowej (Wasdani, Prasad, 2020). W związku z tym istnieją obawy, że nierówności mogą nie tylko utrudniać powstrzymanie wirusa, ale także powodować jego dalszą ekspansję. Dlatego polityka dystansowania społecznego nie powinna być wdrażana w oderwaniu od mechanizmów wsparcia gospodarczego.

Przywołując zmiany wywołane pandemią, należy zwrócić uwagę na bardzo popularną obecnie koncepcję miasta odpornego, prężnego (*resilient city*). *Resilience* w odniesieniu do miast oznacza przede wszystkim umiejętność dostosowywania się i podejmowania odpowiednich działań w nadzwyczajnych warunkach ich funkcjonowania, w razie wystąpienia różnego typu zjawisk i zdarzeń kryzysowych, jak również poprawę jakości pełnionych przez miasto funkcji i świadczonych usług podczas sytuacji kryzysowych. Idea *resilient city* początkowo odnosiła się głównie do problematyki związanej z katastrofami naturalnymi (powodzie, wybuchy wulkanów, trzęsienia ziemi, pożary itp.), zwłaszcza ze skutkami nasilających się od lat zmian klimatycznych. Z czasem zakres koncepcji został poszerzony o inne kluczowe dla rozwoju miast zagrożenia, takie jak: kryzysy gospodarcze, gwałtowne zmiany

społeczne, procesy hiperurbanizacji, wielkie migracje, uchodźstwo, czy wreszcie zmiany demograficzne.

W rozważaniach nad odpornością/prężnością miast akcentuje się różne wymiary, podsystemy miasta narażone na kryzysy: podsystem fizyczny (np. przyrodniczy), infrastrukturalny, gospodarczy, społeczny i instytucjonalny (zarządczy). W wielowymiarowym podejściu do zagadnienia odporności stosunkowo mniej uwagi poświęca się podsystemowi demograficznemu. Podsystem ten może występować zarówno w roli akceleratora zmian (silna emigracja, exodus ludności lub gwałtowny jej napływ, np. migrantów), jak i adaptatora, czyli reakcji mieszkańców na zjawiska kryzysowe w zależności od wielkości miasta (liczby ludności), struktury demograficznej, społeczno-zawodowej.

Jak zauważyli Figueiredo, Honiden i Schumann (2018), w ocenie odporności (elastyczności) miasta bierze się pod uwagę także cechy społeczno-demograficzne populacji: wiek, płeć, przyrost naturalny, narodowość, język, stan rodzinny, migracje, wykształcenie, strukturę zawodową itp. Z jednej strony ukazują one skalę ekspozycji na zagrożenia i kryzysy, z drugiej zaś potencjał do absorbowania perturbacji. Autorzy posługują się pojęciem odporności społecznej, wspólnotowej (*community resilience*), co do której z pewnością należy brać pod uwagę cechy demograficzne (np. młodość, witalność, prężność populacji). Autorzy definiują prężność społeczną jako zdolność lokalnej społeczności do przeciwdziałania negatywnym zjawiskom oraz do podtrzymywania warunków zapobiegających pogarszaniu się poziomu życia.

Pielesiak, Ogrodowczyk i Marcińczak (2021), opierając się na przeglądzie literatury dotyczącej *resilient city* z lat 2010–2020, wyróżnili 14 wymiarów badania odporności miasta (autorzy używają w pracy pojęcia prężności). Wśród nich wskazują na wymiar demograficzny. Na podstawie analizy 21 pozycji literatury z całego świata nt. odporności miast wymiar demograficzny odporności miasta został uznany za istotny w 14 przypadkach.

Do czynników zakłócających funkcjonowanie miasta należą intensywne migracje. Jak stwierdziły Kirbyshire i in. (2017), gwałtowny, na dużą skalę, przyrost ludności w miastach (koncepcja miasta napływowego – *arrival city*) jest jednym z czynników, które mogą oddziaływać na jego gospodarkę, źródła dochodów i wydatki budżetowe, funkcjonowanie usług, rynek mieszkaniowy, transport, strukturę przestrzenną, zachowania i wzorce społeczne, wreszcie zmiany demograficzne. Skutkiem migracji, szczególnie przybycia wielkiej liczby uchodźców, są drastyczne zmiany demograficzne i społeczne, niosące dla miast olbrzymie wyzwania. Dlatego istnieje konieczność adaptacji systemów miejskich tak, aby były odporne i zdolne do wchłaniania, regeneracji, adaptacji i transformacji. Odporność miejska jest sposobem na przygotowanie systemu miejskiego na wszelkie dalsze

zakłócenia, a także na reagowanie na trwające fale uchodźców i przystosowanie się do fal wcześniejszych.

Z zagadnieniem odporności na zjawiska kryzysowe ściśle wiążą się powstające koncepcje miasta dotyczące zagrożeń i przebiegu pandemii. Jak zauważyli Florida, Rodríguez-Pose i Storper (2021, s. 1), „COVID-19 nie jest pierwszą pandemią, która zaatakowała nasze miasta, ani nie będzie ostatnią”. Ta sama gęstość urbanistyczna, która umożliwia handel i komunikację w mieście, pozwala zarazem na szybkie rozprzestrzenianie się chorób. Tak też stało się w okresie pandemii COVID-19. Miasta były głównymi ogniskami zakażeń SARS-CoV-2, stąd nagromadzenie problemów związanych z pandemią dotyczyło przede wszystkim środowisk zurbanizowanych (zob. Kaczmarek, 2021). Jeśli miasta są definiowane przez brak fizycznej przestrzeni między ludźmi, to społeczne zdystansowanie, które nastąpiło po wybuchu pandemii, można uznać za gwałtowną dezurbanizację. Twórcy koncepcji miast w czasie i po pandemii: miasta mieszanego (*blended city*), hybrydowego (*hybrid city*), postcovidowego (*postcovid city*) zgodnie uznają, że zmiany te są nie tylko tymczasowe, ale w pewnym stopniu już trwałe (Clark, 2021). Utrzymujące się zagrożenie COVID-19 lub innymi pandemiemi przyczynia się do „wypychania” działalności gospodarczej i mieszkańców na obszary podmiejskie i bardziej odległe, degradując centra miast (w tym np. centra biurowe, handlowe), transport publiczny (kolej, autobusy, metro), miejskie usługi centralne (edukacja, rozrywka, turystyka itp.). Te atrybuty miejskości stają się nieopłacalne w utrzymaniu i w myśl koncepcji miasta postcovidowego będą zanikać. Rozwój telepracy spowoduje, że przedsiębiorstwa będą bardziej mobilne niż kiedykolwiek i sprawią, że rywalizacja między miastami o przyciągnięcie światowej sławy talentów stanie się jeszcze bardziej zacięta. Przyszłość miast po pandemii COVID-19 może oznaczać zmiany przestrzenne i strukturalne w populacjach miejskich na niespotykaną dotąd skalę, w tym znane z koncepcji miasta kurczącego się. Paradoksalnie więc pandemie przyspieszyły realizację wizji „miasta bez ludzi”. Jednocześnie kryzys związany z COVID-19 ujawnił tragiczne konsekwencje ograniczonej gotowości i odporności w obliczu globalnej sytuacji kryzysowej. Degradacja środowiska, rosnące nierówności w społeczeństwie i głębokie powiązania gospodarcze nasiliły rozprzestrzenianie się i wpływ COVID-19, który nieproporcjonalnie oddziałuje na grupy szczególnie wrażliwe i pogłębia istniejące podziały, takie jak nierówności społeczno-ekonomiczne w miastach.

Wśród współczesnych koncepcji miasta odżyła kwestia miast narażonych na konflikty zbrojne i ich konsekwencje (idea miasta powojennego – *postwar city*, miasta powstałego z popiołów – *Phoenix city*). Według Gusica (2020) powojenne miasta, w których wojna się

skończyła, a społeczno-polityczny porządek społeczeństwa pozostaje niestabilny, stanowią zazwyczaj punkty zapalne w okresie przejściowym między wojną a pokojem, a także miejsca z najbardziej surowymi warunkami do życia. To często sprawia, że są one problemowe i dysfunkcyjne. Miasto ma jednak ogromny potencjał do przekraczania wszelkich barier fizycznych (proces odbudowy) oraz podziałów społecznych. Od początku agresji Rosji na Ukrainę badacze miast, ponownie po wielu dekadach, zwracają uwagę na skalę zniszczeń tkanki fizycznej i potencjału ludzkiego, kwestie przymusowych emigracji z miast oraz dyskutują o planach odbudowy i implantacji w nich życia gospodarczego i społecznego. Bliskość konfliktu do granic pokojowych państw europejskich czyni z tragicznego wydarzenia, którym jest wojna w Ukrainie, przedmiot ponownej humanistycznej refleksji nad kruchością miast oraz wizjami (koncepcjami) ich rozwoju wobec zjawisk tak wysoce destrukcyjnych, jak wojna.

4. WNIOSKI

Miasto stało się przedmiotem badań, a w rezultacie – tworzenia koncepcji przez autorów reprezentujących znaczną liczbę dyscyplin naukowych, które składają się na interdyscyplinarną dziedzinę badań określaną jako *urban studies*. Niewiele jest koncepcji powstałych na gruncie demografii, jednak podobnie jak w procesach urbanizacji trendy demograficzne przeplatają się z gospodarczymi, społecznymi i politycznymi, tak też kwestie demograficzne stają się elementem najpopularniejszych obecnie modeli rozwoju miast. Coraz więcej jest koncepcji kompleksowych, wynikających z integracji badań, łączonych bądź przenikających się. Są one coraz częściej (lepiej lub gorzej) wdrażane w życie, co może i powinno podlegać weryfikacji, badaniu. W odniesieniu do wielu koncepcji miasta nie powstała jak dotąd w pełni spójna i usystematyzowana teoria. Można w zasadzie stwierdzić, że większość koncepcji ma w tej chwili raczej charakter preteorii, a więc dostarczają wstępnych założeń pozwalających na określenie problemów badawczych oraz identyfikują pewne czynniki badanych zjawisk. Na ich gruncie formułowany jest aparat pojęciowy, który pozwala opisywać realnie zaobserwowane mechanizmy i praktyki związane z rozwojem przestrzennym (urbanistycznym), ekonomicznym i społecznym miasta. W niniejszej pracy dokonano przeglądu współczesnych koncepcji miast pod kątem uwzględniania w nich problematyki demograficznej. Wnioski, jakie nasuwają się z tego przeglądu, są następujące:

1. Miasto stało się przedmiotem badań, a w rezultacie tworzenia koncepcji przez znaczną liczbę dyscyplin naukowych (*urban studies*).

2. Niewiele jest koncepcji, które powstały na gruncie demografii, aczkolwiek jest ona ważną dyscypliną w opisie miasta.
3. Jedyną koncepcją, która ma swoje źródło w procesach demograficznych, jest idea kurczącego się miasta (*shrinking city*), odwołująca się do depopulacji i starzenia się społeczeństwa miejskiego.
4. Migracje są ważnym elementem koncepcji związanych z gwałtownymi przyrostami ludności w mieście (*arrival city*).
5. Tak jak w procesach urbanizacji trendy demograficzne przeplatają się z gospodarczymi, społecznymi i politycznymi, tak też kwestie demograficzne stają się elementem najpopularniejszych obecnie koncepcji miast (np. *resilient city*).
6. Coraz więcej jest kompleksowych modeli rozwoju miast, wynikających z integracji badań, dochodzi do łączenia/integracji koncepcji bądź ich przeniesienia się.
7. Stosunkowo skromna jest krytyka naukowa koncepcji (co wynika ze zbyt słabej refleksji nad nimi).
8. Koncepcje są coraz częściej (lepiej lub gorzej) wdrażane w życie, co może i powinno podlegać weryfikacji, badaniu.
9. Nadzwyczajne wydarzenia mogą przyspieszyć powstawanie koncepcji (np.: zmiany ustroju, wojny, kryzysy, kataklizmy, katastrofy, epidemie). Część z nich jest wprost związana z demografią i geografiami ludności.
10. Istnieje potrzeba klasyfikacji koncepcji i badań porównawczych, założeń i składowych koncepcji, cyklu ich życia, cech wspólnych.

Podsumowując, jedyną koncepcją, która ma swoje korzenie w procesach demograficznych jest idea kurczącego się miasta, odwołująca się do depopulacji i starzenia się społeczeństwa miejskiego. W pozostałych modelach kwestie demograficzne (dynamika ludności, struktury demograficzne, społeczno-zawodowe) stanowią ważne, choć najczęściej nie kluczowe, uwarunkowanie funkcjonowania i rozwoju gospodarki, infrastruktury, technologii i życia społecznego w mieście. Tym samym kwestie demograficzne w największym stopniu traktowane są jako zasób (uwarunkowanie, jeden z kapitałów terytorialnych), w mniejszym jako czynnik (determinanta), a w znacznym zakresie jako wyzwanie rozwoju miasta. Rola demografii w tworzeniu koncepcji miast będzie rosła wraz z ich różnorodnością i skomplikowaniem problemów do rozwiązania. W obliczu coraz bardziej dotkliwych skutków zmian klimatycznych, kryzysów gospodarczych, zagrożeń zdrowotnych (jak COVID-19) oraz postępu technologicznego miasta są narażone na wstrząsy. Uwzględnia to wielowymiarowa koncepcja odporności miejskiej (*resilient city*), koncentrująca się także na ocenie tej odporności wobec zjawisk demograficznych (starzenie się, depopulacja, napływ migrantów, uchodźców). Integruje ona różne

koncepcje odporności i różne dziedziny wiedzy, w tym demografię.

Współczesna literatura jest ograniczona głównie do tworzenia modeli dla miast krajów rozwiniętych. Dlatego przyszłe badania powinny rozważać opracowanie koncepcji rozwoju miast w innych częściach świata, w krajach znajdujących się na różnych etapach rozwoju. Przyszłość należy też zapewne do koncepcji oddolnych i „szytych na miarę miasta” (grup miast), zgodnie z ich poziomem/wyzwaniami rozwoju (tak, jak w przypadku idei *slow city* dedykowanej małym miastom).

BIBLIOGRAFIA

- Chojnicki, Z. (1999). *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Clark, G. (2021). *Cities after the pandemic: The blended city and distributed urbanization*. Pobrane z: <https://www.msci.com/documents> (16.06.2022).
- Davis, W.K.D. (2015). *Theme cities: Solutions for urban problems*. London: Springer.
- De Jong, M., Joss, S., Schraven, D., Zhan, C., Weijnen, M. (2015). Sustainable-smart-resilient-low carbon-eco-knowledge cities; making sense of a multitude of concepts promoting sustainable urbanization. *Journal of Cleaner Production*, 109, 25–38. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.02.004>
- Dempsey, N. (2010). Revisiting the compact city? *Built Environment*, 36 (1), 5–8. <https://doi.org/10.2148/benv.36.1.5>
- Fainstein, S.S. (2010). *The just city*. Ithaca: Cornell University Press.
- Figueiredo, L., Honiden, T., Schumann, A. (2018). Indicators for resilient cities. *OECD Regional Development Working Papers*, 2. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/6f1f6065-en>
- Florida, R., Rodríguez-Pose, A., Storper, M. (2021). Cities in a post-COVID world. *Geography, Urban Studies*, 0 (0). <https://doi.org/10.1177/00420980211018072>
- Gehl, J. (2014). *Miasta dla ludzi*. Tłum. M.A. Urbańska. Kraków: Wydawnictwo RAM.
- Glaeser, E. (2011). *Triumph of the city*. London: Macmillan.
- Gusic, I. (2020). *Contesting peace in the postwar city: Belfast, Mitrovica and Mostar*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Haaland, C., Konijnendijk van den Bosch, C. (2015). Challenges and strategies for urban green-space planning in cities undergoing densification: A review. *Urban Forestry & Urban Greening*, 14 (4), 760–771. <https://doi.org/10.1016/j.ufug.2015.07.009>
- Haase, A., Nelle, A., Mallach, A. (2017). Representing urban shrinkage – the importance of discourse as a frame for understanding conditions and policy. *Cities*, 69, 95–101. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.09.007>
- Kaczmarek, T. (2021). Miasta w czasie pandemii COVID-19. Stan i wyzwania. W: L. Mierzejewska, M. Wdowicka (red.), *Miasta i regiony w obliczu pandemii COVID-19 i innych wyzwań współczesnego świata* (s. 31–42). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Kaczmarek, U. (2019). Koncepcja *slow city* i jej wdrażanie w małych miastach obszaru metropolitalnego. Przykład Murowanej Gośliny i Schneverdingen. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 48, 119–145. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2019.48.08>
- Kirbyshire, A., Wilkinson, E., Le Masson, V., Batra, P. (2017). Mass displacement and the challenge for urban resilience

- [Working paper]. Pobrane z: <https://cdn.odi.org/media/documents/11202.pdf> (20.06.2022).
- Knox, P. (red.) (2014). *Atlas of cities*. Princeton: Princeton University Press.
- McCann, E. (2011). Urban policy mobilities and global circuits of knowledge: Toward a research agenda. *Annals of the Association of American Geographers*, 101, 107–130. <https://doi.org/10.1080/00045608.2010.520219>
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., Pratlong, F. (2021). Introducing the “15-minute city”: Sustainability, resilience and place identity in future post-pandemic cities. *Smart Cities*, 4 (1), 93–111. <https://doi.org/10.3390/smartcities4010006>
- O’Sullivan, A. (2011). *Urban economics*. Irwin, Boston: McGraw-Hill Higher Education.
- Pielesiak, I., Ogródowczyk, A., Marcińczak, S. (2021). *Budowanie prężności w kontekście kurczenia się miast europejskich*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rink, D., Haase, A. (red.) (2018). *Handbuch Stadtkonzepte: Analysen, Diagnosen, Kritiken und Visionen*. Opladen, Toronto: Verlag Barbara Budrich.
- Solarek, K. (2011). Współczesne koncepcje rozwoju. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, 56 (4), 51–71.
- Stryjakiewicz, T., Jaroszewska, E. (2022). Shrinking cities in Poland – recent trends of change and emerging policy responses. W: C.-T. Wu, M. Gunko, T. Stryjakiewicz, K. Zhou (red.), *Post-socialist shrinking cities* (s. 256–275). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367815011-21>
- Suzuki, H., Dastur, A., Moffatt, S., Yabuki, N., Maruyama, H. (2010). Eco2 cities: Ecological cities as economic cities. Pobrane z: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/b3d94d3a-5ebf-57ff-9588-37ff9d581a8b> (20.06.2022).
- Vasconcelos, P. de A. (2015). The metamorphoses in the concept of the city. *Mercator*, 14 (4), 17–23. <https://doi.org/10.4215/RM2015.1404.0002>
- Wade, L. (2020). An unequal blow. *Science*, 368 (6492), 700–703. <https://doi.org/10.1126/science.368.6492.700>
- Wasdani, K.P., Prasad, A. (2020). The impossibility of social distancing among the urban poor: The case of an Indian slum in the times of COVID-19. *Local Environment. The International Journal of Justice and Sustainability*, 25 (5), 414–418. <https://doi.org/10.1080/13549839.2020.1754375>

Artykuł wpłynął:
2 sierpnia 2022

Zaakceptowano do druku:
4 października 2022

Marek Niezabitowski

 <https://orcid.org/0000-0002-7730-2483>
Politechnika Śląska
Wydział Organizacji i Zarządzania
Katedra Stosowanych Nauk Społecznych
marek.niezabitowski@polsl.pl

ŁUDZIE STARSI A PRZESTRZEŃ MIEJSKA – WYBRANE PROBLEMY, PRIORYTETY I WYZWANIA PRZYSZŁOŚCI

Abstrakt: Artykuł przedstawia wybrane aspekty dostosowania miast do potrzeb ludzi starszych. Zaprezentowane perspektywy spojrzenia na omawianą kwestię to m.in. międzynarodowe dokumenty polityki społecznej akcentujące prawa seniorów i kilka koncepcji socjologicznych skoncentrowanych na szansach i zagrożeniach związanych z funkcjonowaniem osób starszych w przestrzeni miasta. Nawiązano także do polityki senioralnej w Polsce oraz idei *smart city 3.0*, która w założeniu koresponduje z prawami seniorów do wpływania na decyzje dotyczące jakości ich życia w środowisku miejskim.

Słowa kluczowe: miasto dla wszystkich grup wieku, polityka senioralna, *smart city 3.0*, starzenie się populacji miast.

ELDERLY PEOPLE IN AN URBAN SPACE: SELECTED ISSUES, PRIORITIES AND FUTURE CHALLENGES

Abstract: The article presents selected aspects of the adaptation of cities to the needs of older people. The presented perspectives on this issue include: international social policy documents emphasizing the rights of older people and several sociological concepts focused on the opportunities and threats related to the functioning of the elderly in city space. Reference is also made to the ageing policy in Poland and the idea of smart city 3.0, which in principle corresponds to the rights of the elderly to influence decisions regarding their quality of life in the urban environment.

Keywords: the city for all age groups, ageing policy, smart city 3.0, ageing of the urban population.

1. WPROWADZENIE

Z badań demografów wynika, że demograficzne starzenie się jest procesem, który co najmniej od 2000 r. przejawia się w Polsce dość wyraźnie (Stańczak, Szałtys, 2016) i – co szczególnie ważne – dotyczy nie tylko całego kraju czy poszczególnych jego regionów, ale także miast (Janiszewska, 2019). Oznacza to, że wzrasta udział ludności w wieku poprodukcyjnym w ogólnej liczbie mieszkańców wielu miast naszego kraju. Demograficznemu starzeniu podlegają nie tylko same miasta, ale także dzielnice i osiedla, mimo to struktura przestrzenna miast może wykazywać zróżnicowanie pod względem odsetka osób w wieku 60 lat i więcej – niektóre dzielnice są raczej młode demograficznie, inne zaś zdecydowanie starsze.

Istotną kwestią społeczną związaną z funkcjonowaniem seniorów we współczesnych miastach jest dostosowanie miejskiej przestrzeni do potrzeb, możliwości i ograniczeń ludzi w podeszłym wieku. Jednym

z kluczowych zagadnień jest zatem rozpoznanie tych potrzeb, a także ich świadomość u osób, które miasta planują, projektują, modernizują, oddają do użytku publicznego i nimi zarządzają. Ważne dokumenty polityki społecznej od kilku dekad katalogują wybrane potrzeby przedstawicieli tej grupy wiekowej i podkreślają ich znaczenie dla jakości życia osób starszych. Niektóre są bezpośrednio odnoszone do środowiska zamieszkania, a więc pośrednio do miasta.

Jedną z takich potrzeb jest niezależność, zaakcentowana w *Zasadach działania ONZ na rzecz osób starszych* (ONZ, 1991) przyjętych Rezolucją nr 46/91 Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z dn. 16 grudnia 1991 r. i rekomendowanych państwom członkowskim pod hasłem „By dodać życia do lat, które dodano do życia”. W ramach tej niezależności zwrócono uwagę m.in. na prawo osób starszych do:

- życia w bezpiecznym środowisku zamieszkania, przystosowanym do ich preferencji oraz ograniczeń sprawności;
- pozostawania we własnym mieszkaniu lub domu tak długo, jak zechcą (Woźniak, 1997).

Innym ważnym dokumentem polityki społecznej, podkreślającym znaczenie środowiska zamieszkania dla jakości życia seniorów, przyjętym w Madrycie w 2002 r. przez Drugie Światowe Zgromadzenie na Temat Starzenia Się Społeczeństw, jest *Polityczna deklaracja i międzynarodowy plan działania w kwestii starzenia się społeczeństw* (ONZ, 2002), w którym mieszkanie i środowisko życia są jednym z kluczowych obszarów tematycznych (Szatur-Jaworska, 2012).

Wskazane prawa osób starszych związane z jakością ich środowiska zamieszkania zostały uwzględnione przez niektóre programy unijne i rozwiązania (priorytety) polityki społecznej, realizowane w kilku krajach europejskich. Warto wspomnieć m.in. strategię brytyjskiego rządu „Lifetime homes, lifetime neighbourhoods” (pol. ‘dom na całe życie, osiedle/sąsiedztwo na całe życie’), której nadrzędnym celem było promowanie niezależnego życia i samodzielnego funkcjonowania seniorów w ich środowisku zamieszkania, czy też francuski projekt „Vivre chez soi” (pol. ‘mieszkać jak najdłużej w swoim domu’), ukierunkowany na poszerzenie zastosowań inteligentnych urządzeń wspierających bezpieczne i samodzielne życie osób starszych (Stula, 2012). Ponadto Europejska Sieć Obserwacyjna Rozwoju Terytorialnego i Spójności Terytorialnej ESPON (European Observation Network for Territorial Development and Cohesion) realizuje projekt „Adapting European cities to population ageing: Policy challenges and best practices” (pol. ‘dostosowywanie europejskich miast do demograficznego starzenia się – wyzwania polityczne i najlepsze praktyki’), który jest zorientowany na: poznanie jakości życia osób starszych mieszkających w miastach, pochodzących z różnych grup społecznych, przeciwdziałanie izolacji społecznej seniorów, włączanie tych osób w procesy podejmowania decyzji w kwestiach, które ich dotyczą, oraz wsparcie w zakresie dzielenia się wiedzą o dobrych praktykach dotyczących działań na rzecz starszych mieszkańców miast (ESPON, 2022).

O tym, jak ważne jest środowisko zamieszkania dla wiedzy o jakości życia ludzi starszych w Polsce, niech świadczy fakt, że uwzględniono tę problematykę w kilku dużych ogólnopolskich badaniach prowadzonych pod egidą Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego (PTG). Są to badania realizowane:

- w latach 1967–1968 pod kierunkiem prof. Jerzego Piotrowskiego (Piotrowski, 1973);
- w latach 1999–2001 pod kierunkiem prof. Brunona Synaka (Synak, 2003);
- w latach 2007–2011 projekt PolSenior 1 pod kierunkiem prof. Piotra Błędowskiego (Mossakowska, Więcek, Błędowski, 2012);

- w latach 2018–2020 projekt PolSenior 2 pod kierunkiem prof. Tomasza Zdrojewskiego (Błędowski i in., 2021). Wszystkie dotyczyły osób starszych zamieszkałych zarówno w mniejszych, jak i dużych miastach oraz na wsiach. W ramach wspomnianych ogólnopolskich badań PolSenior 1 specjalny podprojekt, poświęcony właśnie środowisku zamieszkania seniorów, był realizowany przez interdyscyplinarny zespół badawczy za pomocą badań surveyowych przeprowadzonych na ogólnopolskiej próbie oraz w regionie górnośląskim w wybranych osiedlach mieszkaniowych¹. Analizę niektórych zagadnień dotyczących sytuacji mieszkaniowej osób starszych, które ujęto w projekcie PolSenior 1, podjęto też w ramach projektu PolSenior 2 (Szweda-Lewandowska, 2021).

W dalszej części tekstu autor posłuży się materiałem z podprojektu badań PolSenior 1, jak również z projektu polsko-niemieckiego, realizowanego na katowickich osiedlach². W przypadku badania PolSenior 1 zebrany materiał empiryczny w podprojekcie regionalnym obejmuje 166 wywiadów kwestionariuszowych i 32 wywiady pogłębione ze starszymi mieszkańcami (wiek 60 lat i więcej) trzech osiedli na Górnym Śląsku: osiedla Superjednostka w Katowicach, byłego patronackiego osiedla PKP w dzielnicy Zatorze w Gliwicach oraz popegerowskiego osiedla w Poniszowicach w powiecie gliwickim. Jeśli chodzi o projekt polsko-niemiecki, to przeprowadzono 585 wywiadów kwestionariuszowych i 80 wywiadów pogłębionych z mieszkańcami (także w wieku 60 lat i więcej) trzech osiedli w Katowicach: osiedla Tysiąclecia, osiedla Paderewskiego i osiedla Zgrzebnioka. Materiał ten będzie miał wyłącznie charakter ilustracyjny, ponieważ celem artykułu jest zwrócenie uwagi na kilka problemów dotyczących ludzi starszych w kontekście przestrzeni miasta, nie zaś pogłębione analizy szczegółowych problemów.

2. LUDZIE STARSI W PRZESTRZENI MIASTA – PERSPEKTYWA WYBRANYCH KONCEPCJI, BADAŃ I TEZ

Jednym z możliwych wariantów rozmieszczenia ludzi starszych w obrębie miasta jest ich przestrzenna koncentracja, np. w określonych dzielnicach, kwartałach miejskich, czy też osiedlach mieszkaniowych. Zjawisko to może mieć różne konsekwencje społeczne. Prawdopodobne są tutaj na przykład dwa skrajne scenariusze:

- pozytywny – eksplozja aktywności społecznej seniorów według teorii subkultury starości Arnolda Rose’a;
- negatywny – kumulacja problemów starości, zwłaszcza gdy koncentracja przestrzenna seniorów dotyczy zdegradowanych obszarów miast (Błędowski, 2003; Frąckiewicz, 1972; zob. też: Niezabitowski, 2018).

Wariant pierwszy jest nad wyraz optymistyczny, bowiem nadmiernie akcentuje przestrzenne usytuowanie życia codziennego ludzi starszych, zakładając, że te okoliczności są podłożem tworzenia form życia społecznego przez przedstawicieli tej kategorii społecznej. Rose, który zaprezentował swój pogląd w omawianej kwestii, przyjął, iż bliskość zamieszkiwania seniorów i przynależność do tej samej grupy wiekowej pozwoli im stworzyć społeczności i efektywne grupy o odrębnej kulturze, stylu życia, wartościach, normach itd. (Rose, 1965; zob. też: Niezabitowski, 2007). By tak się stało, muszą jednak zajść trudno przewidywalne procesy grupotwórcze. W praktyce dopiero obserwacja aktywności społecznej seniorów w pewnych częściach miast może odpowiedzieć na pytania, czy ożywienie aktywności w danym miejscu rzeczywiście zaszło i w jakim stopniu sprzyjało temu środowisko fizyczne, a w jakim społeczne i kulturowe cechy samych seniorów jako mieszkańców i członków powstających grup. Rose w swojej koncepcji akcentuje także własną siłę sprawczą seniorów, którzy takie lokalne grupy rówieśnicze tworzą sami dla siebie, bez pomocy pracowników socjalnych czy innych osób młodych.

Na możliwe negatywne konsekwencje przestrzennej koncentracji ludzi starych w miastach zwróciła uwagę Lucyna Frąckiewicz w swoich badaniach dotyczących miast na Górnym Śląsku. Jedną z prawidłowości stwierdzonych przez badaczkę została sformułowana następująco: „Im niższy [...] standard wyposażenia mieszkań, tym wyższy udział ludności starej. Te prawidłowości są widoczne w obrębie regionu, miast, a także dzielnic miast” (Frąckiewicz, 1972, s. 168). Z badań autorki wynikało, że stare dzielnice, np. Katowic, cechowała kumulacja różnych problemów, których skutków musieli doświadczać ludzie w podeszłym wieku mieszkający w starych zasobach mieszkaniowych. Według Frąckiewicz (1972) problemy stanowiły przede wszystkim:

- niska, a nawet substandardowa jakość mieszkań i budynków;
- przeludnienie tych zasobów mieszkaniowych;
- zły stan zdrowia i sprawności mieszkańców w podeszłym wieku, przez wiele lat ciężko pracujących w przemyśle;
- niewystarczający stan opieki lekarskiej i pielęgniarstwa.

Mimo stwierdzonych niekorzystnych warunków zamieszkiwania badani ludzie starsi podkreślali swoje przywiązanie do miejsca zamieszkania oraz – co bardzo ważne – do dzielnicy miasta, która niejako definiowała po wielu latach życia społeczną tożsamość związanych z nią seniorów. Przywołane studia potwierdziły zatem skłonność ludzi starszych do pozostawania w oswojonym środowisku zamieszkania do końca życia, nawet mimo doświadczanych niedogodności czy barier (Niezabitowska i in., 2013; Niezabitowski, 2011, 2014, 2018; zob. też: Klimczak, Nowalska-Kapuścik, 2021).

Od tej tendencji są notowane pewne wyjątki. Niektórzy seniorzy, zwłaszcza ci zasobni ekonomicznie, mogą emigrować do innych miast lub nawet krajów, poszukując przyjemnego, spokojnego życia w atrakcyjnych turystycznie miejscach (Buczak, 2020; Pytel, 2014).

Na przejawy kumulacji w przestrzeni problemów związanych ze starością zwracali uwagę także inni badacze. Na przykład w analizach sytuacji mieszkaniowej polskich seniorów, przeprowadzonych przez Błędowskiego w ramach ogólnopolskich badań PTG z lat 1999–2001 (Synak, 2003), nagromadzenie trudności dotyczących późnego etapu życia, które znajdowały odzwierciedlenie w wyposażeniu mieszkań, wyraźnie zaznaczyło się wśród osób starszych zamieszkujących samotnie w mieszkaniach własnościowych (Błędowski, 2003). Problemy te wynikały z nieremontowania mieszkań i niemodernizowania ich wyposażenia na skutek obniżonej witalności seniorów. Dodatkowo niezamieszkiwanie z własnymi dziećmi lub blisko nich, jak interpretował to autor badań, nie motywowało do dostosowywania tego wyposażenia do najnowszych standardów użytkowych, o których spełnienie ludzie młodzi lub w wieku średnim zwykle zabiegają. Warto też wspomnieć, że z kolei kanadyjscy badacze, przewidując kumulację problemów związanych z podeszłym wiekiem mieszkańców starych przedmieść Quebecu – głównie emerytów, rozwinęli interdyscyplinarne studia nad tym zagadnieniem i nad perspektywami wsparcia seniorów rozwiązaniami (m.in. w zakresie usług) pozwalającymi, mimo trudności, w miarę niezależnie żyć w znanym od lat środowisku (Després, Lord, 2005).

Inne możliwe niekorzystne skutki koncentracji oraz zróżnicowania kulturowego i społecznego grup seniorów, zamieszkałych na danych obszarach miast, mogą wynikać z tezy przyjętej przez Marka Granovettera (1973) o sile słabych więzi i zarazem słabości zbyt silnych więzi. Teza jest podsumowaniem badań autora, z których wynika, że w grupach czy społecznościach o silnych więziach, ograniczonych do tego grona, pojawia się swego rodzaju izolacja od więzi z innymi grupami, co skutkuje nie tylko brakiem głębszych interakcji, ale także brakiem dostępu do cennych informacji o sposobach rozwiązywania problemów oraz brakiem innych rodzajów i form wsparcia. W przypadku seniorów ten swoisty syndrom może mieć co najmniej dwojakie konsekwencje: izolacja od ludzi młodych i izolacja od rówieśników reprezentujących inne środowiska społeczne, zamieszkałych w innych dzielnicach. Gdy w grę wchodzi izolacja od grup seniorów z innych społeczności lokalnych w ramach miasta, może ona skutkować brakiem zrozumienia trudnej sytuacji innych grup skupiających osoby starsze, a przede wszystkim uniemożliwiać współpracę, dzięki której można by aktywować zasoby różnych grup i jednostek w celu efektywnego rozwiązywania istniejących problemów. Podobnie, gdy

słaby lub rzadki jest kontakt seniorów z ludźmi młodymi, może to skutkować zbyt ograniczonym dostępem lub brakiem dostępu do niezbędnej pomocy w życiu codziennym.

3. PRAWA I POTRZEBY SENIORÓW W KONTEKŚCIE SMART CITY 3.0

Niezależnie od rozmieszczenia osób starszych w przestrzeni miasta ich kapitał społeczny, rozumiany głównie jako wzajemne powiązania między jednostkami i grupami społecznymi, jest jednym z fundamentów możliwości oddziaływania seniorów na jakość środowiska życia codziennego w mieście. Warto przy tym dodać, że w przywołanych wcześniej *Zasadach działania ONZ na rzecz osób starszych*, w priorytecie dotyczącym współuczestnictwa i integracji społecznej seniorów, zaakcentowano ich prawo do aktywnego współtworzenia i realizowania elementów polityki społecznej, które wpływają na jakość życia (Woźniak, 1997). Zdolność oddziaływania na szeroko rozumiane środowisko, w którym toczy się życie osób starszych, według tego katalogu obejmuje także wpływ na rozwój usług i świadczeń na rzecz społeczności zgodnie z potrzebami seniorów. Kropką nad i, w nawiązaniu do koncepcji subkultury starości autorstwa Rose'a, jest prawo do tworzenia organizacji skupiających emerytów i osób w wieku emerytalnym. Za ich pośrednictwem właśnie można się spodziewać wpływu na kształtowanie środowiska życia w mieście, również z uwzględnieniem potrzeb, potencjału i ograniczeń osób starszych.

Ucieleśnieniem możliwości kształtowania miasta na podstawie własnych potrzeb wydaje się być idea *smart city 3.0*, która zakłada udział mieszkańców w podejmowaniu decyzji dotyczących elementów środowiska miejskiego oddziałujących na jakość ich życia (Cohen, 2015; Hollands, 2008; Kaźmierczak, 2019; Kuzior, Sobotka, 2019). Partycypacji osób starszych miała sprzyjać polityka senioralna, która jest prowadzona w Polsce od 2013 r.

Inspiracją dla wprowadzenia tej polityki był Europejski Rok Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej (rok 2012), w którym jako priorytet sformułowano: „sprzyjanie kulturze aktywności osób starszych w oparciu o zasadę **społeczeństwa dla wszystkich grup wieku** [podkr. M.N.]” (Kijak, Szarota, 2013; Szatur-Jaworska, 2012). W myśl art. 4 ust. 2 *Ustawy z dn. 11 września 2015 r. o osobach starszych* polityka senioralna to: „[...] ogół działań organów administracji publicznej oraz innych **organizacji i instytucji** [podkr. M.N.], które realizują zadania i inicjatywy kształtujące warunki godnego i zdrowego starzenia się” (*Ustawa*, 2015). Zgodnie z tym dokumentem rady seniorów mogą być zakładane przez gminy, choć nie są one do tego zobowiązane.

Rady te pełnią trzy zasadnicze funkcje, które mogą przejawiać się w następujących działaniach:

- doradcza – doradzanie w kwestiach związanych z problemami seniorów;
- inicjatywna – przedstawianie prezydentowi i radzie miasta pomysłów dotyczących potrzebnych działań;
- konsultacyjna – opiniowanie organizowanych lub planowanych działań dla seniorów.

Podstawą prawną dla takiego rozumienia wymienionych funkcji jest z kolei art. 5 p. 1. ust. 3 *Ustawy z dn. 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym*. Szczegółowy ustrój według tej ustawy określają statuty nadawane przez radę gminy, a w przypadku miasta – przez radę miasta (*Ustawa*, 1990). Rady seniorów działają w sieci różnych sformalizowanych powiązań społecznych w gminach. Gdyby to przedstawić na przykładzie Katowic, głównymi ogniwami łączącymi radę seniorów z otoczeniem społecznym i instytucjonalnym w mieście są:

- prezydent miasta – miasto Katowice ma specjalnego pełnomocnika pośredniczącego między radą seniorów a prezydentem miasta;
- rada miasta – przed nią rada seniorów prezentuje sprawozdanie z całorocznej działalności;
- organizacje pozarządowe – wspólne działania, np. w ramach projektów.

Jeśli chodzi o niezbędne zmiany i udogodnienia dla osób starszych w przestrzeni miejskiej, Rada Seniorów Miasta Katowice zgłaszała postulaty dotyczące (por. Niezabitowski, 2020):

- likwidacji barier architektonicznych – chodzi np. o wąskie i strome schody w instytucjach kultury;
- jakości przestrzeni publicznej – zapotrzebowanie na „przysiadki” dla seniorów w mieście, by mieli się o co oprzeć, gdy są zmęczeni;
- transportu – zwiększenie czcionki na rozkładach jazdy;
- likwidacji zbyt wysokich krawężników;
- zapotrzebowania na ruchome schody na dworcu kolejowym;
- przedłużenia linii autobusowych, aby każdy senior mógł dotrzeć bezpośrednio tam, gdzie mieszka;
- zapewnienia specjalnych peronów i krawężników na tyle wysokich, żeby ułatwiały osobom starszym wejście do tramwajów bez pokonywania zbyt dużych różnic wysokości.

Pełniąc rolę konsultacyjną, Rada Seniorów Miasta Katowice zgłaszała swoje stanowisko m.in. w takich kwestiach, jak:

- niedostatki infrastruktury na osiedlach – zbyt rzadkie rozmieszczenie ławek i koszy na śmieci;
- niedostatki bezpieczeństwa seniorów w przestrzeni osiedla;
- utworzenie sportowego Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy Akademickim Związku Sportowym Uniwersytetu Śląskiego³.

Jeśli chodzi o społeczne zróżnicowanie przestrzeni miasta, istotnym problemem jest możliwość docierania

z ofertą, informacją i wsparciem do seniorów „wyłączonych”, zapomnianych, także i tych z zaniedbanych dzielnic i zdegradowanych obszarów miasta, oraz do wszystkich, którzy mogą podlegać wykluczeniu cyfrowemu, ponieważ są odcięci od Internetu. Dlatego postuluje się, by informacje dla seniorów były przekazywane także tradycyjnymi sposobami – w gazetach, w telewizji, na słupach ogłoszeniowych itd. Równocześnie wśród postulatów rad seniorów ważne miejsce zajmuje, ze względu na wspomniany problem, organizowanie zajęć informatycznych: obsługa komputera, Skype’a i kilku innych współczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych. Warto dodać, co jest oczywistością, że istnieje nie tylko zróżnicowanie dzielnic w obrębie miast, ale także miast w obrębie regionów, a to przekłada się na różne potrzeby w tychże miastach, które są artykułowane przez powstające tam rady seniorów. Inne są zatem, mimo pewnych podobieństw, postulaty rad np. w Katowicach, a inne w sąsiednich Mysłowicach, Sosnowcu czy Tychach itd. Najczęściej odnoszą się do zapewnienia bezpłatnego dostępu do wybranych świadczeń i placówek służby zdrowia (np. specjalnego oddziału geriatrycznego), do badań diagnostycznych (wczesne wykrywanie choroby Alzheimera), również tych, które nie są oferowane dla osób powyżej pewnego wieku (bezpłatne badania mammograficzne dla kobiet także po 69. roku życia). Należy więc stwierdzić, że w trosce o bezpieczne środowisko życia w swoich miastach powołane rady seniorów podejmują starania w obronie praw i jakości życia starszych mieszkańców, kładąc szczególny nacisk na trzy ważne obszary tematyczne, wskazane w *Międzynarodowym planie działania w kwestii starzenia się społeczeństw* (Szatur-Jaworska, 2012):

- powszechny i równy dostęp do usług zdrowotnych;
- promocja zdrowia i dobrostanu w ciągu całego życia;
- dostęp do wiedzy, edukacji i kształcenia (co znajduje odzwierciedlenie np. w staraniach o zajęcia informatyczne dla seniorów).

Kolejne lata działalności rad seniorów w różnych miastach zapewne pokażą, w jakim stopniu, zgodnie z ideą *smart city 3.0*, wpłynęło to na możliwość oddziaływania starszych mieszkańców na jakość ich życia w miastach. Status rad jest zróżnicowany ze względu na gminę, a ponadto mimo zachęty zawartej w ustawie nie we wszystkich gminach taką radę utworzono. Według badania poświęconego tej tematyce w Polsce, na podstawie danych wojewódzkich dzienników urzędowych (stan z dn. 30.04.2019 r.), były 372 rady (Lewicka-Kalka, 2022). Choć przywołany wcześniej przykład dotyczy Rady Seniorów Miasta Katowice na Górnym Śląsku, podobne zespoły działają – jak pokazują przytoczone dane – w różnych regionach Polski. W kręgach związanych z działalnością na rzecz osób starszych pojawiają się spostrzeżenia, że skuteczność i adekwatność podejmowanych przez te organy starań do istniejących w danej gminie potrzeb jest nieewaluowana lub trudna

do ewaluowania. Dlatego też systematyczne badania dotyczące działalności rad seniorów w różnych regionach lub jednostkach samorządu terytorialnego mogłyby tę złożoną problematykę lepiej naświetlić.

4. GETTOIZACJA PRZESTRZENI MIEJSKIEJ ZE WZGLĘDU NA WIEK VS. MIASTO DLA WSZYSTKICH GRUP WIEKU

Ryzyko gettoizacji przestrzeni miejskiej ze względu na podeszły wiek mieszkańców, czyli powstawanie tzw. gett starości, jest zjawiskiem, które musi być brane pod uwagę przez zarządzających miastami i osiedlami, gdy planują rozwój tych obszarów i ich infrastruktury. Określone miejsca w mieście mogą stać się tego typu „gettami”, gdy z różnych przyczyn na ich terenie następuje znaczny wzrost udziału mieszkańców w starszym wieku powodujący, że stanowią oni większość oraz duże obciążenie dla siebie i innych, jeśli doświadczają izolacji. Do takiej sytuacji może dojść m.in. wtedy, gdy jakieś miejsce, dzielnica lub osiedle jest opuszczane przez ludzi młodych, ponieważ standard środowiska mieszkaniowego nie spełnia ich oczekiwań, a w konsekwencji – w takiej części miasta pozostają głównie ludzie starzy, z wiekiem coraz mniej sprawni. Malejąca sprawność seniorów zwiększa ich zapotrzebowanie na pomoc i wsparcie, o które coraz trudniej, skoro liczba młodych w ich miejscu zamieszkania zmniejsza się. Co więcej, starzy ludzie nie mają już zasobów, by dbać czy zabiegać o wyposażenie mieszkań i osiedla, ponieważ sami potrzebują, by o nich zadbać. Reasumując, miejsca o nadmiernej koncentracji seniorów są zagrożone postępującą degradacją estetyczną, techniczną i zużyciem „moralnym” oraz pewnym stopniem izolacji społecznej, zwłaszcza że takie środowiska zamieszkania przestają być atrakcyjne dla młodzieży poszukującej dobrego miejsca do życia.

Najprościej rzecz ujmując, dwie główne strategie przeciwdziałania wspomnianej gettoizacji ze względu na starość to: podnoszenie atrakcyjności osiedli, by przyciągały ludzi młodych oraz ogólnie przedstawicieli różnych grup wiekowych, i równoczesne zabiegi przystosowujące mieszkania, budynki i otoczenie osiedli do potrzeb i ograniczeń ludzi starszych. Idea projektowania uniwersalnego – *universal design* (Preiser, Smith, 2011; Vavik, 2009) odnosi się właśnie do wymogów dostosowania przestrzeni i jej wyposażenia do potrzeb różnych grup użytkowników/mieszkańców. Osiedle uniwersalne, czyli dla każdego, prawdopodobnie z czasem „zadomowi się” w świadomości mieszkańców miast, niewykluczone, że już teraz jest instynktownym, nieuświadomionym konstruktem mentalnym. Niektórzy mieszkańcy osiedli katowickich, studiowanych w ramach podprojektu badań

PolSenior 1 i badań polsko-niemieckich, z rozmysłem podkreślali istotność dostosowania osiedla do potrzeb zarówno ludzi młodych, jak i starszych. Najważniejsze jest, że rozpoznanie tego znaczenia można zanotować w obu grupach wiekowych.

Oto niektóre wypowiedzi respondentów⁴ w badaniach polsko-niemieckich, realizowanych w Katowicach, świadczące o tej świadomości:

W zasadzie można powiedzieć, że jest to osiedle uniwersalne. Dla emerytów są windy, więc łatwo jest przemieszczać się między piętrami, dla dzieci są place zabaw. To osiedle dla każdego (mężczyzna, 64 lata, os. Paderewskiego, Katowice).

Moim zdaniem każdy znajdzie tutaj coś dla siebie. Starsi mają wszędzie blisko i zielen, dzieci mają się gdzie bawić, a i młodzież znajdzie coś dla siebie. Tutaj jest biblioteka więc mogą studiować (mężczyzna, 65 lat, os. Paderewskiego, Katowice).

[...] to jest bardzo dobre osiedle, wiesz jest blisko wszędzie, jest ok, po prostu przyjemnie by się tu mieszkało na starość (mężczyzna, 24 lata, os. Zgrzebnioka, Katowice).

Pozytywny stosunek do idei osiedla uniwersalnego przedstawiła również mieszkanka jednego z badanych osiedli, reprezentująca młode pokolenie (kobieta, 30 lat, os. Zgrzebnioka, Katowice):

Znaczy ja uważam, że dla osób starszych też jest to osiedle atrakcyjne. [...] a młodzież jak co, to ma blisko do centrum, także też jest dla nich atrakcyjne. No może jakby były częste nocne tramwaje by było bardziej atrakcyjne dla młodzieży.

Wypowiedzi niektórych mieszkańców, będących respondentami przywołanych projektów badawczych realizowanych na katowickich osiedlach, pokazują ponadto, że seniorzy nie chcą mieszkać odizolowani od ludzi młodych – czują się bezpieczniej, gdy ci drudzy są blisko w środowisku ich zamieszkania. O takim spojrzeniu na współistnienie pokoleń w jednym miejscu świadczy następujący punkt widzenia:

[...] obojętnie gdzie ci ludzie starsi mieszkają, jeśli mieszkają z młodszymi, to od tego są ci młodszy, żeby ewentualnie w razie czego pomóc. A jak się ich zamknie w jakimś getcie starych ludzi no to co [wtedy]? (kobieta, 64 lata, os. Superjednostka, Katowice).

Dopełnieniem przytoczonego stanowiska jest wypowiedź innej respondentki (kobieta, 77 lat, os. Tysiąclecia, Katowice):

[...] Młodzi są potrzebni, no pewnie, że tak. Dzieci są i te dzieci trochę hałasu narobią. Biegają i w ogóle jakoś inaczej jest. Ja bardzo lubię młodych ludzi, także ja bym nawet chciała, żeby tutaj taki ktoś młody mieszkał. [...]

Zakupy wnieść czy coś to też pomagają. Nie zawsze ci starzy umia [sic] sobie poradzić. Młodzi są potrzebni. Zawsze.

Skoro niektórzy ludzie starsi chcą ludzi młodych jako współmieszkańców na tym samym osiedlu, a ponadto obie grupy wiekowe prawdopodobnie oczekują osiedla dostosowanego do osób w różnym wieku, to oznacza, że warto poznać potrzeby i kryteria oceny środowiska zamieszkania obu grup. I dla młodych, i dla starszych mieszkańców bardzo ważna jest bliska i szybka dostępność (najlepiej ok. 10 min spacerem) całodobowych sklepów na osiedlu, miejsc integracji społecznej, wind (gdy młodzi mają dzieci wożone w wózkach), parkingów (gdy ktoś ma samochód). Oczywiście duże znaczenie ma również korzystna lokalizacja względem innych kluczowych dla jakości życia usług i instytucji.

Jak istotna jest bliska i szybka dostępność obiektów usługowych, w tym wspomnianych sklepów całodobowych, świadczą wypowiedzi mieszkanki badanych osiedli w Katowicach, odpowiednio młodej i starszej:

Minusem może być tylko to, że sklepy są tutaj strasznie drogie, są tylko „dwa na krzyż” i czynne do dziewiętnastej (kobieta, 30 lat, os. Zgrzebnioka, Katowice).

Uważam, że jest wszystko, bo jeżeli jest sklep spożywczy prawie w każdym bloku, piekarnie chyba 3 na osiedlu, tzn. chleby z pieczywem, rzeźnik, blisko jest mały targ. Takie usługi jak fryzjer, fotograf, kwaciarnia to jest (kobieta, 66 lat, os. Paderewskiego, Katowice).

5. PODSUMOWANIE

Zważywszy na procesy demograficznego starzenia się, notowane od lat w Polsce w różnych jej regionach, powinny być one monitorowane także w miastach. W szczególny sposób należy potraktować te zjawiska, które zachodzą w osiedlach i dzielnicach miast, gdzie na co dzień mieszkają ludzie starsi w otoczeniu przedstawicieli innych grup wiekowych. Jako że idea społeczeństwa dla wszystkich grup wieku jest postulowana oficjalnie w naszym kraju co najmniej od 2013 r., gdy stworzono zręby polityki senioralnej (Kijak, Szarota, 2013; Szatur-Jaworska, 2012), adekwatnie do tego należałoby się przyjrzeć bliżej koncepcji osiedla uniwersalnego, czyli osiedla dla mieszkańców reprezentujących wszystkie grupy wiekowe. Realizacja wspomnianej koncepcji w praktyce wymaga rzetelnego poznania struktury populacji mieszkańców osiedla według wieku oraz potrzeb, priorytetów i kryteriów oceny środowiska zamieszkania przez przedstawicieli różnych grup wiekowych. Biorąc pod uwagę perspektywę każdej z grup wiekowych, warto by wykonywać analizy SWOT, co daje możliwość tworzenia scenariuszy

rozwoju osiedli z uwzględnieniem punktów widzenia różnych grup mieszkańców w ujęciu dynamicznym (sytuacja seniorów zmienia się zwłaszcza w aspekcie ich sprawności oraz zapotrzebowania na opiekę i inne usługi czy placówki całodobowe i dziennego pobytu).

Społeczeństwo dla wszystkich grup wiekowych, zapowiedziane w hasle Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej (rok 2012), na poziomie lokalnym powinno oznaczać miasto i osiedle dla wszystkich grup wiekowych. Miasto dla mieszkańców to miasto kształtowane właśnie przez nich, czyli *smart city 3.0*. W przypadku mieszkańców w starszym wieku strategią zwiększającą zdolności do współdecydowania miały być, zgodnie z założeniami polityki senioralnej, rady seniorów w gminach. Nie we wszystkich gminach powołano takie gremia doradcze i – co więcej – tam, gdzie one funkcjonują, ewoluują – modyfikując swój ustrój oraz próby oddziaływania na środowisko życia w mieście oraz otoczenie społeczne i środowisko instytucjonalne (zwłaszcza władze miejskie). Mimo pewnych trudności, których wspomniane rady doświadczają, poświęcają one uwagę różnym aspektom jakości życia seniorów oraz sygnalizowaniu problemów i postulowaniu przed władzami miejskimi zmian w przestrzeni miasta i osiedli, by likwidować dokuczliwe dla osób starszych bariery i tworzyć potrzebne im udogodnienia.

PRZYPISY

¹ Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2007–2011 jako projekt badawczy zamawiany PBZ-MEiN-9/2/2006, realizowana pod kierunkiem prof. dra hab. Piotra Błędowskiego z SGH w Warszawie. W wyniku realizacji projektu powstała monografia (Mossakowska, Więcek, Błędowski, 2012). Kierownikiem podprojektu „Kapitał społeczny seniorów w warunkach różnych środowisk urbanistycznych a wymogi ich dostosowania do aktywizacji życiowej i jakościowego zabezpieczenia potrzeb ludzi starych” był dr hab. Adam Bartoszek, prof. UŚ z Instytutu Socjologii UŚ, a wykonawcy to: prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Niezabitowska, dr inż. arch. Beata Kucharczyk-Brus i dr Marek Niezabitowski z Politechniki Śląskiej. Efektem badań (w ramach tego podprojektu) była monografia (Niezabitowska i in., 2013).

² Projekt polsko-niemiecki o symbolu UE7/Rar-3/2011 „Wczoraj, dzisiaj i jutro polskich i niemieckich wielkich osiedli mieszkaniowych. Studium porównawcze modeli rozwoju urbanistycznego i ich akceptacji na przykładzie Katowic i Lipska” (2011–2012), finansowany przez Polsko-Niemiecką Fundację na Rzecz Nauki (nr projektu nadany przez fundację: 2010-21). Kierownik projektu: prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Niezabitowska. Uczestnicy w projekcie ze strony polskiej to: prof. UŚ, dr hab. Adam Bartoszek, dr inż. arch. Beata Kucharczyk-Brus, dr inż. arch. Beata Komar, dr Marek Niezabitowski. Uczestnicy ze strony niemieckiej to: prof. dr hab. Sigrun Kabisch, dr Katrin Grossman, dr Annegret Hasse z Helmholtz Zentrum für Umweltforschung (UFZ) w Lipsku.

³ Problemy te zostały przywołane przez członka Rady Seniorów Miasta Katowice w czasie wywiadu przeprowadzonego we wrześniu 2019 r. w związku z podtematem „Starzenie się

społeczeństwa a potrzeby i problemy ludzi starszych w koncepcjach i strategiach polityki senioralnej” (koordynator zadania – dr hab. Marek Niezabitowski, prof. PŚ) w ramach pracy „Zrównoważony rozwój człowieka i społeczności ludzkich w obliczu dynamicznych przemian współczesnego świata” (symbol pracy BK-232/ROZ-2/2018, badania kierunkowe – statutowe, realizowane przez Katedrę Stosowanych Nauk Społecznych na Wydziale Organizacji i Zarządzania Politechniki Śląskiej; kierownik badań – dr hab. Aleksandra Kuzior, prof. PŚ).

⁴ Interpunkcja wszystkich przytoczonych wypowiedzi respondentów jak w oryginale.

BIBLIOGRAFIA

- Błędowski, P. (2003). Gospodarstwa domowe i sytuacja mieszkaniowa ludzi starych. W: B. Synak (red.), *Polska starość* (s. 115–139). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Błędowski, P., Grodzicki, T., Mossakowska, M., Zdrojewski, T. (red.) (2021). *PolSenior2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*. Gdańsk: Gdański Uniwersytet Medyczny.
- Buczak, M. (2020). Sorry, no Spanish: nowi mieszkańcy Hiszpanii. *Przegląd*, 31, 58–60.
- Cohen, B. (2015). *The 3 generations of smart cities: Inside the development of the technology driven city*. Pobrane z: <https://www.fastcompany.com/3047795/the-3-generations-of-smart-cities> (2.08.2022).
- Després, C., Lord, S. (2005). Growing older in postwar suburbs: The meanings and experiences of home. W: G.D. Rowles, H. Chaudhury (red.), *Home and identity in late life: International perspectives* (s. 317–340). New York: Springer.
- ESPON (2022). *ACPA – Adapting European cities to population ageing: Policy challenges and best practices*. Pobrane z: <http://www.espon.eu/ACPA> (14.10.2022).
- Frąckiewicz, L. (1972). *Warunki i potrzeby mieszkaniowe ludzi starych w miastach województwa katowickiego*. Warszawa: Instytut Gospodarki Mieszkaniowej.
- Granovetter, M.S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Hollands, R.G. (2008). Will the real smart city please stand up? Intelligent, progressive or entrepreneurial? *City: Analysis of Urban Change, Theory, Action*, 12 (3), 303–320. <https://doi.org/10.1080/13604810802479126>
- Janiszewska, A. (2019). Starzenie się ludności w polskich miastach. *Space – Society – Economy*, 29, 45–69. <https://doi.org/10.18778/1733-3180.29.03>
- Każmierczak, J. (2019). Smart city jako obszar wyzwań edukacyjnych. W: I. Jonek-Kowalska (red.), *Wyzwania i uwarunkowania zarządzania inteligentnymi miastami* (s. 7–21). Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Klimczak, J., Nowalska-Kapuścik, D. (2021). *Starość w dzielnicy przemysłowego miasta. Studium na przykładzie „starych” Bogucic*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kuzior, A., Sobotka, B. (2019). Społeczny wymiar Smart City. W: I. Jonek-Kowalska (red.), *Wyzwania i uwarunkowania zarządzania inteligentnymi miastami* (s. 41–55). Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Lewicka-Kalka, E. (2022). *Funkcjonowanie rad seniorów w Polsce*. Pobrane z: <https://wrs.waw.pl/wp-content/uploads/2021/08/Rady-seniorow.-Raport-z-badan.pdf> (14.10.2022).
- Mossakowska, M., Więcek, A., Błędowski, P. (red.) (2012). *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*. Poznań: Termedia Wydawnictwa Medyczne.
- Niezabitowska, E., Bartoszek, A., Kucharczyk-Brus, B., Niezabitowski, M. (2013). *Środowisko zamieszkania polskich seniorów*

- w badaniach interdyscyplinarnych: studia przypadków na wybranych przykładach. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Niezabitowski, M. (2007). *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Niezabitowski, M. (2011). Relacje społeczne ludzi starszych w środowisku zamieszkania – aspekty teoretyczne i empiryczne. *Acta Universtatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 38, 13–32.
- Niezabitowski, M. (2014). Znaczenie miejsca zamieszkania w życiu ludzi starszych. Aspekty teoretyczne i empiryczne. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, 1, 81–101.
- Niezabitowski, M. (2018). *Środowisko zamieszkania w doświadczeniu osób starszych. Wybrane aspekty psychospołeczne w ujęciu socjologicznym*. Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Niezabitowski, M. (2020). Prawa osób starszych – kilka uwag z perspektywy gerontologii społecznej. W: A. Kuzior (red.), *Globalne konteksty poszanowania praw i wolności człowieka. Współczesne problemy i dylematy*. T. 12 (s. 197–211). Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- ONZ (1991). *United Nations principles for older persons*. Pobrane z: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/older-persons.aspx> (10.11.2022).
- ONZ (2002). *Political declaration and Madrid international plan of action on ageing*. Pobrane z: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ageing/MIPAA/political-declaration-en.pdf> (10.11.2022).
- Piotrowski, J. (red.) (1973). *Miejsce człowieka starego w rodzinie i społeczeństwie*. Warszawa: PWN.
- Preiser, W.F.E., Smith, K.H. (red.) (2011). *Universal Design Handbook*. New York–Chicago: McGraw Hill.
- Pytel, S. (2014). Atrakcyjność turystyczna miejsc migracji seniorów z województwa śląskiego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 1 (25), 327–340.
- Rose, A.M. (1965). The subculture of the aging: A framework for research in social gerontology. W: A.M. Rose, W.A. Peterson (red.), *Older people and their social world* (s. 3–16). Philadelphia: F.A. Davis.
- Stańczak, J., Szałtys, D. (2016). *Regionalne zróżnicowanie procesu starzenia się ludności Polski w latach 1990–2015 oraz w perspektywie do 2040 roku*. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/regionalne-zroznicowanie-procesu-starzenia-sie-ludnosc-polski-w-latach-1990-2015-oraz-w-perspektywie-do-2040-r-,28,1.html> (4.08.2022).
- Stula, S. (2012). *Living in old age in Europe – current developments and challenges*. Pobrane z: https://www.sociopolitical-observatory.eu/uploads/tx_aebgppublications/AP_7_EN.pdf (15.11.2022).
- Synak, B. (red.) (2003). *Polska starość*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Szarota, Z. (2013). Polityka społeczna wobec problemu starzenia się społeczeństwa. W: R.J. Kijak, Z. Szarota, *Starość: między diagnozą a działaniem* (s. 24–30). Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich.
- Szatur-Jaworska, B. (2012). Aktywne starzenie się i solidarność międzypokoleniowa w debacie międzynarodowej. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, 17, 15–28.
- Szweda-Lewandowska, Z. (2021). Warunki mieszkaniowe. W: P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski (red.), *PolSenior2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem* (s. 899–912). Gdańsk: Gdański Uniwersytet Medyczny.
- Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym*. DzU 1990, nr 16, poz. 95 ze zm.
- Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych*. DzU 2015, poz. 1705.
- Vavik, T. (red.) (2009). *Inclusive buildings, products and services: Challenges in universal design*. Trondheim (Norway): Tapir Academic Press.
- Woźniak, Z. (1997). *Najstarsi z poznańskich seniorów*. Poznań: Wydawnictwo Miejskie.

Artykuł wpłynął:

5 sierpnia 2022

Zaakceptowano do druku:

15 listopada 2022

Ganna O. Gorina

 <https://orcid.org/0000-0003-0900-0640>

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky
Educational and Academic Institute of Restaurant and Hotel Business and Tourism
Tourism and Country Studies Department
gorina@donnuet.edu.ua

THE POTENTIAL FOR INDUSTRIAL TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE: KRYVYI RIH CASE STUDY¹

Abstract: The aim of the article is to investigate the industrial tourist potential of the city of Kryvyi Rih based on the identification and description of its industrial heritage. The potential for industrial tourism development in Kryvyi Rih as a city with a powerful base of active industrial facilities and heritage sites is revealed. Attention is focused on the importance and necessity of using its this potential for tourism development by declaring this goal in medium and long-term development programs and strategies. Examples of using the city's industrial heritage as tourist attractions are given. Problems and prospective directions for industrial tourism development in Kryvyi Rih are highlighted.

Keywords: industrial potential, industrial tourism, industrial heritage, urban tourism, Kryvyi Rih.

1. INTRODUCTION

Given its significant resource potential, the tourism industry in Ukraine is able to ensure the implementation of economic, social and humanitarian functions, namely, improving the standard of living of the population, increasing the share of tourism revenues in GDP, along with revenues from tourism activities in budgets at all levels. The importance and relevance of tourism development in Ukraine is emphasized in:

strategically oriented state policy, the main task of which is to determine tourism as one of the main priorities of the state, the introduction of economic and legal mechanisms for the successful conduct of the tourism business, investment mechanisms for the development of tourism infrastructure, information and marketing activities to form the tourist image of Ukraine (Kabinet ministriv Ukrainy, 2017).

At the same time, having all the conditions for the proper development of the economy through tourism, Ukraine lags far behind the leading countries in the world in terms of the development of its infrastructure and the range of quality tourism services. The need for specific diversification of the tourism services proposed and the tourism product in order to meet variable

demand and the tourism needs for both domestic and inbound visitors, smoothing seasonal fluctuations while increasing the competitiveness of the tourism industry in both European and national tourism space, encourages the use of the existing industrial potential and heritage for development.

A powerful industrial educational and cultural center in Ukraine is the city of Kryvyi Rih, whose main industry is the mining and metallurgical complex. The prospects for the development of industrial tourism in Kryvyi Rih are determined by the significant concentration in the city of industrial facilities that are of interest to tourists. The city has a number of unique, and world-famous, industrial enterprises and can offer potential tourists an acquaintance with a powerful mining and metallurgical complex, the largest both in the Dnipropetrovsk region and in Ukraine. On the other hand, industrial tourism helps to reduce the single-industry nature of the urban economy and deepen its diversification while promoting local economic development, stimulating market relations, and actively influencing the development of related sectors of the economy (hotel and restaurant business, transportation, etc.), construction, leisure and the production of consumer goods. It also promotes

employment, works to protect historical and cultural monuments and improves the cultural level of citizens (Kryvorizka miska rada, 2015).

Considering the above the main aim of the research is to investigate the experience of Kryvyi Rih in the realization of its industrial potential and industrial heritage for tourism development.

2. LITERATURE REVIEW

2.1. INDUSTRIAL TOURISM

The theoretical understanding of the phenomenon of industrial tourism in all its versatility has been carried out by researchers from many countries. Since the early 1980s, the American tourism school has been actively developing and its main representatives are MacCannel, Dodd, Véronique, Gustafson, Swarbrooke and Macionis.

Thus, in the United States, MacCannel, the American theorist, anthropologist and professor at the University of California, is considered the founder of the theory of industrial tourism. In the 1970s, a general analysis of tourism from semiotic, anthropological and social points of view was conducted. MacCannel (1976) notes that industrial tourism is a visit to sites that demonstrate a special type of knowledge in general about the past, present or future (excursions to banks, telephone companies, industrial plants, etc.). Other representatives of the American school, Dodd and Véronique (1997, p. 47), describe industrial tourism as "consumer visits to places of the production process and may include educational excursions, tasting of manufactured products". In the definition the authors focus on the discovery of industrial tourism sites that are accessible and attractive to tourists. Other American academics adhere to a similar position in the interpretation of industrial tourism. Swarbrooke (1995, p. 51) saw it as "visiting working factories, the opportunity to see industry in action", Macionis (1996, p. 269) as "visiting vineyards, wineries, wine festivals and shows", McBoyle (1994, p. 517) described it as "the process of observing and understanding the activities of other people at workplaces".

In the United States, the academic understanding of industrial tourism took place in a single direction: "Traditional for the American school was the study of natural, cultural and historical resources, and the resource and tourism potential for the development of industrial tourism in certain areas" (Gustafson, 1996, pp. 899–918).

A significant contribution to the study of industrial tourism development was made by academics of the European school, including Soyez, Otgaar, Mitchell, Orwig and others. The center of the European school

was the University of Cologne in Germany. Since the 1980s, works by Professor Soyez (1986; 1993) have appeared and become a significant academic heritage in the field of industrial tourism. They analyze the motives for choosing to holiday in old industrial areas and the consequences of tourism for the surrounding natural and cultural landscape. Soyez (1993) interpreted industrial tourism as tourist flows associated with the desire to visit industrial areas and sites caused by their special attractiveness. A similar position is held by the Dutch academic Otgaar (2010) who defines industrial tourism as visits that inform people about economic activities in the past, present and future. Ksouri, Marcon and Preuillh (2000) characterize industrial tourism as "economic discoveries" and interpret it as visiting places that inform visitors about innovations in economic activity in the past, present and future. A continuation of the idea of Soyez "industrial tourism – industry as a tourist attraction" was reflected in the studies of the English researchers Harris (1989) and Hospers (2001).

Some academics of the Western European tourism school consider industrial tourism as an economic phenomenon and its impact on the economic situation of a region, city or enterprise. This point of view is shared by Otgaar et al. (2010) and a supporter of this approach is Azevedo (2004), who notes that industrial tourism is a tool for branding regions, cities and companies. A similar position is shared by Mitchell and Orvig (2002), who characterize industrial tourism as an active tool for advertising activities which ensure the promotion of goods or services of an enterprise and the creation of a company brand. Simonson (1974) interprets industrial tourism as trips to a place of production in order to familiarize, select and possibly taste a product for possible purchase.

In general, the attention of the Western European school of tourism was directed to the study of tourism in regions, cities and enterprises. Their articles studied the economic aspects of the development of industrial tourism, the formation of supply and demand, its impact on employment, along with the economic development of a region and country.

Modern works dealing with industrial and post-industrial tourism explore the issues of defining and characterizing the main types of business model that can be found at tourism heritage sites converted from former industrial sites, or have recently been created to convey heritage values (Szromek, Herman, Naramski, 2021). Szromek and Herman (2019) identify three basic types of business transformation in post-industrial heritage sites, in the context of changes in business models (general model of post-production enterprise, post-production enterprise model and general model of a production and tourist enterprise). An example of a regional business model that utilizes post-industrial facilities for the development of a business partnership

between facilities on a tourism route, sites located in the vicinity, as well as the participants on such a route is described in Józwiak and Sieg's (2021) work. The authors attempted to define the development of postindustrial facilities using the example of a thematic trail located in Bydgoszcz, as well as to assess the impact of this route on the attractiveness of the city.

Considerable interest is directed to thematic studies of the development of industrial and post-industrial tourism using examples of specific cities and areas. Assessment of the development potential of post-industrial areas in terms of social, economic and environmental aspects of the Wałbrzych Region (Poland) are given in the work of Raszka, Dzieżyc and Hełdak (2021). Researchers emphasize the special role of municipal authorities in developing their potential. The study of Guerra et al. (2022) aims to explore the impact of perceived authenticity on the future intentions of the community of São João da Madeira (Portugal) in relation to industrial heritage tourism sites. The authors' findings suggest that perceived heritage plays a significant role in residents' attitudes towards support for tourism development, their own participation ideals, and their attachment to the place. Cudny, Jolliffe and Guz (2022) through the case of Dymarki Swietokrzyskie, a historical reenactment event celebrating traditional iron production in Nowa Slupia (Poland), examines the role of a re-enactment or re-creation of a historical event in creating an attraction for tourists and in particular for heritage tourists. Salt mines in different European countries, Wieliczka in Poland, Campina de Cima in Portugal and Turda in Romania; a significant category of local, regional, national and/or European underground heritage in becoming attractive tourism destinations, are examined by Kimic, Costa and Negulescu (2021). The study of Oktay Vehbi et al. (2022) aims to examine the tourism potential of post-mining heritage sites as part of a strategic approach and tool for planning that encourages local development through the case of the Cyprus Mining Cooperation, a derelict copper mining area in Lefka, North Cyprus.

2.2. INDUSTRIAL TOURISM IN UKRAINE AND KRYVVI RIH

Theoretical and practical aspects of industrial tourism development in Ukraine are devoted to research by academics mainly from an economic or geographical profile. Thus, the fundamental issues of the organization of industrial tourism in Kryvyi Rih were considered by Patsiuk (2008a, 2008b, 2011, 2014) who developed theoretical and methodological foundations for the socio-geographical study of industrial tourism in its region. Karpenko's research (2021) is devoted to

the use of the landscape-technogenic component of the regional eco-network in tourism activities in the old industrial region of Kryvyi Rih (Karpenko, Lakomova, 2020). The issues of organization of technogenic and industrial tourism in the Kryvyi Rih district are covered in the works of Lakomova and Kazakova who studied the historical landscapes of industrial areas in a system of new technogenic tourism (Lakomova, 2011; Lakomova, Kazakova, 2020). Roik and Starova (2022) explore the features and role of technogenic tourism organization in Kryvyi Rih in the current conditions of reindustrialization of the national economy, while determining and justifying the key strategic priorities for the organization of technogenic tourism in Kryvyi Rih. The importance of the tourist image formation of the Dnipropetrovsk region on the basis of an analysis of its industrial tourism development is presented in the work of Meshko and Karpliuk (2015). They come to conclusions on the benefits of industrial tourism for the successful development of companies and communities. Analysis of changes in the industrial tourism services market in Ukraine, the level of its development and a list of sites is reflected in the work of Sorochan (2015). The main problems of industrial tourism development in Ukraine are found in the work of Sardak and Vlasov (2018) which focuses on the existence of problems associated with the licensing of organizations involved in industrial tourism promotion: the lack of high-quality advertising and information materials, the lack of specialized tour operators and guides, and low incomes from industrial tourism activities in Ukraine.

3. MATERIALS AND METHODS

3.1. THE STUDY AREA

Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district were chosen as the study area. Kryvyi Rih is a city of oblast status in Dnipropetrovsk oblast, located in the steppe zone of Ukraine at the confluence of the Inhulats and Saksahan rivers that flow into the Dnipro. Its area is 431.4 sq.km, length 126 km and width 20 km. Kryvyi Rih is located in the central part of the Ukrainian 'crystalline' core and it is one of Ukraine's richest regions in terms of mineral resources. The basin stretches to the north and northeast over a 100-km long strip, which is up to 6 km wide (Figure 1a, p. 28) (*Stratehichnyi plan rozvytku mista Kryvoho Rohu na period do 2025 roku*, 2015). Kryvyi Rih district is part of Dnipropetrovsk Oblast in central Ukraine whose administrative center is located in the city of Kryvyi Rih. After the reform in July 2020, the district consisted of 15 hromadas (Figure 1b, p. 28) (Ministry for Communities and Territories Development of Ukraine, 2022).

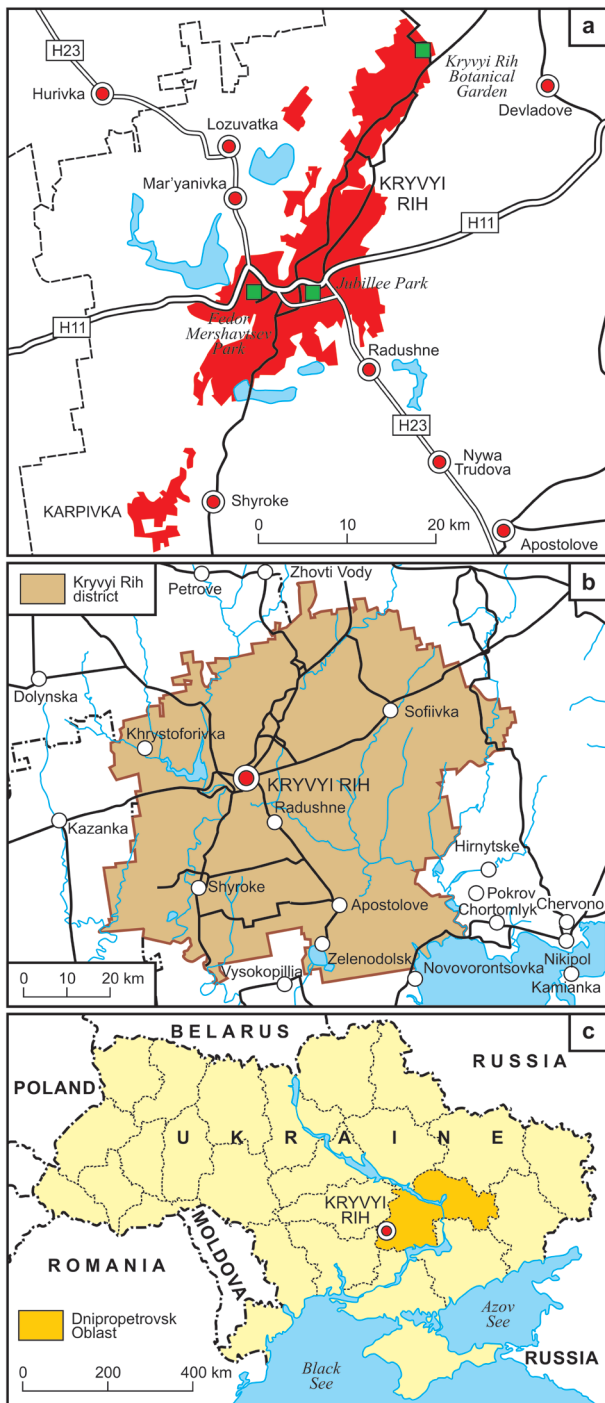

Figure 1. Location of the study area: a) map of Kryvyi Rih city; b) map of Kryvyi Rih district; c) location of Kryvyi Rih in Dnipropetrovsk Oblast and Ukraine

Source: based on Google Maps (2022); Ministry for Communities and Territories Development of Ukraine (2022); Wikivoyage (2022)

3.2. DATA

In this study, data on industrial tourist sites and industrial heritage sites of Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district are given as of February 23, 2022 and

do not take into account possible quantitative and qualitative changes that have occurred during active hostilities on the territory of Ukraine. The study is based on secondary data from open sources which can be divided into three groups: (a) data from the state authorities of Ukraine; (b) data from Kryvyi Rih city; (c) data from enterprises in Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district. The source of information at the national level is the Ministry for Communities and Territories Development of Ukraine (2022), data of urban and regional significance are mainly obtained from the materials of the Kryvyi Rih City Development Institution (2022) and enterprises (JSC Yuzhnyi Gok, 2022; PJSC ArcelorMittal Kryvyi Rih, 2022; PJSC Tsentralnyi hirnycho-zbahachuvalnyi kombinat, 2022; PJSC Pivnichnyi hirnycho-zbahachuvalnyi kombinat, 2022). The main body of information that allows the strategic vision of industrial tourism development in Kryvyi Rih to be described is contained in Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 (*Stratehichnyi plan...*, 2015), Action plan for the implementation in 2020–2022 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 (*Plan dii z realizatsii...*, 2020), Action plan for the implementation in 2016–2019 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 (*Plan dii z realizatsii...*, 2016), Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2013–2015 (Kryvorizka miska rada, 2013), Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2016–2024 (Kryvorizka miska rada, 2015). The main sources of information about industrial facilities and the industrial heritage of Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district are analytical materials from the Kryvyi Rih City Development Institution (2022), industrial enterprises (PJSC ArcelorMittal Kryvyi Rih, 2022; PJSC Pivnichnyi hirnycho-zbahachuvalnyi kombinat, 2022; JSC Yuzhnyi Gok, 2022; PJSC Tsentralnyi hirnycho-zbahachuvalnyi kombinat, 2022) and the author's own observations and research.

3.3. METHODS

To achieve the goal and tasks of the research a mixed-method approach is used which combines qualitative and quantitative research methods. The literature review allowed the theoretical framework and methodology of the study to be developed and identify issues that require further study. In discovering what has been written on the topic and in synthesizing the extant literature was conducted by following both (a) industrial tourism and (b) industrial tourism in Ukraine and Kryvyi Rih. The case study method allows concrete and contextual examples from the Kryvyi Rih experience to be explored realizing its industrial potential as a resource for tourism development. Qualitative observation allows the identification of

successful practices of strategic planning for industrial tourism development in an urban environment and at the same time recognizes the problems and constraints of its growth. Quantitative research was used to calculate the growth in the number of tourists and the number of excursions to Kryvyi Rih after the implementation of the Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2013–2015 (approved by the decision of the city council dated January 30, 2013, No. 1680) (Kryvorizka miska rada, 2013), and Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2016–2024 (approved by the decision of the city council of December 24, 2015, No. 29) (Kryvorizka miska rada, 2015), determining the general trend.

Academic tasks set for goal achievement:

- to investigate the theoretical bases for the understanding of industrial tourism;
- to study Ukraine's experience in using its industrial potential as a resource for tourism development (based on the examples of Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district);
- to study the experience of declaring the industrial potential of the city for tourism development in medium and long-term programs and strategies for Kryvyi Rih city as a goal;
- to provide a concise description of the industrial tourist facilities of Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district;
- to identify the problems and constraints of industrial tourism development in Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district.

4. RESULTS

4.1. BRIEF DESCRIPTION OF KRYVYI RIH'S INDUSTRIAL POTENTIAL

Kryvyi Rih is a large industrial and cultural center in Ukraine and the largest city which is not of regional status. The Kryvyi Rih basin contains about 50 kinds of metallic and non-metallic minerals of industrial importance of which the most important are ore deposits, and deposits of brown coal, marble, dolomite (40 per cent of Ukraine's reserves), roofing slates, scandium, vanadium, and 40 other elements from the periodic table, and more. Kryvyi Rih region is also rich in mineral waters, both for drinking and medical use.

By volume of industrial production Kryvyi Rih's share is about 8% of the general index for Ukraine, while in exports it is 8.6%, mining and processing industries dominate the Kryvyi Rih economy. Ferrous metallurgy is the main sector and this sustainably determines its profile in the division of labor, mining and metallurgy specifically make up 86% of total

industrial production. The explored reserves of iron ore in Kryvyi Rih, according to different studies, amount to between 18 and 32 billion tonnes, while 8 out of 11 enterprises in Ukraine for the production and processing of iron ore, and those servicing it, are here. Kryvyi Rih is a powerful manufacturing complex including mining and metallurgical integrated works, four mining and processing complexes, two iron ore plants as well as others. In Kryvyi Rih one of the world's largest enterprises, PJSC ArcelorMittal Kryvyi Rih, is found.

The city has more than 50 construction companies, most of which specialize in industrial facilities, more than 20 organizations specializing in designing and approving projects for construction, reconstruction, replanning and thorough overhaul of premises, and industrial production.

Kryvyi Rih has a significant share of mining landscape (48.8%) and their size is constantly growing due to the continuation and expansion of mining operations. At present, the area under quarries is 4,200 hectares, spoil heaps – 7,000 hectares, sludge storage – 5,500 hectares, with landslide zones at 3,400 hectares.

The rich industrial heritage of Kryvyi Rih consists of the remains of more than 250 industrial facilities, railways, hydraulic structures, bridges, fragments of ancient mining landscapes, working settlements and cemeteries.

All of the above confirms the fact that Kryvyi Rih has significant potential for industrial tourism development, as it has a strong base of active industrial facilities, heritage facilities and so on which determine prospects for development.

4.2. STRATEGIC VISION FOR INDUSTRIAL TOURISM DEVELOPMENT IN KRYVYI RIH

Despite the fact that the current economic structure of the city has a certain 'safety margin', the reduction of employees at the enterprises of mining and metallurgical industry continues. A lack of new workplaces in other sectors may lead to a growth in unemployment and outflow of those of working-age from the city, above all the young. There is a need to increase the share of industries that depend on the city and region that will prevent a growth in unemployment and given existing opportunities, tourism, namely industrial tourism, can become a sector that can diversify the city's economy and become a source of additional revenue for the local budget.

The importance and necessity of using the industrial potential of Kryvyi Rih for tourism development is emphasized by this goal being declared in the medium- and long-term development programs and strategies for the city.

Since 2013, separate programs for the development of industrial tourism have been operating in Kryvyi Rih,

namely: Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2013–2015 (approved by the decision of the city council dated January 30, 2013, No. 1680) (Kryvorizka miska rada, 2013), and Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2016–2024 (approved by the decision of the city council of December 24, 2015, No. 29) (Kryvorizka miska rada, 2015). The main goal of program development is defined as:

the creation of a competitive tourism product, and an increase in sites and subjects of tourism activity which will lead to a decrease in the 'monoculture' of the urban economy and deepening its diversification (Kryvorizka miska rada, 2015).

The result of the implementation of the program was the establishment of Kryvyi Rih as a new tourist center offering a wide range of entertainment and recreational services, a leader in industrial tourism and in the future one of the leaders in active festival and conference tourism in Ukraine with a well-developed tourist infrastructure oriented towards a wide range of Ukrainian and foreign consumers.

In addition, on March 1, 2013, an industrial tourism department was created at the Kryvyi Rih City Development Institution (2022). The priority activity of this department is the implementation of activities approved by the Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2016–2024.

Currently, the development of industrial tourism in Kryvyi Rih is declared as a strategic vision of the city in the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 and defined as

Kryvyi Rih in the future will be a powerful industrial center with a diversified economy, upgraded mining and metallurgical complex, high-tech mechanic engineering, a regional center of academic and technological development, a leader in attracting investment and in industrial tourism (*Stratehichnyi plan...*, 2015).

The detailed place of industrial tourism in the structure of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 is visualized in Figure 2.

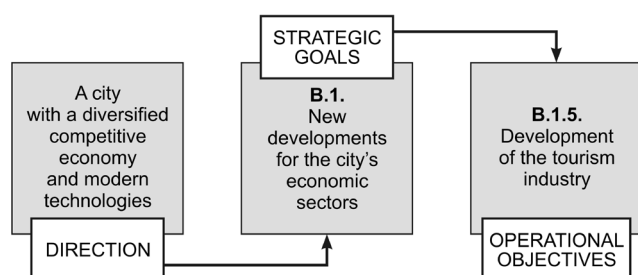

Figure 2. The place of industrial tourism development in the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025

Source: based on *Stratehichnyi plan rozvytku mista Kryvoho Rohu do 2025 roku* (2015)

In order to ensure implementation of operational objectives, strategic goals and directions an Action plan for the implementation in 2020–2022 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 (*Plan dii z realizatsii...*, 2020) and an Action plan for the implementation in 2016–2019 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 (*Plan dii z realizatsii...*, 2016) were approved. The plans contain a detailed description of projects aimed at ensuring the implementation of certain goals and directions. A description of projects aimed at ensuring the development of industrial tourism is presented in Table 1.

The expected results of the implementation of these projects are:

- the creation of a system for the most efficient use of the city's tourism potential;
- an increase in the number of tourists travelling to the city;
- improving the quality provided in accommodation, trade, catering and consumer services;
- ensuring the coordination and harmonization of the activities of all economic entities aimed at industrial tourism development, regardless of the form of ownership;
- attraction of capital investments for the development of tourism and related sectors of the city's economy;
- creation of a tourist product capable of maximally satisfying the needs of the population in active cognitive recreation, and involvement in industrial culture;
- the transformation of tourism into one of the most profitable areas of the city's economy which will provide a contribution to its socio-economic development by increasing the revenue side of the budget through tax from tourism and tourism-related business entities.

Without a doubt, current active hostilities on the territory of Ukraine will make changes to the plans and strategies of city development in general and tourism in particular. At the same time, uncertainty, a rapidly changing external environment and a high degree of unforeseen circumstances that are arising do not allow the many factors that affect development in medium and long-term projects, plans and tasks for the implementation of the strategy, as well as the likelihood of their implementation, to be taken into account. Considering the foregoing, the author sees it appropriate to follow the sequence of actions to make changes and adjustments to current medium and long-term strategies and plans for the industrial tourism development after the end of active hostilities to ensure their fullest implementation:

- analysis of the state of the external environment at the macro level and its impact on the future (PESTLE analysis);
- analysis of external and internal factors affecting the development of industrial tourism in the city (SWOT analysis);

Table 1. Projects are aimed at the development of industrial tourism in Kryvyi Rih

Project name, implementation period	Inclusion of Kryvyi Rih on the list of UNESCO World Heritage Sites (2017–2019)
Expected result of implementation	Inclusion of the city's leading industrial facilities as a UNESCO World Heritage Site. A significant increase in tourism and the formation of a positive tourist image for the city through the creation of a high-quality tourism product. The growth in well-being of the inhabitants of Kryvyi Rih on the basis of integrated development, the realization of its socio-economic interests, and the provision of employment in the field of tourism
Tasks	
1. Inclusion of sites in the state register of 'immovable' monuments in Ukraine 2. Improvements to the sites 3. Preparation of the nomination dossier of sites 4. Submission of an application by the National Commission for UNESCO 5. Assistance in attracting investments for the development and promotion of the cultural and natural heritage of Kryvyi Rih district 6. Accompanying the inclusion of industrial heritage sites of Kryvyi Rih district on the UNESCO World Heritage List	
Project name, implementation period	"Open Door" (2016–2019)
Expected result of implementation	Expansion of tourist facilities for active industry. Development and implementation of new excursion routes on existing industrial enterprises
Tasks	
1. Attracting city business to cooperate in the tourism sector 2. The signing of memoranda between the city council executive committee and business entities 3. Development of new excursion routes with the inclusion of industrial facilities 4. Conducting an information campaign to promote new partners in the development of industrial tourism	
Project name, implementation period	Joining the European Route of Industrial Heritage (ERIX) and the International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage (TICCIH) (2017–2019)
Expected result of implementation	Increasing tourism and the formation of a positive tourist image of the city. Ensuring the development of a tourism infrastructure
Tasks	
1. Formation of a list of sites for inclusion in ERIX and entry into TISIN 2. Registration of membership on the ERIX website 3. Work on databases of potential tourists	
Project name, implementation period	Positioning the city as a center of industrial tourism in Ukraine, strengthening the positive image of the mining and metallurgical industry (2016–2020)
Expected result of implementation	Increasing the flow of tourists. Popularization and increase in the sale of Kryvyi Rih souvenirs by local business entities
Tasks	
1. Establishment of new partnerships between industrial enterprises of the city, museums, exhibition halls and tourist operators in the field of industrial tourism development 2. Conducting geological festivals, forums and conferences on the topic of industrial tourism 3. Implementation of information activities to promote industrial tourism 4. Development, information content, publication and distribution of printed materials about the city 5. Establishing partnerships with industrial cities in Europe and the world 6. Promoting the use of souvenirs by the city's business entities during various events in order to promote industrial tourism and support local producers	
Project name, implementation period	Development of a tourism cluster (2020–2022)
Expected result of implementation	Ensuring a more efficient distribution of the local tourism product. Increase in the number of city visitors. Creation of a positive tourist image for the city
Tasks	
1. Creation of a mobile application "Tourist Kryvyi Rih". Ensuring its functioning 2. Implementation of the "Open Door" project 3. Cooperation with the ERIH Association 4. Inclusion of industrial sites of Kryvyi Rih in the State Register of 'Immovable' Monuments in Ukraine 5. Development of event tourism 6. Creation of a center for tourist service provision 7. Development of the Kryvyi Rih Tourism Development Strategy	

Project name, implementation period	Creation of a tourist base for children (2020–2022)
Expected result of implementation	Improving the image of the city through the tourism component. Creation of new economical hospitable accommodation for the temporary stay of children and students
Tasks	
1. Holding meetings on creating a tourist base for children 2. Carrying out indicative calculations for the creation of a tourist base 3. Development of design estimates for creating this tourist base 4. Overhaul/reconstruction of accommodation for children 5. Media coverage of this process	

Source: Action plan for the implementation in 2016–2019 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 (*Plan dii z realizatsii...*, 2015), Action plan for the implementation in 2020–2022 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025 (*Plan dii z realizatsii...*, 2020).

- elaboration of the results of the SWOT analysis and development of a primary set of solutions;
- detailed planning of new projects and programs to achieve the strategic goals or making adjustments to existing ones, taking into account the results of the previous analyses;
- planning, the adjustment of resources necessary for the implementation of projects and plans;
- synchronization of plans and projects for industrial tourism development in Kryvyi Rih with the development strategy for the city and the region.

4.3. THE USE OF INDUSTRIAL FACILITIES AND HERITAGE FOR THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN KRYVYI RIH

Kryvyi Rih has a set of prerequisites for industrial tourism development: powerful and diversified enterprises, the presence of unique ‘mountain’ landscapes, historical and cultural sites of industrial heritage. The use of the industrial potential of the city for tourism development is implemented in three areas: the creation of industrial tourist attractions, the development of festival tourism using industrial potential, the development and testing of tourist routes.

According to the Kryvyi Rih City Development Institution (2022), 131 tourist routes have been developed, tested and improved in Kryvyi Rih. The presence of a diversified offer of excursion and tourist routes, and the implementation of the city positioned as a center for industrial tourism in Ukraine, has led to a rapid increase in tourists (Figure 3a) and excursions (Figure 3b).

At the same time, the global trend of reduced tourist activity as a result of COVID-19 and quarantine restrictions has had a negative impact on tourism development in Kryvyi Rih, reflected in the rapid reduction in the number of excursions and tourists. In 2020, the number of excursions decreased by 84.99% and the number of tourists by 85.85%.

The creation and promotion of tourist attractions using industrial heritage and existing industrial

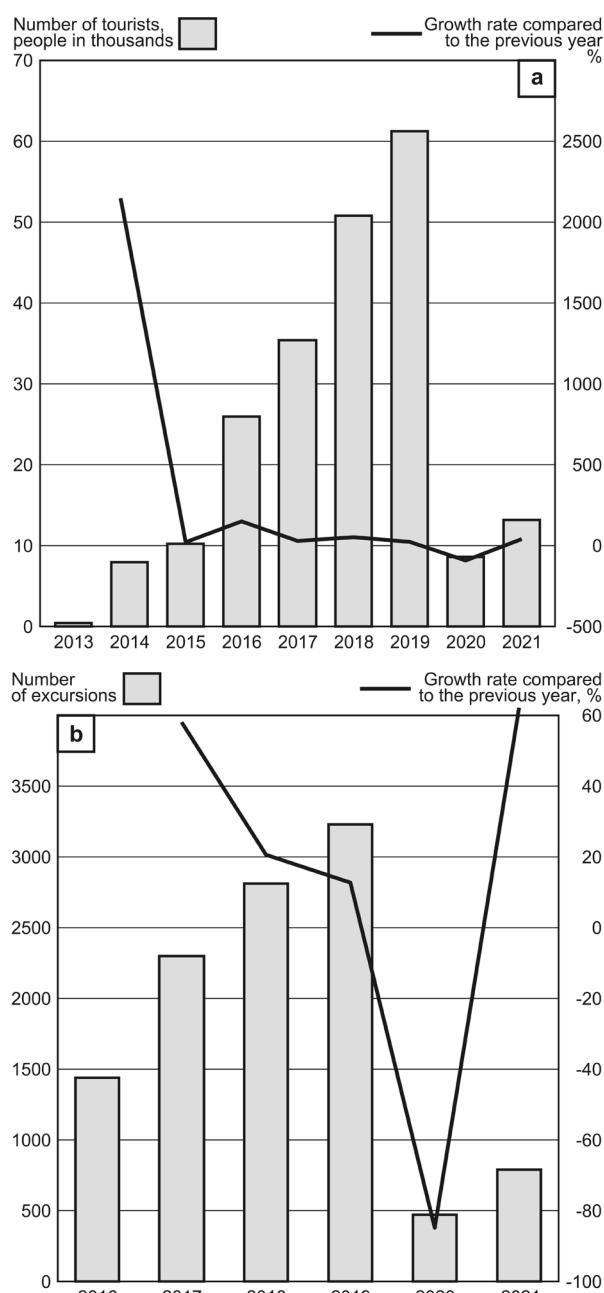

Figure 3. Changes in the number of tourists (a) and excursions (b) in Kryvyi Rih
Source: Kryvyi Rih City Development Institution (2022)

facilities is one of the main tools for tourism developing. Kryvyi Rih City Development Institution divides the city's industrial tourist attractions into the following groups (Kryvyi Rih City Development Institution, 2022; "Planeta" – Kryvyi Rih, 2022):

1. The iron ore quarries. The operating iron ore quarries of Kryvyi Rih are not only places to extract minerals: ferruginous magnetite quartzite, hematite-martite ores or brown iron ores. They are also an unbelievable sight that is astonishing in its scale. Since 1953 roughly 1.55 billion tonnes of iron ore has been extracted from the Pivdennyi mineral processing mine (3 kilometers long, 2.65 kilometers wide and 429 meters deep). The total area of the quarry is triple the area of a country such as Monaco. Many colors can be witnessed at the gigantic Gleiuivatsky quarry of the Tsentralnyi mineral processing plant. The longest (5.8 kms) quarry of Kryvyi Rih is for the Gannivskyi mineral processing plant. The deepest in Ukraine is Pershotravnevnyi quarry of the Pivnichnyi mineral processing plant (470 meters deep, 3 kms long, 2.5 kms wide). Not far behind in scale is the quarry of the Inhuletskyi mineral processing plant at 460 meters deep, 2.1 kms wide, 3.35 kms long.

2. The iron ore mines. Kryvyi Rih is the "deepest" city in Europe. Precisely due to the incessant hard work of miners we have an "underground miner's city" that consists of eight operating mines and four industrial plants which are Public Joint Stock Companies: "Kryvyi Rih Iron Ore Complex", "ArcelorMittal Kryvyi Rih"; and Private Joint Stock Companies – "Sukha Balka", "Central Mining and Concentration Complex". There are 2,500 kms of underground passages including cross-cuts, drifts and mining chambers.

In Kryvyi Rih are the deepest mines in Europe: "Hvardiyska" (1620 meters), "Ternivska" (1605 meters), "Rodina" (1570 meters), "Yuvileyna" (1530 meters) and "Oktyabrsk" (1490 meters). In addition to these are mines which are not that deep, but no less significant: "Frunze" (1293 meters), "Artem-1" (1135 meters), and "Ordzhonikidze" (527 meters).

On the territory of the city and the outskirts, pre-revolutionary mines have been preserved. The most famous is the old Kochubeyvsky mine located on the northern outskirts of Kryvorozhia from the beginning of the twentieth century. There an iron ore quarry with its spoil heap has been preserved where brown iron ore was mined. The underground world of the mine includes seven adits of a total length of more than 200 m, three underground chambers with a height at the level of a three-story building and where bats live. The underground of the Kochubeyvsky mine shows almost all the features of the workings of the old and modern mines of Kryvyi Rih region.

3. The headframe mines. Headframes are structures which are placed above the shaft of mine, where devices for skips are set (vessels, with the help of which 25–50 tonnes of iron ore can be lifted from underground) and cages (elevators for human transportation).

Kryvyi Rih iron ore was used for the building of the Eiffel Tower in Paris and recently the local headframes have been named the "Eiffel Tower of Kryvyi Rih". They are wonderful observation sites and the height of some reaches 100 meters above ground. From the top of the headframes a marvelous view of the industrial city can be enjoyed, and its parks and woods in warm seasons like a green island in the middle of the Ukrainian steppes.

Headframes can be both towers made of reinforced concrete or can be wholly of metallic construction. The heights of the headframes of the largest mine of Kryvbas: "Gigant-Gliboka" – 102 m, "Klitova Kirova" – 64 m, "Shidna" – 108 m, "Rodina" – 102 m, "Zorya" – 64 m, "Yuvileyna" – 106 m, "Gvardiyska" – 102 m and "Ternivska" – 102 m. The headframes of such mines as Artem (78 m), Frunze (78 m), Ordzhonikidze, "Oktyabrsk" and many others are of metallic construction.

4. "Lakes of Kryvyi Rih". 23 lakes have appeared in Kryvyi Rih as a result of numerous industrial activities in locations of former mines. After the end of working the quarries filled with spring, ground and rain water and as a result lakes were formed. Quarry lakes are divided by the type of mineral:

– iron ore quarries, for example, Pastuhovski (begun in 1908), Vizirka lake (1964–1974), Starodobrovoilsk (1937), "Kryvyi Rih Baikal" (since the end of 1980);
– granite quarries – Karachunivskyi (from second half of the 1990s), Oktyabrskiy, in the micro district of Zarichnyi (since 1999).

There are several lakes in Kryvyi Rih which were formed at the bottom of quarries that are blocked by clay. None of them are explored sufficiently, but names have already given to some such as 'Black' and 'Bowl'. Formerly, Kryvyi Rih was not a region of lakes but it has now become one with ponds of natural-anthropogenic origin.

5. The "mountains" of Kryvyi Rih are waste heaps of spoil that were formed as a result of the accumulation of material from quarries, mines, dressing plants and blast furnaces. The total area of Kryvyi Rih "mountains" is 12,500 hectares, from 1885 to today.

Burshchyskyi spoil heap is situated in the southern part of the city as a result of the operation of the former Novokrivorizkiy Mining and Concentration Complex. The heap rises above the historical part of the city and the best panorama at night is seen from this place.

Petrovskyi spoil heap is located in the central part of the city, on the site of a former Petrovskyi mine which finished its activity at the end of the 1950s.

The spoil heaps of Pershotravnevyi quarry of the North Mining and Concentration Complex are unique. They were planted with Crimean pines as an experiment and these trees grow in conditions for successful expansion outside the artificial plantings which is why these heaps recall the Crimean Mountains.

The most massive heaps are from the South Mining and Dressing plant and have been named the "Grand Canyon of Kryvyi Rih" because of their considerable height, and dimensions. They closely approach both sides of the Inhulets river.

6. Subsidence landscapes. The subsidence zones of Kryvyi Rih region appeared as a result of the collapse of many mining tunnels. The deepest zones reach a depth over 200 meters and the most magnificent are located on the territory of "Kryvyi Rih Arizona" in the northern part of the city within the district of the "Gvardiyska" and "Ternivska" mines. A chain of subsidence is located behind the "Yuvileyna" mine and in the district of Galkovskiy old mine. The unique characteristic of the subsidence is its significant depth with slopes as steep as on a mountain, and an impressive red color forming an exposed spoil of the 'iron bowels' of the Earth.
7. The industrial heritage of Kryvyi Rih. Industrial heritage is everything that has remained in modern Kryvyi Rih from industrial sites whose history started in 1881. There are more than 800 such in the city: industrial, transport, hydrotechnical, residential, recreation and memorial. The sites which have been saved in the best condition are:
 - industrial: pump-house of Gdantsivka iron plant (1892), electric power station of the Galkovskiy mine (1914);
 - mining-industrial: dozens of old quarries and spoil heaps from the 1870s, galleries;
 - transport: building of the railway station of Kryvyi Rih-Golovy (1882), culverts and overpasses (built in 1884-1904), buildings of the Kryvyi Rih-Zahidnyi and Kryvyi Rih-Golovnyi stations, residential accommodation for the staff (from 1884); bridges over the Inhulets and the Saksahan rivers (built in 1884-1927);
 - agricultural: stables and water mill of landowner Ivan Harin in the former village Novopavlivka, water mill in the village Veseli Terny (end of 19th century);
 - hydrotechnical: buildings of entry and outgoing portals of the Saksagan underground tunnel with an underground waterfall of 24 meters;
 - residential: miners' villages of many Kryvbas mines from the end of the 19th century to the 1950s.

The architecture of some buildings has local styles, the Kryvyi Rih architectural stone sub-style, as these sites were built from Kryvyi Rih red and brown minerals in combination with multi-colored bricks.

These buildings are unique because such building materials are not used elsewhere in Europe.

8. Museums. As Kryvyi Rih is an industrial center the city museum is dedicated to its industrial sphere.

The most unique museum is the Academic-Research Geological and Mineralogical Museum of Kryvyi Rih National University which has one many awards. The geological collection of this museum was included into the State Register of Academic Sites of National Heritage with 19,500 specimens including those from Ukraine and many foreign countries.

The industrial plants of the city have created their own museums, among which the most visited are those of the South Mining and Concentration Complex and ArcelorMittal Kryvyi Rih. Modern, innovative and interactive technologies of exhibit presentation are used in these museums.

The aviation-technical base of the Kryvyi Rih faculty of the National Aviation University has been transformed into a museum of planes and attracts many visitors.

The general history of the city and region is represented in the municipal historical museum and its branch with a 3D-video gallery showing films on the development of the Kryvyi Rih region in a modern format.

The city is famous for its outdoor museums: mining machines near the Recreation Center of the North Mining and Concentration Complex; outdoor geoparks (near the sightseeing platform of the North Mining May 1st quarry; and, on the territory of Inpuletskiy Mining and Dressing plant, in parks named after Fedor Mershavtsev and Ivan Savitskiy).

4.4. PROBLEMS AND CONSTRAINTS FOR THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL TOURISM IN KRYVYI RIH

Kryvyi Rih has a powerful base and complex of prerequisites for industrial tourism development which include powerful and diverse enterprises, a system of unique 'mountain' landscapes, with historical and cultural sites of industrial heritage.

To date, these resources have been poorly exploited in the tourism industry, not using the full potential of a set of measures that can be directed to the development of industrial tourism, its infrastructure, the system of routes, excursions and tours, the training and use of experienced personnel, and profit from tourism activities. The problems of industrial tourism development in Kryvyi Rih district are inextricably linked with the fact that the city has limited fame as a center of industrial tourism and is not sufficiently positioned in the tourist market of Ukraine and Europe.

The main problems that hinder the development of industrial tourism in Kryvyi Rih and have a negative impact include:

- the low level of promotion and awareness of industrial tourism resources and the unique local flavor of Kryvyi Rih at national and international levels;
- the lack of funding sources for industrial tourism promotion in the city and district;
- difficulties in obtaining access to industrial facilities of interest to tourists, since not all enterprises of Kryvyi Rih are going to increase cooperation in the development of industrial tourism;
- difficulties (both technical and administrative) in creating observation platforms on spoil heaps, headframes of mines and other industrial facilities; the city has a considerable number of tourist attractions but access to them is complicated by the lack of equipped sites, and the inability to ensure a constant flow of tourists to them;
- the lack of a cheap offer for accommodation which leads to a lack of satisfaction for the demand of the budget price segment of potential consumers of Kryvyi Rih tourist products;
- the lack of a developed tourist infrastructure in the city.

Directions for solving these problems and the factors preventing industrial tourism development are presented in the city's development programs and strategies.

5. CONCLUSIONS

The tourism services market plays an important role in national economic development due to its ability to ensure the implementation of economic, social and humanitarian functions, and create prerequisites for the accelerated growth of related sectors. Taking into account the existing potential and resources, industrial tourism development in Ukraine is gradually gaining a mass character, stimulating the economic and social development of cities, regions and destinations. The research conducted allows us to state the presence of positive shifts in this sense in the territory of Kryvyi Rih city and Kryvyi Rih district.

The strategic vision for industrial tourism development in Kryvyi Rih is declared in the medium- and long-term programs and strategies for development in general and industrial tourism in particular, namely *Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2013–2015*, *Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2016–2024*, *Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025*. These programs and strategies correlate and contain a detailed scheme for industrial tourism development. As a result of the implementation of specific strategic goals and objectives for the comprehensive positioning of the city as a center for industrial tourism in Ukraine,

they have led to a rapid increase in the number of tourists and excursions.

The main tool for city tourism development remains the creation and promotion of tourist attractions using industrial heritage and existing industrial facilities. Kryvyi Rih City Development Institution conditionally divides the industrial tourist attractions of the city into eight groups, each of which has different tourist magnets. At the same time, the problems of developing industrial tourism in Kryvyi Rih are inextricably linked with the fact that the city has limited popularity as a center for industrial tourism and is not sufficiently positioned in the tourist market of Ukraine and Europe. It should be noted that how to solve the problems highlighted, and reducing the factors that prevent industrial tourism development, are also declared in the programs and strategies.

The lack of complete and reliable data on the partial or complete destruction of industrial tourist sites and industrial heritage in the city of Kryvyi Rih does not allow an assessment of the damage to the industrial tourism potential caused by active hostilities. This determines the focus of further research on the post-war state of the industrial tourism resources of Kryvyi Rih, as well as determining the directions for reducing the consequences of the war for tourism in Ukraine, taking into account the components of security.

ENDNOTES

¹ This research supported with funds from the Competition for Scholarships for Researchers from Ukraine financed within the framework of the 2% increased subsidy for the universities which joined the competition "Excellence Initiative – Research University". The research was conducted at the University of Lodz.

REFERENCES

- Azevedo, A. (2004). Image transference from product branding to place branding: The case study of Marinha Grande Mglass. *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 1 (2), 101–111. <https://doi.org/10.1007/BF02896629>
- Cudny, W., Jolliffe, L., Guz, A. (2022). Heritage event as tourist attraction: The case of Dymarki Swietokrzyskie, Poland. *GeoJournal*, 87 (4), 2975–2992. <https://doi.org/10.1007/s10708-021-10407-4>
- Dodd, T., Véronique, B. (1997). Perceptual differences among visitor groups to wineries. *Journal of Travel Research*, 35 (3), 46–51. <https://doi.org/10.1177/004728759703500307>
- Google Maps (2022). Kryvyi Rih Ukraine map. Retrieved from: <https://www.google.com/maps> (25.07.2022).
- Guerra, T., Moreno, P., Araújo de Almeida, A.S., Vitorino, L. (2022). Authenticity in industrial heritage tourism sites: Local community perspectives. *European Journal of Tourism Research*, 32, 3208. <https://doi.org/10.54055/ejtr.v32i.2379>
- Gustafson, A. (1996). Industrial tourism in USA. *Annual Tourism Research*, 29, 899–918.

- Harris, F. (1989). From the industrial revolution to the heritage industry. *Geographical Magazine*, 1, 38–42.
- Hospers, G. (2001). Industrial heritage tourism and regional restructuring in the European Union. *European Planning Studies*, 10 (3), 397–404.
- Józwiak, M., Sieg, P. (2021). Tourism development in post-industrial facilities as a regional business model. *Sustainability (Switzerland)*, 13 (4), 1–16. <https://doi.org/10.3390/su13042028>
- JSC Yuzhnyi Gok (2022). Retrieved from: <https://www.ugok.com.ua/en/> (31.07.2022).
- Kabinet ministriv Ukrainy (2017). *Stratehiya rozvytku turyzmu ta kurortiv na period do 2026 roku* [Strategy for the development of tourism and resorts until 2026]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text> (29.07.2022) [in Ukrainian].
- Karpenko, T. (2021). *Vykorystannia landshaftno-tekhnohennoi skladovoi rehionalnoi ekomerezhii u turystychnii diialnosti (na prykladi staropromyslooho rehionu Kryvbasu)* [The use of the landscape-technogenic component of the regional ecological network in tourism (on the example of the old industrial region of Kryvbas)] [PhD dissertation]. Ternopilskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka [Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University] [in Ukrainian].
- Karpenko, T., Lakomova, O. (2020). Reserved landscapes in the structure of tourist resources of the industrial city. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 47 (2), 11–15.
- Kimic, K., Costa, C.S., Negulescu, M. (2021). Creating tourism destinations of underground built heritage – the cases of salt mines in Poland, Portugal, and Romania. *Sustainability (Switzerland)*, 13 (17). <https://doi.org/10.3390/su13179676>
- Kryvorizka miska rada (2013). *Rishennia 30.01.2013 No. 1680 Pro zatverdzhennia Prohramy rozvytku promysloвого turyzmu v misti Kryvomu Rozi na 2013–2015 roky* [Decision of the Kryvyi Rih City Council dated 30.01.2013 No. 1680 on the approval of Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2013–2015]. Retrieved from: <http://irm.kr.ua/files/pdf/rishenja1680vid%2030-01-2013.pdf> (21.07.2022) [in Ukrainian].
- Kryvorizka miska rada (2015). *Zatverdzheno Rishennia miskoi rady 24.12.2015 No. 29 Prohrama rozvytku promysloвого turyzmu v m. Kryvomu Rozi na 2016–2020 roky* [Decision of the Kryvyi Rih City Council dated 24.12.2015 No. 29 on the approval of Kryvyi Rih Industrial Tourism Development Program for 2016–2020]. Retrieved from: http://krt.dp.ua/files/pdf/The_program_of_development_of_industrial_tourism_2016-2020.pdf (21.07.2022) [in Ukrainian].
- Kryvyi Rih City Development Institution (2022). Retrieved from: <http://www.irm.kr.ua/en/> (27.07.2022).
- Ksouri, S., Marcon, A., Preuilh, P. (2000). *Tourisme de découverte économique et visites d'entreprises*. Paris: La Documentation française.
- Lakomova, O. (2011). Formuvannia promysloвого turyzmu na terytorii Kryvorizkoho rehionu / The formation of industrial tourism in the territory of the Kryvyi Rih region. In: V.A. Kazakov (ed.), *Teoretychni, rehionalni, prykladni napriamky rozvytku antropohennoi heohrafii ta heolohii* [Theoretical, regional, applied directions of development of anthropogenic geography and geology] (pp. 271–272). Kryvyi Rih: KNU [in Ukrainian].
- Lakomova, O. Kazakova, T. (2016). Osoblyvosti orhanizatsii tekhnohennoho turyzmu: dosvid Kryvoho Rohu [Features of the organization of technogenic tourism: The experience of Kryvyi Rih]. In: N.P. Meshko, V.I. Redko, O.P. Krupskiy (eds), *Rehionalnyi turyzm: stratehiia, resursy, perspektyvy rozvytku* [Regional tourism: Strategy, resources, development prospects] (pp. 169–226). Dnipro: Oles Honchar Dnipro National University [in Ukrainian].
- MacCannel, D. (1976). *The tourist: A new theory of the leisure class*. New York: Schocken Books.
- Macionis, N. (1996). Wine tourism in Australia. In: G. Kearsley (ed.), *Tourism Down Under II: Towards a More Sustainable Tourism Conference Proceeding* (pp. 264–286). Dunedin: Center for Tourism, University of Otago.
- McBoyle, G. (1994). Industry's contribution to Scottish tourism: The example of malt whisky distilleries. In: A. Seaton, C. Jenkins, R. Wood, P. Dieke, M. Bennett, L. MacLellan, R. Smith (eds), *Tourism: The state of the art* (pp. 517–528). New York: John Wiley & Sons.
- Meshko, N.P., Karpliuk, K.V. (2015). Rozvytok promysloвого turyzmu yak napriam u mizhnarodnomu turystychnomu imidzhi dnipro-petrovskoho rehionu / The development of industrial tourism as a trend in international tourist image of Dnipropetrovsk region. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya "Svoitove gospodarstvo i mizhnarodni ekonomichni vidnosyny"* / *Bulletin of Dnipro National University. Series: World Economy and International Economic Relations*, 7, 40–47 [in Ukrainian].
- Ministry for Communities and Territories Development of Ukraine (2022). Retrieved from: <https://www.minregion.gov.ua/en> (1.08.2022).
- Mitchell, M., Orwig, R. (2002). Consumer experience tourism and brand bonding. *Journal of Product & Brand Management*, 11 (1), 30–41. <https://doi.org/10.1108/10610420210419531>
- Oktay Vehbi, B., Misirlisoy, D., Günçe, K., Yüceer, H. (2022). The tourism potential of post-mining heritage sites: The Cyprus mining cooperation in Lefka, Cyprus. *Geoheritage*, 14, 58. <https://doi.org/10.1007/s12371-022-00697-6>
- Otgaar, A. (2010). *Industrial tourism: Where the public meets the private*. Retrieved from: https://tourlib.net/books_tourism/otgaar.pdf (20.07.2022).
- Otgaar, A.H.J., Berg van den, L., Berger, C., Feng, R.X. (2010). *Industrial tourism: Opportunities for city and enterprise*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Patsiuk, V. (2008a). Industrialnyi turyzm i perspektyvy yoho rozvytku v Ukraini / Industrial tourism and prospects for its development in Ukraine. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnogo universytetu im. M. Kotsiubynskoho* / *Scientific Notes of Vinnytsya State Pedagogical University named after Michailo Kotzubynsky. Series: Geography*, 15, 82–85 [in Ukrainian].
- Patsiuk, V. (2008b). Peredumovy ta perspektyvy formuvannia na terenakh Kryvorizhzhia industrialno-turystychnogo parku / Prerequisites and prospects for the formation of an industrial and tourist park on the territory of Kryvyi Rih. *Industrialna spadshchyna v kulturi i landshafti* / *Industrial Recession in Culture and Landscape*, 1, 251–254 [in Ukrainian].
- Patsiuk, V. (2011). *Terytorialna orhanizatsiia industrialnogo turyzmu Kryvorizhzhia* / *Territorial organization of industrial tourism of Kryvyi Rih* [PhD dissertation]. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka [Taras Shevchenko National University of Kyiv] [in Ukrainian].
- Patsiuk, V. (2014). Industrialnyi turyzm yak instrument formuvannia turystychnoi pryvablyvosti promyslovykh rehioniv (na prykladi Kryvoho Rohu) / Industrial tourism as a tool of forming the tourism attraction of the industrial regions (by the example of Kryvyi Rih). *Ekonomichna ta Sotsialna Geografiya* / *Economic and Social Geography*, 2, 228–236 [in Ukrainian].
- PJSC ArcelorMittal Kryvyi Rih (2022). Retrieved from: <https://corporate.arcelormittal.com/> (24.07.2022).
- PJSC Pivnichnyi hirnicho-zbahachuválny kombinat [Northern Iron Ore Enrichment Works] (2022). Retrieved from: <https://sevgok.metinvestholding.com/ua> (24.07.2022) [in Ukrainian].

- PJSC Tsentralnyi hirnycho-zbahachuvalnyi kombinat [Central Iron Ore Enrichment Works] (2022). Retrieved from: <https://cgok.metinvestholding.com/ua> (24.07.2022) [in Ukrainian].
- Plan dii z realizatsii u 2016–2019 rokakh stratehichnoho planu rozvytku mista Kryvoho Rohu na period do 2025 roku [Action plan for the implementation in 2016–2019 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025] (2015). Retrieved from: https://kr.gov.ua/ua/st/pg/100415583959267_s/ (20.07.2022) [in Ukrainian].
- Plan dii z realizatsii u 2020–2022 rokakh stratehichnoho planu rozvytku mista Kryvoho Rohu na period do 2025 roku [Action plan for the implementation in 2020–2022 of the Kryvyi Rih Strategic Development Plan till 2025] (2020). Retrieved from: https://kr.gov.ua/ua/st/pg/100415583959267_s/ (20.07.2022) [in Ukrainian].
- “Planeta” – Kryvyi Rih / “Planet” – Kryvyi Rih (2022). Retrieved from: <http://www.irm.kr.ua/images/biblioteka/Planet%20Kryvyi%20Rih.pdf> (4.08.2022).
- Raszka, B., Dzieżyc, H., Heldak, M. (2021). Assessment of the development potential of post-industrial areas in terms of social, economic and environmental aspects: The case of Walbrzych region (Poland). *Energies*, 14 (15), 4562. <https://doi.org/10.3390/en14154562>
- Roik, O., Starova, Y. (2022). Osoblyvosti orhanizatsii tekhnogennoho turyzmu v suchasnykh umovakh: dosvid Kryvoho Rohu / Features of the organization of technogenic tourism in modern conditions: The experience of Kryvyi Rih. *Ekonomika ta suspilstvo / Economy and Society*, 38. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-46>
- Sardak, S., Vlasov, Y. (2018). Rozvytok industrialnoho turyzmu v Yevropi / Development of industrial tourism in Europe. *Ekonomika ta suspilstvo / Economy and Society*, 19, 81–87 [in Ukrainian].
- Simonson, L.R. (1974). *A study of industrial plant tours as important tourist attractions* [Doctoral dissertation]. Texas A&M University.
- Sorochan, V.O. (2015). Analysis of industrial tourism services market in Ukraine. *Aktual’ni Problemy Ekonomiky / Actual Problems of Economics*, 12 (174), 136–145.
- Soyez, D. (1986). Industrietourismus. *Erdkunde*, 40, 105–111.
- Soyez, D. (1993). Kulturtourismus in Industrielandschaften. In: C. Becker, A. Steinecke (eds), *Kulturtourismus in Europa: Wachstum ohne Grenzen* (pp. 40–63). Trier: ETIStudien.
- Stratehichnyi plan rozvytku mista Kryvoho Rohu na period do 2025 roku [Kryvyi Rih Strategic Development Plan to 2025] (2015). Retrieved from: https://kr.gov.ua/ua/st/pg/100415583959267_s/ (31.07.2022).
- Swarbrooke, J. (1995). *The development and management of visitor attractions*. Oxford: Butterworth Heinemann.
- Szromek, A.R., Herman, K. (2019). A business creation in post-industrial tourism objects: Case of the industrial monuments route. *Sustainability (Switzerland)*, 11 (5), 1451. <https://doi.org/10.3390/su11051451>
- Szromek, A.R., Herman, K., Naramski, M. (2021). Sustainable development of industrial heritage tourism – a case study of the industrial monuments route in Poland. *Tourism Management*, 83, 104252. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104252>
- Wikivoyage (2022). Kryvyi Rih Ukraine map. Retrieved from: https://pl.m.wikivoyage.org/wiki/Plik:Kryvyi_Rih_Ukraine_map.png (10.08.2022).

Artykuł wpłynął:

30 sierpnia 2022

Zaakceptowano do druku:

15 października 2022

Dominik Sikorski

 <https://orcid.org/0000-0003-2612-3490>

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego

dominik.sikorski@uwr.edu.pl

PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE WYBRANYCH TERENÓW PRZEMYSŁOWYCH I POPRZEMYSŁOWYCH WE WROCŁAWIU W XXI WIEKU

Abstrakt: W pracy przedstawiono zmiany demograficzne zachodzące na wybranych terenach przemysłowych i poprzemysłowych dużego miasta, jakim jest Wrocław w XXI w. Ponadto w artykule zostały zasygnalizowane towarzyszące tym metamorfozom przemiany badanych terenów przemysłowych i poprzemysłowych: morfologiczno-fizjonomiczne oraz funkcjonalne. Studia opierały się na analizie danych z bazy PESEL, kwerendzie archiwalnej i kartograficznej oraz badaniach terenowych. Badane miejsca w XXI w. uległy istotnym przeobrażeniom, które w znacznej mierze były determinowane procesem deglomracji działalności przemysłowej z centrów dużych miast oraz chęcią zintensyfikowania użytkowania przestrzeni atrakcyjnie zlokalizowanej wewnątrz tkanki dużego miasta. Największy wpływ na modyfikację badanej przestrzeni miały firmy prowadzące działalność deweloperską oraz usługową.

Słowa kluczowe: tereny przemysłowe i poprzemysłowe, przemiany demograficzne, przemiany morfologiczno-fizjonomiczne, przemiany funkcjonalne, Wrocław.

DEMOGRAPHIC CHANGES IN SELECTED INDUSTRIAL AND POST-INDUSTRIAL AREAS IN WROCŁAW IN THE XXI CENTURY

Abstract: The paper presents the demographic changes taking place in selected industrial and post-industrial areas of a large city, such as Wrocław, in the 21st century. In addition, the article indicates the accompanying morphological, physiognomic and functional changes in these industrial and post-industrial areas. The research was based on the analysis of data from the PESEL database, archival and cartographic inquiries, as well as field research. In the 21st century, the studied areas have undergone significant transformations which were largely determined by the deglomeration of industrial activity from city centers and the desire to intensify the use of space attractively located within the fabric of a large city. The main forces modifying the studied space were companies conducting development and service activities.

Keywords: industrial and post-industrial areas, demographic changes, morphological and physiognomic changes, functional changes, Wrocław.

1. WPROWADZENIE

Według Głównego Urzędu Statystycznego w Polsce w 2020 r. przypadało średnio 392,4 mieszkania na 1000 mieszkańców (Bank Danych Lokalnych, 2021). Zgodnie z przyjętym przez rząd *Narodowym Programem Mieszkaniowym* (Ministerstwo Infrastruktury i Budownictwa, 2016) wskaźnik ten ma osiągnąć poziom 435, czyli tyle, ile wynosi średnia w Unii Europejskiej. Oznacza to, że obecnie w Polsce brakuje ok. 1 mln 750 tys. mieszkań. Z uwagi na współczesne procesy społeczno-gospodarcze zachodzące w naszym kraju swoiste niedobory w zasobach mieszkaniowych są szczególnie widoczne w miejscach o znacznej koncentracji ludności, jakimi są duże miasta i ich najbliższe otoczenie.

Od 1989 r., tj. od momentu transformacji ustrojowej w Polsce, daje się zauważyć proces stopniowego zabudowywania każdej wolnej przestrzeni położonej w tkance dużego miasta. W konsekwencji współcześnie coraz częściej brakuje w tego rodzaju jednostkach osadniczych terenów, które mogłyby być zagospodarowane na nowe inwestycje – przede wszystkim na inwestycje mieszkaniowe. Ruch budowlany w największych aglomeracjach kraju jest często bardziej intensywny w strefach podmiejskich niż w samych dużych miastach (Szymytkie, 2020, 2021).

Wśród typów użytkowania ziemi w dużych miastach, które szczególnie mocno zostały zmodyfikowane

w wyniku presji inwestycyjnej i mieszkaniowej po 1989 r., są tereny przemysłowe i poprzemysłowe (por. Brzosko-Sermak, Wantuch-Matla, 2020; Liszewski, 2004; Madeja, Smętkiewicz, 2021; Marczyńska-Witczak, Szafrąńska, 1999; Miśkowiec, 2016; Słodczyk, 2001). Miało na to wpływ wiele czynników, m.in.: dogodne położenie komunikacyjne takich terenów w tkance miejskiej, mechanizm renty gruntowej, rezerwuar niewykorzystanej powierzchni, którą można byłoby przystosować do zagospodarowania przez inne funkcje, świadoma polityka deaglomeracji przemysłu z centrów dużych miast itp. (Sikorski, 2019; Słodczyk, 2001). W wyniku wymienionych czynników tereny przemysłowe i poprzemysłowe dużych miast uległy i ulegają istotnym przeobrażeniom pod względem demograficznym, morfologiczno-fizjonomycznym i funkcjonalnym.

Problematyka przemian terenów poprzemysłowych jest systematycznie poruszana w literaturze światowej. W licznych opracowaniach bardzo często wskazuje się na odmienne uwarunkowania przekształcania tego rodzaju przestrzeni w miastach postsocjalistycznych Europy Środkowo-Wschodniej (por. Cumbers, Birch, MacKinnon, 2006; Duží, Jakubínský, 2013; Kiss, 2004; Kunc i in., 2018). Zaobserwowane procesy występują we wszystkich rozwiniętych krajach przemysłowych, jednak tempo i skala przemian są w nich znacznie zróżnicowane (Brezdeń, Szymtykie, 2019; Coenen, Moodysson, Martin, 2014; Kourtit, Gordon, 2019; Winiarski, 2002).

Celem artykułu jest przedstawienie zmian demograficznych zachodzących na wybranych terenach przemysłowych i poprzemysłowych dużego miasta, jakim jest Wrocław w XXI w. Ponadto w artykule zostały zasygnalizowane towarzyszące tym przeobrażeniom zmiany morfologiczno-fizjonomiczne oraz funkcjonalne badanych terenów przemysłowych i poprzemysłowych.

2. OBSZAR BADAŃ

Wrocław to duże miasto, położone w południowo-zachodniej części Polski, charakteryzujące się bogatą historią życia codziennego – polityczną, społeczną i gospodarczą (Kulak, 2001, 2006). Kluczowymi zjawiskami i czynnikami determinującymi rozwój tego miasta na przestrzeni wieków były: liczne zmiany przynależności narodowościowej, dogodne położenie komunikacyjne (w pobliżu m.in. Berlina i Pragi, wzdłuż rzeki Odry), ogromna skala zniszczeń II wojny światowej (sam Wrocław uległ zniszczeniu w ponad 70%), funkcjonowanie w ustroju socjalistycznym w latach 1945–1989 oraz transformacja ustrojowa o charakterze społeczno-ekonomicznym i politycznym po 1989 r. (Sikorski, Szymtykie, 2021).

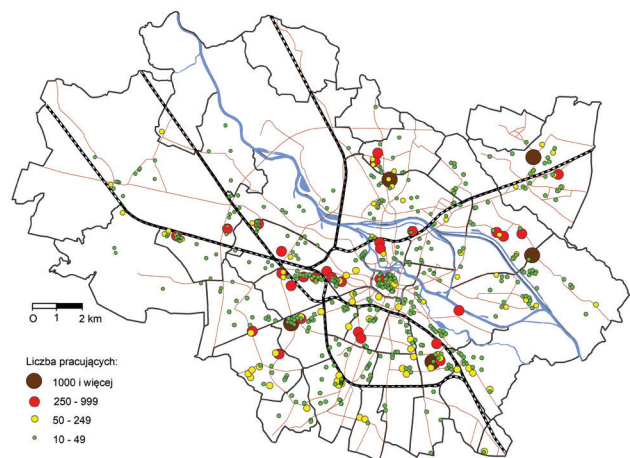
Mimo burzliwej historii miasto przeżywa w ostatnich latach intensywny okres ożywienia społeczno-gospodarczego, a w samej aglomeracji wrocławskiej można zauważyć typowe procesy przemian, obserwowane wcześniej choćby w aglomeracjach Europy Zachodniej o podobnym profilu po II wojnie światowej (Sikorski, Szymtykie, 2021).

Stolica Dolnego Śląska to miasto o długiej i bogatej tradycji produkcyjnej. Początkowo obejmowała ona formę rzemieślniczą, która dalej przekształciła się w manufakturę i działalność przemysłową (Kulak, 2001). W wyniku transformacji ustrojowej i towarzyszących jej procesów w ostatnich latach we Wrocławiu widać stopniowe przemieszczanie działalności przemysłowej do strefy podmiejskiej (Brezdeń, Szymtykie, 2019; Sikorski, 2020). Obecnie we Wrocławiu i jego strefie podmiejskiej bardzo dobrze rozwinięty jest zwłaszcza przemysł metalowo-maszynowy, środków transportu, urządzeń precyzyjnych, elektrotechniczny i elektroniczny (Sikorski, 2013, za: Kwiatek, Lijewski, 1998).

Rysunek 1. Największe zakłady przemysłowe Wrocławia w 2016 r.

Źródło: Sikorski (2019)

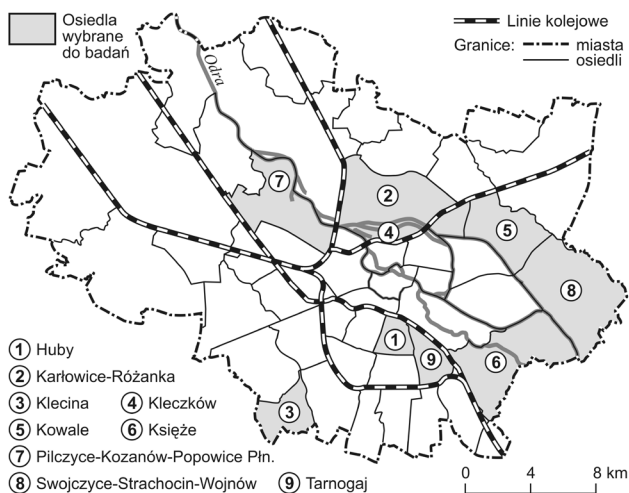
Rysunek 2. Rozmieszczenie terenów przemysłowych we Wrocławiu w 1995 r.

Źródło: Slenczek (1996)

Jak wykazały badania przeprowadzone przez Slenczka (1996) oraz Sikorskiego (2019), tereny i zakłady przemysłowe w samym mieście są zlokalizowane głównie wzdłuż szlaków komunikacyjnych i transportowych, a przede wszystkim drogowych oraz kolejowych. Rozmieszczenie działalności produkcyjnej we Wrocławiu w przeszłości w dużej mierze wynikało z zależności zakładów przemysłowych od dostaw surowców i półfabrykatów przewożonych środkami transportu kolejowego i wodnego lub z powstających więzi kooperacyjnych, tzw. korzyści natury techniczno-technologicznej, jakie mogły wywiązać się między zakładami (rysunek 1) (Slenczek, 1996). Współcześnie rozmieszczenie głównych zakładów przemysłowych we Wrocławiu zasadniczo się nie zmieniło (rysunek 2) (Sikorski, 2019).

3. METODY I ŹRÓDŁA DANYCH

Do badań prezentowanych w niniejszym opracowaniu wybrano tereny przemysłowe i poprzemysłowe zlokalizowane w 9 z 48 osiedli Wrocławia, które charakteryzowały się długą i bogatą tradycją rozwoju działalności przemysłowej. Takimi osiedlami w mieście są: Huby (1), Karłowice-Różanka (2), Klecina (3), Kleczków (4), Kowale (5), Księżę (6), Pilczyce-Kozanów-Popowice Płn. (7), Swojczyce-Strachocin-Wojnow (8), Tarnogaj (9) (rysunek 3) (Sikorski, 2013).

Rysunek 3. Osiedla miasta Wrocławia wybrane do badań
Źródło: opracowanie własne

Do analizy zmian demograficznych wymienionych obszarów posłużono się bazą PESEL udostępnioną przez Ministerstwo Cyfryzacji dla lat 2000–2020 (w przedziałach co cztery lata: 2000, 2004, 2008, 2012, 2016 i 2020). Baza ta zawierała wykaz liczby mieszkańców poszczególnych budynków mieszkalnych wraz z konkretnym adresem budynku (ulica i numer budynku), liczbą i strukturą

wieku oraz płci osób tam mieszkających. W badaniu przedstawiono dane odnoszące się głównie do dynamiki zmiany liczby mieszkańców i ich struktury wiekowej z uwagi na zaobserwowane różnice w analizowanym okresie. W strukturze płci mieszkańców Wrocławia i badanych osiedli nie odnotowano dużych wahań w latach 2000–2020 i w związku z tym nie została ona przedstawiona w wynikach badań.

Dzięki posiadanym danym przypisanym do konkretnych adresów możliwe było przeprowadzenie analiz oddzielnie dla: Wrocławia (1), wybranych do badań osiedli (2), części wybranego osiedla, gdzie kiedyś prowadzona była działalność przemysłowa (3), oraz pozostałej części wybranego osiedla (4).

W badaniu zwrócono również uwagę na wpływ zaistniałych zmian demograficznych na morfologię, fizjonomię oraz zagospodarowanie przestrzenne analizowanych obszarów. Punktem odniesienia były: źródła kartograficzne – mapy topograficzne Polski (M-33-35-C-c-1 Wrocław-Borek: 1 : 10 000, 1998; M-33-35-C-c-2 Radwanice: 1 : 10 000, 1998), źródła internetowe – zdjęcia z portali Polska-org.pl oraz Fotopolska.eu, badania terenowe. Wykorzystując metody badawcze z zakresu badań morfologicznych, m.in. metodę retrogresywną opracowaną przez Barbarę Miszewską (1979), a także na podstawie przeprowadzonej inwentaryzacji w trakcie badań terenowych, przedstawiono wstępną ocenę zaobserwowanych zmian, które dokonały się na wybranych terenach przemysłowych i poprzemysłowych Wrocławia w XXI w. (tabela 1).

Tabela 1. Zestawienie metod i narzędzi badawczych użytych w badaniach

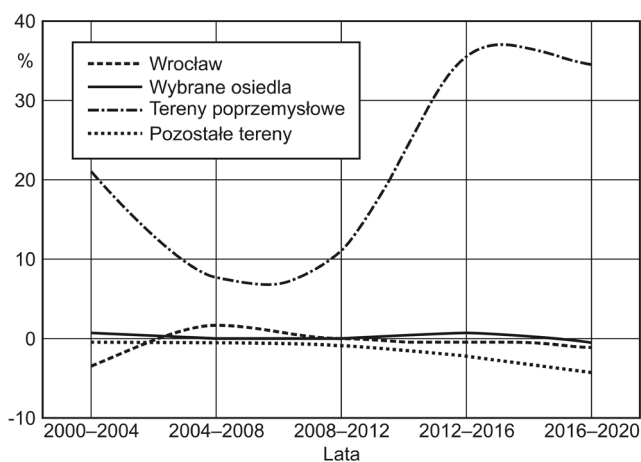
Metody i narzędzia badawcze	Charakterystyka
Metoda ekspercka	Wybór terenów przemysłowych i poprzemysłowych do badań
Analiza danych statystycznych	Obliczenie podstawowych wskaźników demograficznych na podstawie bazy PESEL
Badania terenowe	Inwentaryzacja terenowa zmian morfologiczno-fizjonomicznych badanego obszaru
Analiza źródeł kartograficznych	Wizualizacja i obliczenie danych odnoszących się do liczby budynków na badanym obszarze
Metoda retrogresywna	Porównanie zagospodarowania przestrzennego i morfologii badanych terenów w ujęciu dynamicznym
Narzędzia GIS	Wizualizacja wyników przeprowadzonych analiz

Źródło: opracowanie własne.

4. REZULTATY

4.1. ZMIANY DEMOGRAFICZNE

W latach 2000–2020 według bazy PESEL liczba mieszkańców Wrocławia spadła z 603 988 do 583 385 (–3,4%). Natomiast w wybranych osiedlach zanotowano niewielki wzrost tej liczby: z 83 496 do 84 454 (+1,1%). Osiedla zawdzięczały go przede wszystkim zwiększeniu się liczby mieszkańców na terenach pełniących kiedyś funkcję przemysłową: z 4443 do 11 707 (+163,5%). Na pozostałych terenach wybranych do badań osiedli liczba mieszkańców zmalała – z 79 053 do 72 747 (–8,0%) (rysunek 4).

Rysunek 4. Dynamika zmian liczby osób we Wrocławiu w latach 2000–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy PESEL

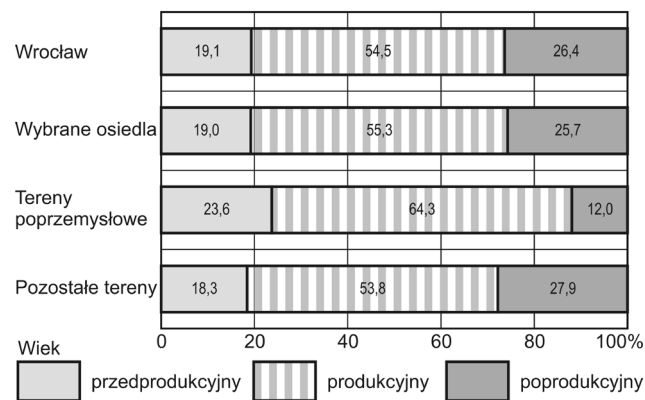
Dynamika wzrostu liczby mieszkańców na terenach osiedli kiedyś użytkowanych przez przemysł była różnorodna. Największy wzrost liczby mieszkańców stwierdzono tam po 2012 r., wyniósł on odpowiednio: 35,8% (o 2296 osób) w latach 2012–2016 oraz 34,4% (o 2995 osób) w latach 2016–2020.

W podziale na badane osiedla największą dynamikę wzrostu liczby mieszkańców w latach 2000–2020 odnotowano na terenach przemysłowych i poprzemysłowych Kowal wraz ze Swojczycami-Strachocinem-Wojnowem (wzrost o 788 osób; +667,8%) oraz Hub (o 1565 osób; +246,5%). Najmniejsza dynamika wzrostu liczby mieszkańców wystąpiła natomiast na terenach przemysłowych i poprzemysłowych Karłowic (wzrost o 927 osób; +50,4%) i Kleczkowa (o 1046 osób; +75,5%).

Struktura wieku we Wrocławiu w latach 2000–2020 nie uległa większym zmianom. W stolicy Dolnego Śląska dominowały i dominują osoby w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym. Podobnie wygląda struktura wieku w osiedlach wybranych do badań. Zauważalną istotną różnicą jest ta, która dotyczy struktury wieku osób zamieszkujących obecnie części wybranych

osiedli, gdzie kiedyś była prowadzona działalność przemysłowa.

Charakterystyczny dla osiedli deweloperskich powstających na badanych terenach poprzemysłowych był fakt, że zasiedlały je głównie osoby w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym. W latach 2000–2020 liczba osób w wieku przedprodukcyjnym, które zamieszkiwały tego typu tereny, zwiększyła się ze 117 do 2767 (wzrost blisko 24-krotny), a w wieku produkcyjnym – z 2591 do 7531 (wzrost blisko 3-krotny). Tymczasem osób w wieku poprodukcyjnym na tych terenach ubyło (z 1735 do 1409). Doprowadziło to do sytuacji, w której wyraźnie widać tam nadwyżkę osób w wieku przedprodukcyjnym (rzędu 4–5 pp.) i w wieku produkcyjnym (rzędu ok. 10 pp.) w stosunku do średniej dla całego miasta (rysunek 5).

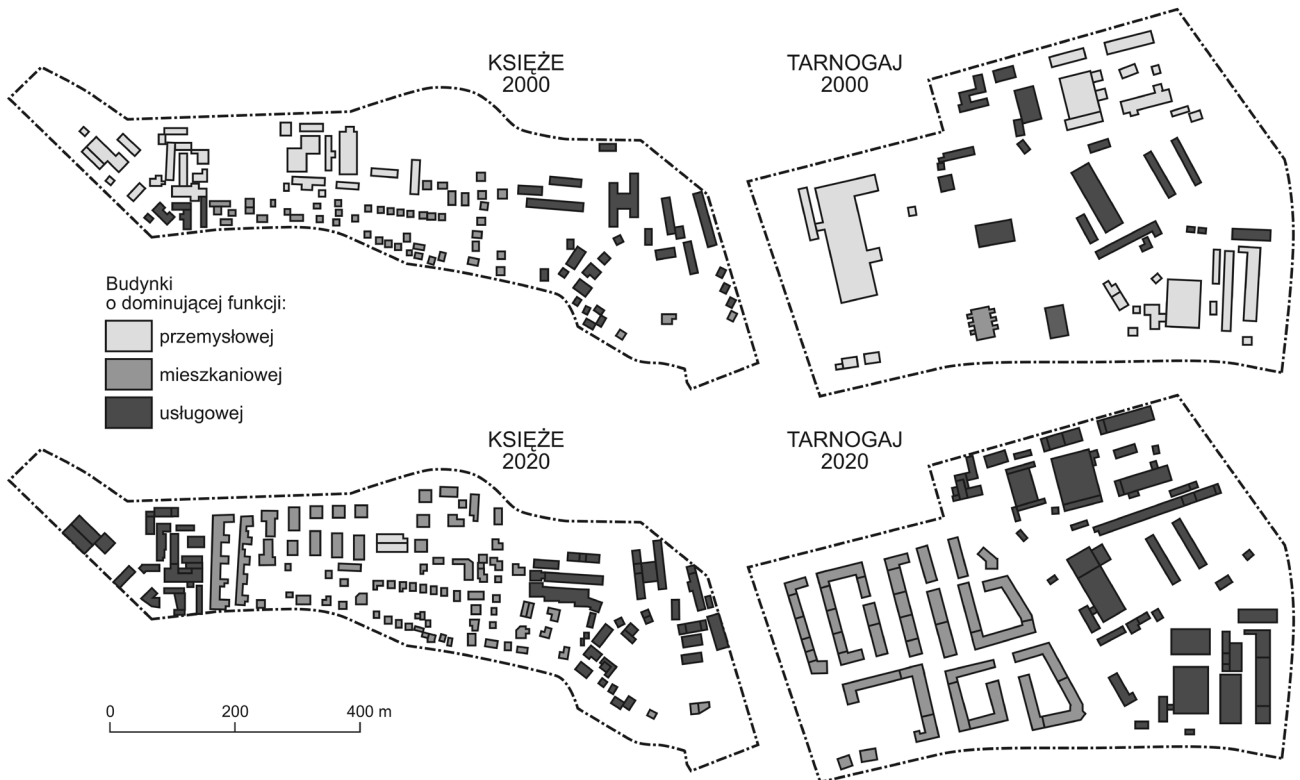
Rysunek 5. Struktura wieku osób we Wrocławiu w 2020 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy PESEL

Największe „odmłodzenie” struktury wieku było widoczne na terenach przemysłowych i poprzemysłowych osiedla Huby, gdzie w 2020 r. osób w wieku przedprodukcyjnym było aż 28,7%, a w wieku produkcyjnym – 68,7%. Wszystkie badane tereny poprzemysłowe charakteryzowały się o wiele młodszą strukturą wieku niż pozostałe części osiedla, w których były one zlokalizowane, dotyczyło to także pozostałych wrocławskich osiedli i całego miasta.

4.2. ZMIANY MORFOLOGICZNO-FIZJONOMICZNE

Przemianom demograficznym terenów przemysłowych i poprzemysłowych wybranych osiedli Wrocławia towarzyszyły równoległe przeobrażenia natury morfologiczno-fizjonomicznej. W konsekwencji na badanych osiedlach liczba budynków wzrosła w latach 2000–2020 z 1239 do 1567 (o 26,5%). Oprócz wzrostu liczby budynków na tym terenie można było zaobserwować zmianę ich struktury i wyglądu. Na miejscu hal produkcyjnych i magazynowych powstały zazwyczaj bloki charakterystyczne dla współczesnych osiedli deweloperskich (rysunek 6).

Rysunek 6. Zmiana liczby budynków i rozmieszczenia zabudowy w wybranych osiedlach Wrocławia w latach 2000–2020
 Źródło: opracowanie własne na podstawie map topograficznych (*M-33-35-C-c-1 Wrocław-Borek*: 1 : 10 000, 1998; *M-33-35-C-c-2 Radwanice*: 1 : 10 000, 1998) oraz badań terenowych

Presja inwestycyjna była szczególnie widoczna na terenach poprzemysłowych, gdzie w jej wyniku bardzo często powstawały tzw. osiedla deweloperskie. W latach 2000–2020 gęstość zabudowy (liczba budynków na km²) badanych osiedli zwiększyła się z 1515 budynków na km² do 1639 (wzrost o 8,2%). Warto jednak zwrócić uwagę, że przyrost nastąpił głównie dzięki powstaniu na terenach poprzemysłowych osiedli deweloperskich. Koncentracja inwestycji budowlanych w jednym miejscu, w konkretnej przestrzeni, spowodowała, że nowo

powstałe osiedla mieszkaniowe często przytłaczają swoją gęstością zabudowy, wielkością i wysokością (fotografia 1 i 2).

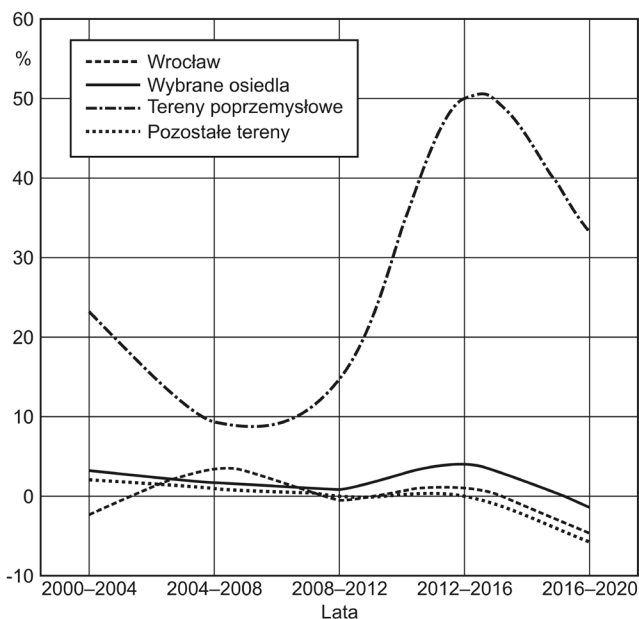
Osiedla deweloperskie powstające na terenach przemysłowych i poprzemysłowych cechowały się bardzo intensywną formą użytkowania terenu. W wyniku ich powstawania w dawnych przestrzeniach poprzemysłowych liczba lokali mieszkalnych na badanych osiedlach w latach 2000–2020 zwiększyła się z 1738 do 5416 (wzrost ponad 3-krotny). Pozwoliło to zanotować

Fotografia 1 i 2. Przykładowy widok zabudowy powstałej na terenach poprzemysłowych badanych osiedli we Wrocławiu w XXI w.
 Źródło: zdjęcia własne

ogólny wzrost liczby lokali o 9,4% (+2976 lokali). Tymczasem w całym Wrocławiu w analizowanym okresie zaobserwowano trend spadku liczby lokali mieszkalnych łącznie o -2,3% (-5515 lokali) (rysunek 7).

Na inwestycje mieszkaniowe najbardziej intensywnie wykorzystywane były tereny przemysłowe, m.in. na Swojczycach-Strachocinie-Wojnowie (gdzie liczba lokali mieszkalnych w latach 2000–2020 wzrosła z 38 do 431 – ponad 11-krotnie), Hubach (z 98 do 833 – ponad 8-krotnie) i Księżu (z 103 do 450 – ponad 3-krotnie). Pewnym ewenementem są zmiany, jakie zaszły na terenach przemysłowych Tarnogaju, gdzie jeszcze w 2008 r. nie było żadnego lokalu mieszkalnego na tego rodzaju obszarach, a w 2020 r. były już 684 lokale.

Rysunek 7. Dynamika zmian liczby lokali mieszkalnych we Wrocławiu w latach 2000–2020

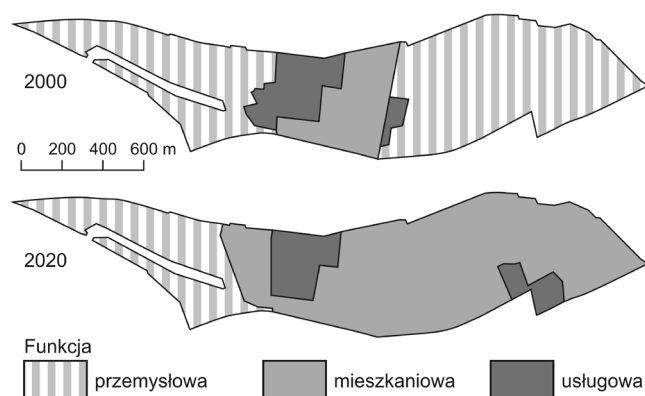
Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy PESEL

4.3. ZMIANY FUNKCJONALNE

Jednym z elementów wykonanych studiów były badania terenowe, w trakcie których bacznie zwrócono uwagę na sposób i formę ponownego zagospodarowania przestrzeni analizowanych terenów przemysłowych i poprzemysłowych wybranych osiedli Wrocławia. Do najważniejszych wniosków z tak przeprowadzonych badań można zaliczyć:

- prawie całkowity zanik funkcji przemysłowej na tych terenach i zastąpienie jej głównie przez funkcję mieszkaniowo-usługową;
- równomierny rozwój funkcji handlowej, w tym wielkopowierzchniowej (rysunek 8), który nastąpił wraz z rozwojem funkcji mieszkaniowej;
- brak lub niedostateczny rozwój funkcji edukacyjnej na badanych obszarach, zwłaszcza podstawowego rzędu (żłobków, przedszkoli i szkół podstawowych);

- nieadekwatny i niewystarczający rozwój funkcji transportowej na badanych terenach w stosunku do wzrostu liczby użytkowników.

Rysunek 8. Przemiany funkcjonalne terenów przemysłowych i poprzemysłowych Kleczkowa w latach 2000–2020 (szkic sytuacyjny)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych

Nowy mieszkaniec osiedli deweloperskich powstających na terenach przemysłowych i poprzemysłowych zwykle nie ma problemu z kupnem podstawowych produktów pierwszej potrzeby (np. żywności, leków). Bardzo często ma też dostęp do usług wyższego rzędu – w postaci usług medycznych (na tych osiedlach zarejestrowano dużo prywatnych poradni specjalistycznych) i kosmetycznych (dużo zakładów fryzjerskich i kosmetycznych, barberów).

5. PODSUMOWANIE

Na podstawie przeprowadzonych badań analitycznych, źródłowych i terenowych we Wrocławiu na badanych przestrzeniach przemysłowych i poprzemysłowych po 2000 r. zauważono następujące prawidłowości:

- mimo ogólnej depopulacji Wrocławia na wybranych do studiów osiedlach miasta zanotowano wzrost liczby mieszkańców, który wynikał z rozwoju funkcji mieszkaniowej na terenach przemysłowych i poprzemysłowych tych osiedli;
- ekspansja funkcji mieszkaniowej na terenach przemysłowych i poprzemysłowych Wrocławia na większą skalę rozpoczęła się po 2012 r.;
- pojawiające się nowe powierzchnie mieszkaniowe miały zazwyczaj formę tzw. osiedli deweloperskich;
- wraz z rozwojem osiedli deweloperskich na analizowanych terenach odnotowano zjawisko „odmłodzenia się” ich mieszkańców w stosunku do odwrotnej tendencji starzenia się społeczeństwa całego Wrocławia;
- zaobserwowane zmiany demograficzne skutkowały także zmianami morfologiczno-fizjonomicznymi

- badanych obszarów w postaci zagęszczenia zabudowy, wzrostu liczby lokali i rozwoju form zabudowy typowej dla osiedli deweloperskich, która całkowicie przeobrażała dotychczasowy krajobraz produkcyjny tej części miasta w krajobraz wielofunkcyjny i deweloperski;
- intensywny i dynamiczny rozwój funkcji mieszkaniowej na terenach przemysłowych i poprzemysłowych Wrocławia wpisuje się w obecny trend występujący w dużych miastach w Polsce, który polega na zabudowie niemalże każdej możliwej wolnej przestrzeni, tzw. głód ziemi (Bossak-Herbst, 2015);
 - nie zawsze zaobserwowane zmiany demograficzne i towarzyszące im przeobrażenia morfologiczno-fizjonomiczne oraz funkcjonalne zachodziły harmonijnie, często skutkowały negatywnymi zjawiskami (np. pojawieniem się kongestii na drogach dojazdowych i wyjazdowych z osiedli deweloperskich, brakiem infrastruktury oświatowej podstawowego rzędu dla mieszkańców tych terenów itp.).

Tereny przemysłowe i poprzemysłowe są jednym z nielicznych rezerwarów przestrzeni, których dotychczasowe użytkowanie nie było w całości zintensyfikowane. Transformacja polityczno-gospodarcza po 1989 r. umożliwiła ich przeobrażenie. Przemiany terenów przemysłowych i poprzemysłowych przybierały różnorodne formy, z których najczęściej spotykaną była zmiana funkcji takich miejsc, zwłaszcza położonych w centrum dużych miast lub w jego pobliżu.

Zaobserwowane zmiany były przeważnie zgodne z licznymi manifestami, planami, dokumentami planistycznymi oraz z odgrywającą coraz większą rolę ideą zrównoważonego rozwoju w planowaniu przestrzennym miast w Polsce i na świecie, zakładającą wyprowadzenie działalności produkcyjnej na obrzeża miast lub poza nie oraz ponowne włączenie do struktur miejskich powstałych w ten sposób terenów poprzemysłowych (Franta, 2007).

Proces deglomeracji działalności przemysłowej z centrów dużych miast (Ślodziak, 2001) przybrał na sile szczególnie po 2003 r. – w Polsce rozpoczął się wówczas kryzys w planowaniu przestrzennym, gdy plany zagospodarowania przestrzennego (akty prawa miejscowego), zgodne z wcześniejszymi wymogami, zostały unieważnione przez nowe planowanie przestrzenne i *Ustawę z dn. 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*.

Skutkiem zmian w planowaniu przestrzennym było nadmierne zagęszczenie nowych osiedli, zróżnicowanie funkcjonalne zabudowy (przede wszystkim komercyjnej, biurowej i mieszkaniowej) na terenach poprzemysłowych pozyskanych na projekty nieruchomościowe, głównie zlokalizowane w centrach miast. Przemiany terenów poprzemysłowych zazwyczaj dyktowane były wyłącznie krótkoterminowym zyskiem, a nie poprawnymi relacjami między strukturami miejskimi i łańcem przestrzennym. Odbywa się to często bez zapewnienia

odpowiedniego transportu lub infrastruktury edukacyjnej (Gyurkovich, Gyurkovich, 2021). Przeprowadzone badania potwierdziły niniejszą prawidłowość.

Temat przeobrażeń terenów przemysłowych i poprzemysłowych w miastach w Polsce, szczególnie w dużych miastach, był już wielokrotnie podejmowany w dyskursie naukowym. Jak widać na przykładzie metamorfozy tego rodzaju terenów we Wrocławiu, problem nadal jest aktualny i wymaga nieustannego monitorowania, aby zapobiegać powstawaniu obszarów dysfunkcyjnych, które przez nieodpowiednią organizację przestrzeni, bazującą na chęci osiągnięcia jak największego zysku, mogą prowadzić do niewydolności tak zmodyfikowanej struktury miasta.

BIBLIOGRAFIA

- Bank Danych Lokalnych (2022). Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/> (31.06.2022).
- Bossak-Herbst, B. (2015). Zespół Torów Wyścigów Konnych Służewiec w potrzasku współczesnych reguł gry o przestrzeń. *Przestrzeń publiczna i prywatna a przestrzeń społeczna*. W: M. Malikowski, M. Palak, J. Halik (red.), *Zmiany w przestrzeni współczesnych miast* (s. 125–142). Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
- Brezdeń, P., Szymytkie, R. (2019). Current changes in the location of industry in the suburban zone of a post-socialist city: Case study of Wrocław (Poland). *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 110 (2), 102–122. <https://doi.org/10.1111/tesg.12339>
- Brzosko-Sermak, A., Wantuch-Matla, D. (2020). Nowe przestrzenie publiczne na terenach poprzemysłowych śródmieścia Krakowa. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 34 (4), 151–170.
- Coenen, L., Moodysson, J., Martin, H. (2014). Path renewal in old industrial regions: Possibilities and limitations for regional innovation policy. *Regional Studies*, 49 (5), 850–865. <https://doi.org/10.1080/00343404.2014.979321>
- Cumbers, A., Birch, K., MacKinnon, D. (2006). *Revisiting the old industrial region: Adaptation and adjustment in an integrating Europe*. Pobrane z: <https://eprints.gla.ac.uk/116024/1/116024.pdf> (10.06.2022).
- Duží, B., Jakubínský, J. (2013). Brownfield dilemmas in the transformation of post-communist cities: A case study of Ostrava, Czech Republic. *Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 7 (2), 53–64. <https://doi.org/10.5719/hgeo.2013.72.53>
- Franta, A. (2007). Rola restrukturyzacji obszarów postindustrialnych w kreowaniu nowych rodzajów przestrzeni publicznych metropolii – stymulująca funkcja przyjętych regulacji. *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 104, 35–43.
- Gyurkovich, M., Gyurkovich, J. (2021). New housing complexes in post-industrial areas in city centres in Poland versus cultural and natural heritage protection – with a particular focus on Cracow. *Sustainability*, 13 (1), 418. <http://doi.org/10.3390/su13010418>
- Kiss, E. (2004). Spatial impacts of post-socialist industrial transformation in the major Hungarian cities. *European Urban and Regional Studies*, 11 (1), 81–87. <https://doi.org/10.1177/0969776404039148>
- Kourtit, K., Gordon, P. (2019). Spatial clusters and regional development. W: R. Capello, P. Nijkamp (red.), *Handbook of*

- regional growth and development theories: Revised and extended second edition (s. 366–384). Berlin: Springer. <https://doi.org/10.4337/9781788970020.00026>
- Kulak, T. (2001). *Historia Wrocławia. T. 2: Od twierdzy fryderycjańskiej do twierdzy hitlerowskiej*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kulak, T. (2006). *Wrocław. Przewodnik historyczny*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Kunc, J., Tonev, P., Martinat, S., Frantál, B., Klusáček, P., Dvořák, Z., Chaloupková, M., Janurova, M., Krajickova, A., Šilhan, Z. (2018). Industrial legacy towards brownfields: Historical and current specifics, territorial differences (Czech Republic). *Geographia Cassoviensis*, 12, 76–91.
- Kwiatkiewicz, J., Lijewski, T. (1998). *Leksykon miast polskich*. Warszawa: MUZA SA.
- Liszewski, S. (2004). Przemiany struktury przestrzennej aglomeracji przemysłowej w okresie transformacji ustrojowej (przykład łódzkiej aglomeracji miejskiej). W: J. Słodczyk (red.), *Przemiany struktury przestrzennej miasta w sferze funkcjonalnej i społecznej* (s. 9–24). Opole: Uniwersytet Opolski.
- M-33-35-C-c-1 *Wrocław-Borek: 1 : 10 000 / Główny Urząd Geodezji i Kartografii* (1998). [Mapa topograficzna]. Geo-Top, Poznań (oprac. topogr.), Geokart International, Rzeszów (oprac. kartogr.). Warszawa: Główny Geodeta Kraju.
- M-33-35-C-c-2 *Radwanice: 1 : 10 000 / Główny Urząd Geodezji i Kartografii* (1998). [Mapa topograficzna]. Geo-Top, Poznań (oprac. topogr.), Geokart International, Rzeszów (oprac. kartogr.). Warszawa: Główny Geodeta Kraju.
- Madeja, M., Smętkiewicz, K. (2021). *Rewitalizacja Zabłocia w Krakowie ze szczególnym uwzględnieniem obszaru przemysłowego*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Marczyńska-Witczak, E., Szafrąńska, E. (1999). Tereny przemysłowe w przestrzeni miasta i ich przekształcenia. W: W. Michalski (red.), *Spółeczno-ekonomiczne problemy aglomeracji łódzkiej* (s. 52–68). Łódź: Rządowe Centrum Studiów Strategicznych.
- Ministerstwo Infrastruktury i Budownictwa (2016). *Narodowy Program Mieszkaniowy*. Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/narodowy-program-mieszkaniowy> (31.06.2022).
- Miszewska, B. (1979). Elementy struktury morfologicznej Wrocławia. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Instytutu Geograficznego. Seria B, Geografia Społeczna i Ekonomiczna*, 3 (438), 29–41.
- Miśkowiec, M. (2016). Przemiany terenów przemysłowych w miejscach dziedzictwa przemysłu włókienniczego na przykładzie Manchesteru, Lyonu i Łodzi. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 30 (3), 199–212. <https://doi.org/10.24917/20801653.303.15>
- Sikorski, D. (2013). *Proces sukcesji funkcjonalnej na terenach przemysłowych i poprzemysłowych w miastach województwa dolnośląskiego. Studium przypadków*. Wałbrzych: Wydawnictwo Uczelniane PWSZ im. A. Silesiusa.
- Sikorski, D. (2019). Wybrane kierunki i aspekty przemian funkcjonalnych terenów przemysłowych we Wrocławiu w latach 1989–2016. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 33 (4), 227–240. <https://doi.org/10.24917/20801653.334.14>
- Sikorski, D. (2020). Wpływ procesów relokacji podmiotów przemysłowych na dynamikę zmian rozmieszczenia działalności produkcyjnej we Wrocławiu i w strefie podmiejskiej w latach 2008–2016. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 34 (4), 79–95. <https://doi.org/10.24917/20801653.344.5>
- Sikorski, D., Szmytkie, R. (2021). Changes in the distribution of economic activity in Wrocław and its suburban area, 2008–2016. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 54, 33–48. <https://doi.org/10.2478/bog-2021-0031>
- Slenczek, M. (1996). Miasto Wrocław jako ośrodek przemysłowy. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Instytutu Geograficznego. Seria B: Geografia Społeczna i Ekonomiczna*, 14, 85–91.
- Słodczyk, J. (2001). *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Szmytkie, R. (2020). Rozrost terytorialny dużych miast w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 92 (4), 499–520. <https://doi.org/10.7163/PrzG.2020.4.3>
- Szmytkie, R. (2021). Suburbanisation process within and outside the city: The development of intra-urban suburbs in Wrocław, Poland. *Moravian Geographical Reports*, 29 (2), 149–165. <https://doi.org/10.2478/mgr-2021-0012>
- Ustawa z dn. 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*. DzU 2003, nr 80, poz. 717.
- Winiarski, B. (2002). *Polityka gospodarcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Artykuł wpłynął:
15 sierpnia 2022
Zaakceptowano do druku:
30 października 2022

Angelika Jasion

 <https://orcid.org/0000-0003-1632-2613>

Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji
angelika.jasion@geo.uni.lodz.pl

Daria Zdulska

 <https://orcid.org/0000-0001-9088-1443>

Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji
daria.zdulska@edu.uni.lodz.pl

Marek Szymala

 <https://orcid.org/0000-0002-1227-0396>

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Geografii i Geologii
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
marek.szymala@student.uj.edu.pl

Katarzyna Próżyńska

 <https://orcid.org/0000-0002-4711-2013>

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Geografii i Geologii
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
katarzyna.prozynska@student.uj.edu.pl

APLIKACJA TURYSTYCZNA „ŁÓDZKIE STADIONY NA WYCIĄGNIĘCIE RĘKI” – OCENA FUNKCJONALNOŚCI

Abstrakt: Celem artykułu jest ocena funkcjonalności aplikacji przedstawiającej dostępność usług i infrastruktury wokół dwóch największych łódzkich stadionów zgodnie z ideą miasta 15-minutowego. Aplikacja została wykonana za pomocą oprogramowania ArcGIS Online. Do jej stworzenia wykorzystano dane z zasobu Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k). Kluczowym założeniem przy tworzeniu aplikacji była propozycja udostępnienia turystom i kibicom dwóch łódzkich klubów piłkarskich (ŁKS-u i Widzewa) lokalizacji szerokiej oferty usług w odległości 15 minut od stadionów. Użyteczność aplikacji została oceniona za pomocą metody punktowej i metody ekspertów według wyodrębnionych kryteriów, przydzielonych do pięciu kategorii funkcjonalności, wyznaczonych na podstawie cech z obszaru wymagań funkcjonalnych. Aplikacja została oceniona jako ciekawa, przydatna i dobrze działająca. Do największych jej zalet zalicza się: widok mapy, nawigację oraz wyszukiwanie obiektów. Słabszym elementem aplikacji jest wyświetlanie informacji o obiektach, co w przyszłości może być poprawione. Aplikacja jako innowacyjny produkt turystyczny stanowi interesujące rozwiązanie dla turystów, kibiców, a także mieszkańców Łodzi.

Słowa kluczowe: Łódź, stadion piłkarski, dostępność do usług, ArcGIS Online, aplikacja, miasto 15-minutowe.

THE TOURIST APPLICATION “LODZ STADIUMS AT YOUR FINGERTIPS”: A FUNCTIONALITY EVALUATION

Abstract: The purpose of the article is to evaluate the functionality of an application showing the availability of services and infrastructure around the two largest stadiums in Lodz, based on the idea of a 15-minute city. The application was made using ArcGIS Online software. To create it, data from the resource of the Database of Topographic Objects (BDOT10k) was used. The key assumption in creating the application was the proposal to provide tourists and the fans of two football clubs in Lodz (ŁKS and Widzew) with the location of a wide range of services within 15 minutes of the stadiums. The functionality of the application was evaluated using scoring and an expert method on the basis of extracted criteria assigned to five categories of functionality, determined on the basis of functional requirement features. The application was evaluated as interesting, useful and well-functioning. Among its greatest strengths are the map view, its navigation and item search. A weaker element is the display of information about items, but this could be improved in the future. As an innovative tourist product, the application could be an interesting idea for tourists, fans as well as residents of Lodz.

Keywords: Lodz, football stadium, accessibility to services, ArcGIS Online, application, 15-minute city.

1. WSTĘP

Współcześnie coraz większy wpływ na funkcjonowanie miast i kształtowanie ich przestrzeni ma turystyka, która jest poddawana ciągłym zmianom i konieczności dostosowania się do trendów i zachowań ludzi. Wynika to m.in. ze zmian w świadomości mieszkańców wielkich miast, którzy zaczynają coraz bardziej zauważać i doceniać potrzebę atrakcyjnego spędzania czasu wolnego w mieście dzięki ofercie rozrywkowej, rekreacyjnej, a także możliwości uczestniczenia w wydarzeniach kulturalnych i sportowych (Kowalczyk, 2005). Wzrost liczby wyjazdów turystycznych oraz zróżnicowanie ich celów i motywów sprawiły, że przestrzeniami ciekawymi dla turysty stają się całkowicie nowe miejsca i obiekty. Do tzw. nowych atrakcji można zaliczyć: parki rozrywki, centra nauki, techniki i sztuki, atrakcje przemysłowe, wielkie centra handlowe oraz areny sportowe. Najbardziej znane i popularne tego typu atrakcje przyciągają nawet kilkadziesiąt milionów turystów rocznie (Stasiak, Włodarczyk, 2013).

Rozwój turystyki związany jest również z powstawaniem nowych produktów. Do kategorii produktu turystycznego (jako rzeczy szczególnie istotne w dobie Internetu) zaliczamy różnego rodzaju produkty multimedialne, takie jak: interaktywne mapy, przewodniki i aplikacje (Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk, 2005). Ich powstawanie i rozwój wiążą się z wykorzystaniem systemów informacji geograficznej (GIS), pozwalających na zbieranie, przetwarzanie i analizowanie danych oraz wizualizację kartograficzną w sposób dynamiczny (Gotlib, Iwaniak, Olszewski, 2007). Istnieje wiele rozwiązań informatycznych, zarówno komercyjnych, jak i darmowych, które umożliwiają tworzenie map interaktywnych i aplikacji oraz zwiększają ich popularność – powstaje coraz więcej takich produktów, mają one również coraz bardziej atrakcyjny wygląd i lepszą funkcjonalność (Jasion, 2018). Z turystycznego punktu widzenia szczególnie ważna jest możliwość korzystania z aplikacji mapowych na urządzeniach przenośnych w dowolnym miejscu i czasie, co wpływa na rozwój tych rozwiązań oraz na zainteresowanie nimi ze strony turystów (Kowalczyk, Pokojski, 2018). Aplikacje można podzielić m.in. ze względu na ich przeznaczenie – związane z rozrywką, mediami społecznościowymi, edukacją, czy komunikacją. Często przedstawiają informacje dotyczące konkretnego miejsca, jak: muzeum, park rozrywki, miasto, czy miejsce historyczne (Da Silva, Da Rocha, 2012). Aplikacje można także podzielić ze względu na zastosowane rozwiązanie programistyczne. Wśród najważniejszych rodzajów wyróżnia się:

- aplikacje natywne, tworzone na konkretne urządzenia mobilne i zainstalowany w nich system;
- aplikacje responsywne, czyli typ strony internetowej przystosowanej do wyświetlania na urządzeniach mobilnych, obecnie najczęściej spotykane;

- aplikacje hybrydowe, przystosowane do różnych systemów, pozwalające na wykorzystanie funkcjonalności urządzenia mobilnego, np. aparatu (Maniczak, Bajak, 2021).

Największym zainteresowaniem turystów cieszą się te aplikacje, które prezentują informacje ułatwiające planowanie wycieczki jeszcze przed wyjazdem, co jest ściśle związane z pojęciem inteligentnego turysty (ang. *smart tourist*). Turystę tego typu wyróżnia korzystanie z różnych cyfrowych narzędzi i materiałów zarówno na etapie planowania podróży, jak i w trakcie jej odbywania. Najważniejszymi cechami takich aplikacji są: możliwość zaplanowania zwiedzania konkretnych obiektów i atrakcji turystycznych, a także sprawdzenie opcji przemieszczania się po danym obszarze, np. za pomocą rozkładu jazdy transportu publicznego czy wyszukiwarki miejsc parkingowych (Gretzel i in., 2015; Papińska-Kacperek, 2016). Ze względu na popularność aplikacji mobilnych, coraz większą ich liczbę i różnorodność rozwiązań informatycznych, a zarazem darmowy zwykle charakter korzystania wybór aplikacji odpowiedniej dla użytkownika powinien być poprzedzony analizą i oceną funkcjonowania danego produktu. Aplikacje powinny być produktami przydatnymi, z czym wiąże się konieczność znajomości potrzeb i preferencji odbiorców. W ocenianiu aplikacji istotne są: wygląd interfejsu, funkcjonalność oraz zamieszczone treści (Kubiak, 2015). Funkcjonalność jako jedno z najczęściej spotykanych pojęć związanych z oceną aplikacji oznacza dostępność poszczególnych funkcji i jest określana na podstawie następujących cech:

- odpowiedniość oferowanych przez aplikację funkcji do określonych wcześniej wymagań,
- prawidłowość uzyskanych wyników,
- zdolność interakcji z innymi programami,
- zgodność z przyjętymi standardami technicznymi,
- bezpieczeństwo.

Wyróżnia się pięć kluczowych obszarów projektowania stron WWW i aplikacji mobilnych:

- cel,
- funkcjonalności (wyszukiwanie, eksportowanie, udostępnianie, linki),
- nawigowanie,
- ułożenie elementów,
- wygląd (Zborowski, Łuczak, 2016).

W ostatnich kilkunastu latach w Polsce widoczny jest rozwój infrastruktury sportowo-rekreacyjnej, szczególnie w przestrzeniach miast. Są to głównie hale widowiskowo-sportowe oraz stadiony piłkarskie (Łuć, 2020). Istnieje wiele definicji stadionu, jednak w najprostszym rozumieniu jest to obiekt sportowy: budynek bądź zespół budynków lub urządzeń terenowych, które są wykorzystywane do celów sportowych. Ze względu na częste użytkowanie takich obiektów, również w innych celach (kulturalnych, biznesowych),

stadiony można zaliczyć do grupy obiektów spotkań. Główną część stadionu stanowi przestrzeń służąca zawodom sportowym z określonej dyscypliny. Dodatkowo obiekty te są wyposażone w zaplecze administracyjne, socjalne, gastronomiczne, a niektóre również w bardziej specjalistyczne, jak handlowe czy rozrywkowe. Ważnym miejscem w przestrzeni stadionu są miejsca siedzące dla publiczności. Nowoczesne stadiony odgrywające rolę atrakcji turystycznych coraz częściej umożliwiają realizację innych celów i organizację innych wydarzeń niż sportowe (Cieślakowski, 2017). Posiadanie dobrze prosperującego obiektu sportowego, w tym stadionu, zdecydowanie poprawia atrakcyjność turystyczną miasta. Organizowane w tych obiektach wydarzenia często są głównym powodem przyjazdów turystycznych wielu osób, a same obiekty stają się ciekawą atrakcją turystyczną miasta (Łuć, 2020). Do najważniejszych czynników decydujących o atrakcyjności turystycznej obiektów sportowych zalicza się ich wielofunkcyjność, bezpieczeństwo, sprawną obsługę i zaplecze infrastrukturalne oraz dogodny i łatwy dojazd (Cieślakowski, 2017).

Dostępność oraz zagospodarowanie wokół stadionów są szczególnie istotne z punktu widzenia niniejszego opracowania. Zgodnie z definicją Aliny Zajadacz (2014) dostępność jest podstawowym warunkiem, którego spełnienie umożliwia penetrację przestrzeni turystycznej, jest związana z funkcjonalnością, użytecznością i uniwersalnością i może odnosić się do miejsca, informacji, relacji społecznych oraz celu aktywności. Dostępność można rozumieć jako względną łatwość dotarcia do różnych miejsc lub zdolność ludzi do korzystania z różnych miejsc w danym czasie (McLafferty, 2003). Autorzy artykułu zajmują się głównie dostępnością miejsca wyznaczonego w przestrzeni lokalizacją stadionów oraz usług i infrastruktury transportowej. W literaturze przedmiotu pojęcie dostępności przestrzennej jest różnie definiowane, wraz z nim pojawiają się pojęcia dostępności komunikacyjnej i transportowej (Stępnik i in., 2017). Termin „dostępność przestrzenna” w odniesieniu do niniejszego opracowania można określić jako potencjalną możliwość skorzystania z różnego rodzaju usług przez mieszkańców czy turystów badanego obszaru (Taylor, 1997). Temat dostępności przestrzeni turystycznej w ujęciu geograficznym często jest podejmowany w kontekście dostępności komunikacyjnej – jako możliwość dotarcia do destynacji (Zajadacz, 2014). W takim rozumieniu na dostępność składają się dwa główne czynniki: możliwość dojazdu turysty z jednego miejsca do miejsca docelowego oraz sieć połączeń komunikacyjnych pozwalająca na przemieszczanie się po obszarze w celu jego zwiedzenia i realizowania swoich potrzeb (Kołodziejczyk, 2012). Dostępność można mierzyć za pomocą wielu metod, od najprostszych wskaźników względem jednostki odniesienia, przez miary kosztów podróży (odległość lub czas), do modeli grawitacyjnych uwzględniających zależności

między podażą a popytem, czy metod uwzględniających indywidualną aktywność człowieka (Lechowski, Jasion, 2021).

W ujęciu przestrzennym lepsza dostępność jest powiązana z bliskim położeniem – położeniem w sąsiedztwie. W tę regułę idealnie wpisuje się koncepcja miasta 15-minutowego, której głównym założeniem jest takie zorganizowanie przestrzeni miejskiej, aby większość codziennych i najbardziej potrzebnych spraw i czynności można było zrealizować w przestrzeni miasta w ciągu podróży nieprzekraczającej 15 minut, głównie pieszo lub rowerem. Ideę tę zaprezentował w 2016 r. w Paryżu prof. Carlos Moreno, a największą popularność zyskała ona w czasie pandemii COVID-19, kiedy to przede wszystkim dzielnica i sąsiedztwo miejsca zamieszkania stanowiły jedyne miejsca, w których można było realizować podstawowe potrzeby. Obecnie wiele miast deklaruje wdrażanie tego modelu, upatrując w nim ważny impuls pozwalający na odradzanie się miast po pandemii. Pierwotnymi celami koncepcji miasta 15-minutowego są: zredukowanie zanieczyszczenia powietrza generowanego nadmiernymi podróżami oraz wzmacnianie sąsiedzkich więzi społecznych (Kubicki, 2021; Pozoukidou, Chatziyiannaki, 2021). Opiera się ona na idei chronourbanizmu, która traktuje o jakości życia odwrotnie proporcjonalnej do czasu przeznaczonego na transport, głównie samochodowy. Wśród najważniejszych miejskich funkcji społecznych wymienia się mieszkanie, pracę, handel, opiekę zdrowotną, edukację i rozrywkę (Moreno i in., 2021). Pojawiają się także różne modyfikacje koncepcji, przyjmujące inną granicę czasu, np. 20 minut (Da Silva, King, Lemar, 2020) czy 30 minut (Legacy i in., 2016), które opierają się na takich samych założeniach, z uwzględnieniem specyfiki badanego miejsca (Moreno i in., 2021).

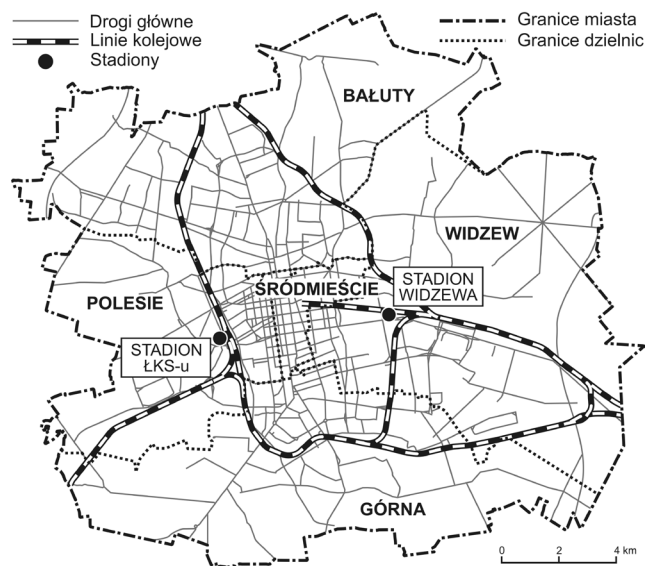
Głównym celem niniejszego artykułu jest ocena funkcjonalności aplikacji „Łódzkie stadiony na wyciągnięcie ręki” oraz przedstawienie procedury jej tworzenia. Aplikacja została stworzona przede wszystkim z myślą o turystach i kibicach zamierzających odwiedzić te obiekty (zgodnie z ideą *smart tourist*) – mogłaby posłużyć do przygotowania się do wycieczki oraz zaplanowania spędzania wolnego czasu w miejscach położonych wokół stadionów. Może być również przydatna dla mieszkańców miasta, a także jego władz czy przedsiębiorców, np. do znalezienia miejsc w analizowanych obszarach, które będą odpowiednie na otwarcie własnych działalności. Podstawowym założeniem aplikacji jest przedstawienie otoczenia stadionów ŁKS-u i Widzewa pod względem dostępności do usług dla turystów i kibiców w kontekście idei miasta 15-minutowego, z pewną modyfikacją. Autorzy przyjęli, że czas podróży do stadionu środkami komunikacji miejskiej nie powinien przekroczyć 15 minut, a pieszo 30 minut.

2. STADIONY W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ ŁODZI

Rozmieszczenie obiektów sportowych w mieście i związana z tym organizacja przestrzeni i zarządzanie obiektami są bardzo ważnymi zagadnieniami dla władz miasta, urzędników przedsiębiorców, mieszkańców oraz turystów. Stadiony nie są tylko obiektami infrastruktury, ponieważ oprócz kształtowania przestrzeni w sposób fizyczny powodują w niej także zmiany o charakterze społecznym czy ekonomicznym. W ciągu ostatnich lat, poprzez przeobrażenia, jakim ulegają stadiony pod względem wielkości, konstrukcji i funkcji, zmieniają się również ich cele i zadania w przestrzeni miast. Istniejące obiekty są odnawiane i przystosowywane do współczesnych oczekiwań kibiców, a w przypadku powstawania nowego stadionu szczególnie ważną staje się jego lokalizacja w przestrzeni miasta (Trzepak, 2020).

Łódź jako jedno z największych miast w Polsce posiada odpowiednio rozbudowaną sieć aren sportowych, umożliwiającą organizację różnego typu imprez masowych rangi krajowej bądź międzynarodowej. Najbardziej znanym obiektem tego typu położonym w obrębie miasta jest hala widowiskowo-sportowa Atlas Arena, otwarta w czerwcu 2009 r. Jest ona miejscem odbywania się zarówno imprez sportowych, jak i kulturalnych, m.in. koncertów, meczy siatkówki, koszykówki, piłki ręcznej, sportów walki oraz wielu innych. Do ważniejszych obiektów sportowych na terenie miasta należą również: Stadion Żużlowy „Orzeł”, Centrum Sportu Uniwersytetu Łódzkiego z obiektami Akademickiego Zespołu Sportowego (AZS), Zatoka Sportu Politechniki Łódzkiej, Hala Parkowa (MOSiR) oraz Sport Arena Łódź im. Józefa „Ziuny” Żylińskiego (Włodarczyk, 2016). Największymi obiektami sportowymi znajdującymi się w granicach miasta są stadiony piłkarskie Widzewa i ŁKS-u (rysunek 1), których otoczenie było obszarem badań niniejszej pracy. Obydwa stadiony powstały w pierwszej dekadzie XX w. i były już kilkakrotnie modernizowane. Najnowsze inwestycje miały miejsce w pierwszej ćwierci XXI w.

Stadion Miejski Łódzkiego Klubu Sportowego (ŁKS) im. Władysława Króla jest zlokalizowany przy al. Unii Lubelskiej 2. Został otwarty 22 kwietnia 2022 r. podczas meczu ŁKS–Chrobry Głogów. Obiektem zarządza Miejska Arena Kultury i Sportu Sp. z o.o. Stadion ma podgrzewaną, naturalną, trawiastą murawę o wymiarach 105 x 68 i pojemność 18 029 miejsc. Projekt stadionu zawiera również utworzenie na terenie obiektu klubowego muzeum, sklepu z pamiątkami, restauracji, sal konferencyjnych oraz powierzchni biurowych i usługowo-handlowych. Koszt budowy stadionu wyniósł 223 miliony złotych (Stadiony.net – o stadionach, wszystko!, 2022).

Rysunek 1. Położenie łódzkich stadionów w granicach miasta
Źródło: opracowanie własne

Stadion Miejski Widzewa Łódź to wielofunkcyjny obiekt sportowy, który znajduje się przy al. Marszałka Józefa Piłsudskiego 138. W pełni zadaszony stadion, używany przez piłkarzy łódzkiego Widzewa i okazjonalnie reprezentację narodową rugbyistów, jest własnością miasta Łodzi. Budowa stadionu miała miejsce w latach 2015–2017. Nowy stadion oficjalnie został oddany do użytku 18 marca 2017 r. podczas meczu Widzewa Łódź z Motorem Lubawa. Stadion ma naturalną, trawiastą, podgrzewaną murawę o wymiarach 105 x 68 m oraz pojemność 18 018 miejsc. Obiekt wyposażony jest w pomieszczenia administracyjne, salę bankietową, lobby bar VIP, studia TV, punkt bukmacherski, restaurację, sklep klubowy i klubowe muzeum. Koszt budowy stadionu wyniósł 124 miliony złotych (Widzew To My, 2022).

3. ŹRÓDŁA DANYCH I METODY BADAŃ

Do stworzenia aplikacji wykorzystano dane uzyskane z Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) (2022), w skali 1 : 10 000, pobrane za pomocą serwisu krajowego Geoportal. Poszczególne warstwy zostały wybrane z bazy BDOT10k zgodnie z celem projektu, a następnie uzupełnione i zaktualizowane w trakcie inwentaryzacji terenowej. Dane w układzie współrzędnych PL-1992 mają postać wektorową i są udostępnione w formacie SHP lub GML. Informacje dotyczące linii tramwajowych i autobusowych uzyskano ze strony internetowej MPK Łódź (2022). W trakcie inwentaryzacji terenowej wykonano także dokumentację fotograficzną, która umożliwiła uzupełnienie informacji o najważniejszych obiektach o ich zdjęcia.

Aplikację utworzono za pomocą oprogramowania firmy ESRI – ArcGIS Online. Jest to platforma działająca przez przeglądarkę internetową, pozwalająca na tworzenie map, wizualizację danych oraz wykonywanie analiz przestrzennych (ESRI, 2022). Za pomocą narzędzia „Utwórz obszary czasu dojazdu”, dostępnego z poziomu ArcGIS Online, wygenerowano obszary badań w myśl idei miasta 15-minutowego. Przyjęto założenie, że czas podróży pieszo od stadionu nie może przekroczyć 30 minut. Na podstawie analizy rozkładów jazdy komunikacji miejskiej odległość tę można przełożyć na średni czas pokonania trzech przystanków tramwajowych lub autobusowych w ciągu 15 minut. Przygotowane wcześniej warstwy wybrane z BDOT10k zostały przycięte do stworzonych obszarów badań, a następnie nadano im odpowiednią symbolizację w ArcGIS Online.

Do oceny funkcjonalności aplikacji wykorzystano metodę punktową, która jest jedną z wielokryterialnych metod oceny jakości obiektów. Metoda ta umożliwia ocenę obiektu za pomocą zbioru ustalonych kryteriów. Pierwszym krokiem jest utworzenie listy kryteriów, czy też czynników, które charakteryzują dany obiekt i go różnicują. W kolejnym kroku odpowiednim kryteriom nadaje się wagę i punkty z określonego przedziału liczbowego. Ze względu na to, że ocenie danego obiektu musi towarzyszyć bardzo dobra jego znajomość, do określania znaczenia i przydzielania punktów najczęściej wykorzystuje się metodę ekspertów. Na końcu procedury punkty są sumowane, gdzie najwyższa wartość punktowa oznacza najlepszy obiekt. Do głównych zalet tej metody zalicza się jej prostotę, uniwersalność i wielokryterialność, natomiast wśród wad wymieniane są: subiektywne oceny cech oraz pracochłonność i czasochłonność (Szyran-Resiak, 2016). Metoda ekspertów należy do jednej z części stosowanych metod służących rozwiązywaniu problemów społeczno-ekonomicznych lub analizie procesów zarządzania. W tej metodzie obiektem oceny ekspertów mogą być m.in. cechy, zmienne i czynniki. Na wartość otrzymanych wyników zdecydowany wpływ ma jakość ocen dokonanych przez ekspertów, stąd ważny jest dobór odpowiednich i kompetentnych specjalistów (Grabowska, 2015). Autorzy artykułu podjęli się roli ekspertów i ocenili funkcjonalności omawianej aplikacji. Do tego celu stworzono listę kryteriów pogrupowanych w kilka kategorii funkcjonalności. Zgodnie z propozycją Iryny Manczak i Marii Bajak (2021) zdecydowano się nie przydzielać wagi określonym kryteriom, a oceny przyznać w postaci punktów z przedziału 1–5, przy czym 1 oznacza funkcjonalność nieprzydatną lub źle działającą, a 5 – funkcjonalność bardzo przydatną i bardzo dobrze działającą. Następnie nadane przez ekspertów punkty zostały zsumowane w obrębie kryteriów oraz obliczono średnią liczbę punktów dla każdej z wyodrębnionych kategorii. Na podstawie dokonanej oceny

punktowej podjęto próbę zidentyfikowania mocnych i słabych stron aplikacji oraz rekomendacji ulepszenia działania produktu w przyszłości.

4. WYNIKI

Aplikacja „Łódzkie stadiony na wyciągnięcie ręki” (2022) powstała w roku akademickim 2021/2022 na zajęciach dydaktycznych jako projekt grupowy studentów III roku kierunku geoinformacja, prowadzonym na Wydziale Nauk Geograficznych, przy współpracy Wydziału Matematyki i Informatyki Uniwersytetu Łódzkiego, i 18 stycznia 2022 r. została opublikowana na platformie ArcGIS Online. Aplikację stworzono w szablonie projektu „W pobliżu”, który pozwala na wyszukanie lokalizacji danego punktu w przestrzeni wraz z jego najbliższym otoczeniem. Jest to aplikacja responsywna, funkcjonująca jako strona internetowa z przystosowaniem do wyświetlania na urządzeniach mobilnych. Aplikacja nie jest dostępna do pobrania za pomocą sklepów określonych systemów operacyjnych urządzeń mobilnych, co jest jej pierwszą istotną wadą, wpływającą na liczbę użytkowników i na liczbę wyświetleń (liczba wyświetleń aplikacji na dzień 23 listopada 2022 r. – 675). Do uruchomienia aplikacji konieczne jest bowiem posiadanie linku do adresu strony lub jej kodu QR.

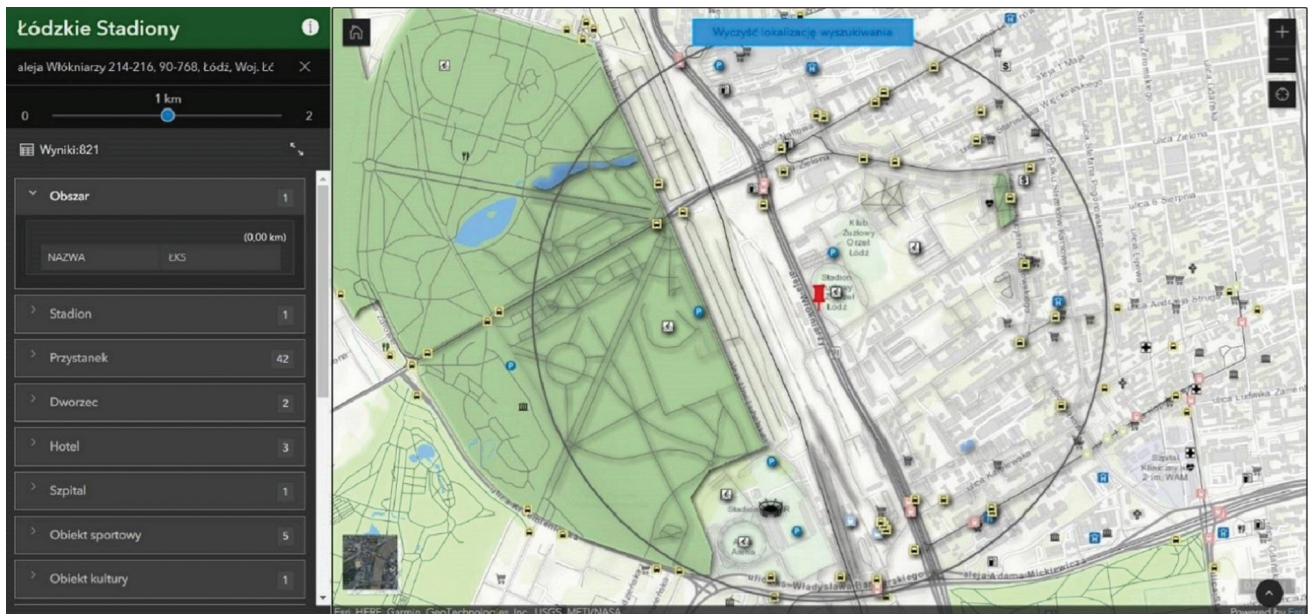
Do najważniejszych funkcjonalności aplikacji należy możliwość wyszukiwania danego miejsca poprzez zaznaczenie go na mapie (rysunek 2, zob. s. 52).

Aplikacja umożliwia również wyszukiwanie danego adresu lub miejsca w wyszukiwarce „Znajdź adres lub miejsce”. Po wybraniu punktu na mapie pojawia się okrąg, w którym zawarte są najbliższe położone obiekty (rysunek 3, zob. s. 52). Promień okręgu można zmienić za pomocą specjalnego suwaka, pozwalającego na dostosowanie wyszukiwania do własnych potrzeb.

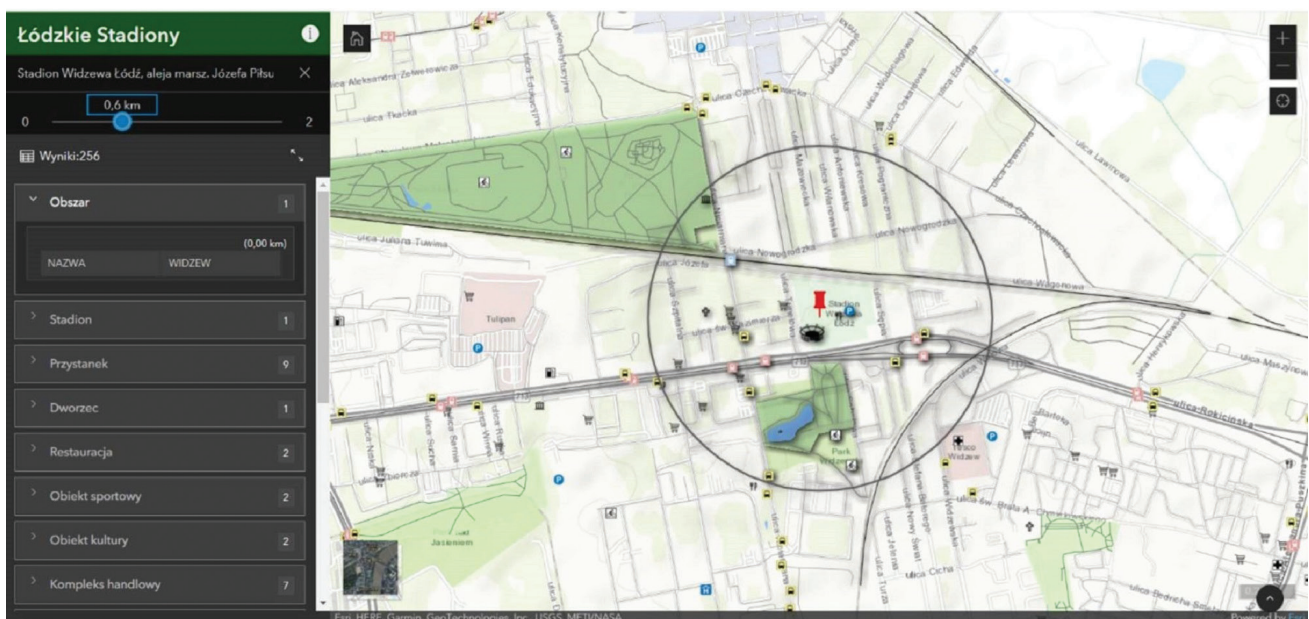
Wybierając dowolny obiekt z paska bocznego, uzyskujemy informacje na jego temat, przedstawione jako atrybuty. Najważniejsze obiekty mają również dołączone fotografie (rysunek 4, zob. s. 53).

Aplikacja ma także opcję wyszukiwania bieżącej lokalizacji użytkownika, która pozwala ustalić położenie obiektów znajdujących się w pobliżu. Osoba korzystająca z aplikacji ma również możliwość zmiany mapy bazowej z mapy topograficznej na ortofotomapę oraz wyświetlenia panelu wprowadzającego.

W celu oceny funkcjonalności aplikacji stworzono listę kryteriów na podstawie cech z obszaru wymagań funkcjonalnych (Manczak, Bajak, 2021; Zborowski, Łuczak, 2016), (tabela 1, zob. s. 53–54), które następnie zostały przypisane do pięciu wydzielonych kategorii (tabela 2, zob. s. 54) i ocenione przez ekspertów. Aplikację oceniono pozytywnie i uznano za przydatną i dobrze działającą (średnia liczba punktów ze wszystkich

Rysunek 2. Wyszukiwanie przez zaznaczenie punktu na mapie
Źródło: opracowanie własne

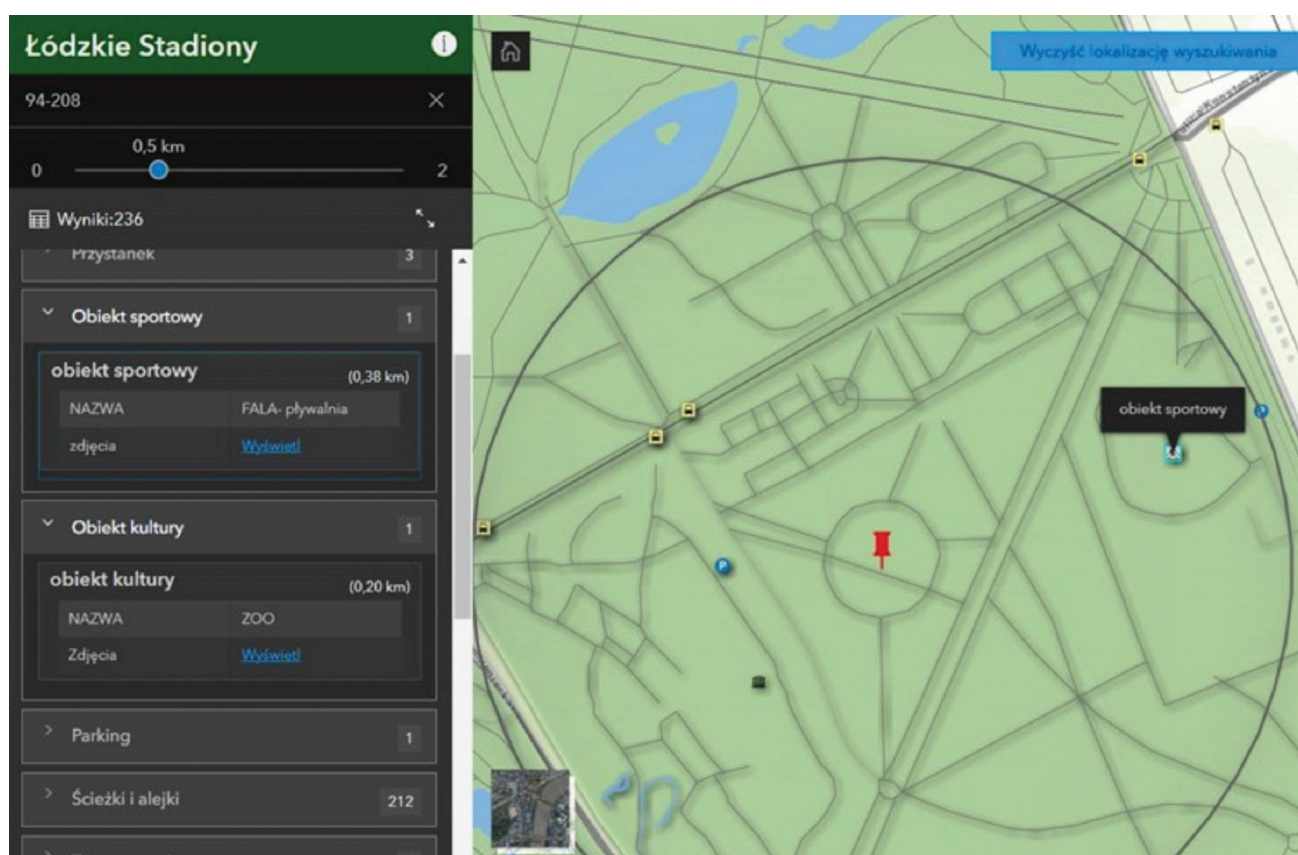
Rysunek 3. Wyszukiwanie na podstawie adresu
Źródło: opracowanie własne

kategorii funkcjonalności aplikacji wyniosła 4,15). Najlepszy wynik uzyskała kategoria dotycząca widoku mapy (5,0), czyli jej nawigacja oraz wyszukiwanie bieżącej lokalizacji użytkownika, natomiast najgorszy wynik (2,5) otrzymała kategoria dotycząca wyświetlania informacji o obiektach. Eksperti uznali tę kategorię za użyteczną, natomiast uwagi odnosiły się głównie do sposobu działania funkcjonalności wyświetlania informacji (zarówno tekstu, jak i zdjęć).

Problem ten jest szczególnie widoczny w przypadku wyświetlania fotografii obiektów. Zauważyć można dwa sposoby prezentacji: albo zdjęcie umieszczone jest w panelu bocznym aplikacji, albo wyświetla się w nowym oknie przeglądarki po kliknięciu w link. Ta druga opcja jest szczególnie niewygodna dla użytkownika, gdyż wymusza wykonanie dodatkowej czynności oraz wydłuża czas oczekiwania na wyświetlenie fotografii. Ponadto informacje opisowe dotyczące

prezentowanych obiektów usługowych i infrastruktury ograniczają się głównie do wyświetlenia nazwy lub rodzaju obiektu. Dwie najważniejsze kategorie funkcjonalności aplikacji, takie jak wyszukiwanie obiektów oraz ich wyświetlanie na mapie i w panelu bocznym, zostały ocenione na poziomie 4,25 punktów, co wskazuje na ich dużą przydatność i dobre działanie. Szczególnie wysoko oceniono mapę przedstawiającą stadiony i wyznaczone obszary obsługi wraz z zawartymi w ich obrębie obiektami, a także wyszukiwanie obiektów przez zaznaczenie punktu na mapie. Wyszukiwanie adresu odbywa się

za pomocą lokalizatora adresów ESRI, co również jest przydatne. Domyślna wartość promienia wyszukiwania została ustalona na 1 km, a suwak umożliwi wyznaczenie odległości od 0 do 2 km – i w przypadku ustalonych w aplikacji obszarów jest to wystarczające. Przesuwanie suwaka nie odbywa się jednak w sposób ciągły, a co 0,1 km. Bardzo dobrze oceniono także funkcjonalności uznane jako dodatkowe, czyli panel wprowadzający, informujący użytkownika o zasadach działania aplikacji, jej twórcach i podstawowych założeniach, oraz możliwość zmiany mapy podkładowej.

Rysunek 4. Wyświetlanie atrybutów obiektów
Źródło: opracowanie własne

Tabela 1. Przegląd najważniejszych funkcjonalności aplikacji „Łódzkie stadiony na wyciągnięcie ręki”

Funkcjonalności	Opis
Wyszukiwanie obiektów: – przez zaznaczenie punktu na mapie – przez wpisanie adresu	Wyszukiwanie obiektów w zadanym promieniu od punktu zlokalizowanego przez zaznaczenie go na mapie bądź na podstawie wpisanego adresu
Wyświetlanie atrybutów obiektów	Wyświetlanie informacji o obiekcie w panelu bocznym na podstawie tabeli atrybutów danej warstwy
Zmiana mapy bazowej	Narzędzie umożliwiające zmianę mapy bazowej z mapy topograficznej na ortofotomapę
Zmiana promienia okręgu wyszukiwania za pomocą specjalnego suwaka	Narzędzie umożliwiające zmianę promienia wyszukiwania obiektów wokół zaznaczonego punktu (od 0 do 2 km), domyślna wartość ustawiona na suwaku to 1 km

Funkcjonalności	Opis
Wyświetlanie fotografii	Wyświetlanie fotografii w nowym oknie na podstawie linku umieszczonego w tabeli atrybutów niektórych warstw
Wyszukiwanie bieżącej lokalizacji użytkownika	Narzędzie służące do odnalezienia bieżącej lokalizacji użytkownika na podstawie GPS urządzenia, lokalizacja za pomocą punktu jest pokazywana w oknie mapy
Nawigacja mapy	Podstawowe narzędzia do przesuwania, przybliżania i oddalania oraz do powrotu do domyślnego widoku strony
Panel wprowadzenia	Informacje wyświetlane w panelu bocznym prezentujące opis aplikacji, krótką instrukcję korzystania z aplikacji, dane o autorach, a także narzędzia do udostępniania aplikacji za pomocą kopii łącza oraz łączenia z mediami społecznościowymi typu Facebook, Twitter czy LinkedIn. Panel ten można w każdej chwili włączyć lub wyłączyć z widoku panelu bocznego
Mapa	Mapa umieszczona w głównym oknie aplikacji prezentująca obszary obsługi dwóch stadionów piłkarskich, wyznaczone zgodnie z założeniami koncepcji miasta 15-minutowego, wraz z obiektami zawartymi w projekcie, zwizualizowane dzięki sygnaturom poszczególnych warstw
Tematyczny/warstwowy podział treści	Wszystkie obiekty pogrupowano w kategorie tematyczne, przedstawiane w projekcie jako poszczególne warstwy, które następnie są wyświetlane w oknie mapy za pomocą różnych sygnatur punktowych oraz w panelu bocznym za pomocą informacji opisowych umieszczonych w tabeli atrybutów

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Punkty przyznane poszczególnym funkcjonalnościom w obrębie kategorii

Funkcjonalności	Eksperti				Suma	Średnia liczba punktów
	1	2	3	4		
Kategoria 1. Wyświetlanie obiektów na mapie i panelu bocznym						
Mapa	4	4	5	5	18	4,25
Tematyczny/warstwowy podział treści	4	4	4	4	16	
Kategoria 2. Wyświetlanie informacji o obiektach						
Wyświetlanie atrybutów obiektów	2	2	3	3	10	2,5
Wyświetlanie fotografii	3	3	2	2	10	
Kategoria 3. Wyszukiwanie obiektów						
Wyszukiwanie obiektów przez zaznaczenie punktu na mapie	4	5	5	5	19	4,25
Wyszukiwanie obiektów przez wpisanie adresu	4	4	4	4	16	
Zmiana promienia okręgu wyszukiwania za pomocą specjalnego suwaka	4	4	4	4	16	
Kategoria 4. Widok mapy						
Nawigacja mapy	5	5	5	5	20	5
Wyszukiwanie bieżącej lokalizacji użytkownika	5	5	5	5	20	
Kategoria 5. Dodatkowe						
Zmiana mapy bazowej	4	5	5	5	19	4,75
Panel wprowadzenia	4	5	5	5	19	

Źródło: opracowanie własne.

5. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Odpowiednia dostępność podstawowych usług w okolicy stadionów jest ważna z punktu widzenia turysty czy kibica. Wiele osób przyjeżdżających do Łodzi, szczególnie transportem zbiorowym, w celu uczestnictwa w wydarzeniu, które odbywa się na stadionie, np. w meczu piłkarskim albo koncercie, czas oczekiwania na samo wydarzenie lub na transport powrotny spędza w pobliżu stadionu. Głównie z myślą o takich osobach powstała omawiana aplikacja. Przedstawia ona obiekty i miejsca pełniące najbardziej potrzebne i najciekawsze funkcje w najbliższym otoczeniu stadionów. Autorzy wytyczyli je za pomocą izochron, wyznaczając obszary niedaleko stadionów, które można pokonać pieszo w czasie nieprzekraczającym 30 minut. Tę ideę zaczerpnięto z podstawowych zasad koncepcji miasta 15-minutowego, które przełożono na badaną dostępność otoczenia stadionów pod kątem turystycznym, przyjmując sąsiedztwo jako kluczowy obszar obsługujący potencjalnych turystów i kibiców, z wyłączeniem transportu samochodowego. Ze względu na charakter i specyfikę tematu, a także lokalizację stadionów w przestrzeni miasta czas pokonania pieszo danej trasy rozszerzono do 30 minut, tak aby w zasięgu znalazły się główne dworce kolejowe i autobusowe. Obszary te można porównać do 15-minutowej podróży środkami komunikacji miejskiej.

W aplikacji stworzonej w oprogramowaniu ESRI – ArcGIS Online pokazano lokalizację dwóch największych łódzkich stadionów, ich najbliższe sąsiedztwo oraz znajdujące się w jego obrębie podstawowe usługi i infrastrukturę. Użytkownik aplikacji ma możliwość wyszukania określonego obiektu, sprawdzenia jego lokalizacji, podstawowych danych, a w niektórych przypadkach także zdjęć. Dzięki opcji przeszukiwania obiektów w określonym promieniu turysta może zaplanować czas wolny w najbardziej optymalny dla siebie sposób. Aplikacja przeznaczona jest zarówno dla urządzeń stacjonarnych, jak i mobilnych. Niewiele stadionów lub całych miast oferuje tego typu rozwiązanie. Spośród typowo turystycznych interaktywnych map i aplikacji w odniesieniu do miasta czy gminy stadiony nie są szczególnie eksponowane, nie zawsze są nawet umieszczane w treści mapy. W przypadku ofert poszczególnych stadionów zdecydowanie brakuje takich propozycji dla osób odwiedzających. Najczęściej spotyka się jedynie przedstawienie podstawowych informacji o stadionie i jego otoczeniu w postaci opisów i zdjęć na stronie internetowej obiektu. Czasami udostępniane są plany stadionów oraz podstawowe mapy lokalizacyjne ze wskazówkami dojazdu. Zaproponowane przez autorów aplikacji rozwiązania wypełniają pewną lukę w tym zakresie i mogą stanowić inspirację dla innych miast lub poszczególnych stadionów czy innych obiektów o podobnych funkcjach.

Funkcjonalność aplikacji została oceniona przez ekspertów za pomocą metody punktowej jako dobra (średnia liczba punktów ze wszystkich kategorii funkcjonalności aplikacji wyniosła 4,15), przy czym najwyższe oceny dotyczyły widoku mapy. Dobrze oceniono także najważniejsze funkcjonalności, polegające na wyszukiwaniu obiektów oraz ich wyświetlaniu na mapie w podziale na warstwy. Najgorzej oceniono wyświetlanie informacji o obiektach. Do wad tej kategorii zaliczono sposób prezentowania treści oraz ich niewielką liczbę, co stanowi wyzwanie do pracy nad poprawą tej kategorii funkcjonalności. Warto byłoby skupić się również nad poprawą widoczności aplikacji oraz jej promowaniem i udostępnianiem, aby zwiększyć liczbę użytkowników i wyświetleń. W tym celu podjęto już pierwsze działania, bowiem o aplikacji „Łódzkie stadiony na wyciągnięcie ręki” pisano na stronie Aktualności Uniwersytetu Łódzkiego (Centrum Promocji UŁ, 2022), a także na portalu Łódzki Sport (2022), więc z czasem jej zasięg i wykorzystanie może wzrastać.

BIBLIOGRAFIA

- Baza danych obiektów topograficznych (BDOT10k) (2022). Pobrane z: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/lmgp_2.html?gmap=gp0 (10.01.2022).
- Centrum Promocji UŁ (2022). *Studenci UŁ stworzyli aplikację, która pomoże w dotarciu na łódzkie stadiony*. Pobrane z: <https://www.uni.lodz.pl/aktualnosc/szczegoly/studenci-ul-stworzyli-aplikacje-ktora-pomoze-w-dotarciu-na-lodzkie-stadiony> (21.12.2022).
- Cieślakowski, K. (2017). Nowoczesne obiekty sportowe jako atrakcyjne produkty turystyczne regionu. *Przedsiębiorczość i zarządzanie*, 18 (8), 347–361.
- Da Silva, A.C., Da Rocha, H.V. (2012). M-traveling: Mobile applications in tourism. *International Journal for Information Systems*, 5 (3/4), 618–630. <https://doi.org/10.20533/ijis.1742.4712.2012.0071>
- Da Silva, D.C., King, D.A., Lemar, S. (2020). Accessibility in practice: 20-minute city as a sustainability planning goal. *Sustainability*, 12 (1), 129. <https://doi.org/10.3390/su12010129>
- ESRI (2022). Pobrane z: <https://www.esri.com/en-us/home> (29.04.2022).
- Gotlib, D., Iwaniak, A., Olszewski, R. (2007). *GIS. Obszary zastosowań*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grabowska, J. (2015). Grupowa ocena ekspertów do identyfikacji czynników kształtujących system informacji logistycznej. Założenia i opis metody, wybór czynników i dobór ekspertów. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej Seria: Organizacja i Zarządzanie*, 78, 155–165.
- Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. *Electronic Markets*, 25, 179–188. <https://doi.org/10.1007/s12525-015-0196-8>
- Jasion, A. (2018). Wykorzystanie cyfrowej mapy turystycznej do wspierania rozwoju turystyki na obszarach wiejskich na przykładzie gmin wiejskich województwa łódzkiego. *Acta Universitatis Lodzianae. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 31, 103–119. <http://dx.doi.org/10.18778/1508-1117.31.07>
- Kaczmarek, J., Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2005). *Produkt turystyczny. Pomysł, organizacja, zarządzanie*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

- Kołodziejczyk, K. (2012). Dostępność komunikacyjna szlaków turystycznych w Sudetach i na Przedgórzu Sudeckim. *Transport miejski i regionalny*, 3, 38–43.
- Kowalczyk, A. (2005). Nowe formy turystyki miejskiej. *Prace i Studia Geograficzne*, 35, 155–197.
- Kowalczyk, A., Pokojski, W. (2018). Nowe technologie w turystyce: przejście od map analogowych do map cyfrowych. *Folia Turistica*, 48, 13–40. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0012.7688>
- Kubiak, K. (2015). Ocena wybranych aplikacji mobilnych w opinii użytkowników. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu*, 41 (2), 83–94. <https://doi.org/10.18276/pzfm.2015.41/2-07>
- Kubicki, P. (2021). Odporność miast i nowe polityki miejskie. *Politeja*, 18 (5(74)), 225–239. <https://doi.org/10.12797/Politeja.18.2021.74.14>
- Lechowski, Ł., Jasion, A. (2021). Spatial accessibility of primary health care in rural areas in Poland. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18 (17), 9282. <https://doi.org/10.3390/ijerph18179282>
- Legacy, C., Rogers, D., Ruming, K., Cook, N. (2016). ‘30-minute city’? Not in my backyard! Smart Cities Plan must let people have their say. *The Conversation*, 1–4.
- Łódzki Sport (2022). Nowa aplikacja od studentów UE. Ma pomóc w dotarciu na stadiony Widzewa i ŁKS-u. Pobrane z: <https://lodzkiport.pl/nowa-aplikacja-od-studentow-ul-ma-pomoc-w-dotarciu-na-stadiony-widzewa-i-lks-u/> (21.12.2022).
- Łódzkie stadiony na wyciągnięcie ręki (2022). Pobrane z: <https://ul-wng.maps.arcgis.com/apps/instant/nearby/index.html?appid=54a66c1460f844a29f0db9ae9501e9> (23.11.2022).
- Łuć, B. (2020). Funkcjonowanie wielkich obiektów sportowo-rekreacyjnych w przestrzeni turystycznej polskich miast. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 391, 25–44.
- Manczak, I., Bajak, M. (2021). Turystyczne aplikacje mobilne – ocena funkcjonalności oprogramowania VisitMalopolska. *Turyzm/Tourism*, 31 (1), 29–38. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.31.1.04>
- McLafferty, S.L. (2003). GIS and health care. *Annual Review of Public Health*, 24, 25–42. <https://doi.org/10.1146/annurev.publhealth.24.012902.141012>
- Moreno, C., Allam, Z., Chabaud, D., Gall, C., Pratloug, F. (2021). Introducing the “15-minute city”: Sustainability, resilience and place identity in future post-pandemic cities. *Smart Cities*, 4 (1), 93–111. <https://doi.org/10.3390/smartcities4010006>
- MPK Łódź (2022). Pobrane z: <https://www.mpk.lodz.pl/> (10.01.2022).
- Papińska-Kacperek, J. (2016). Miejskie aplikacje mobilne w turystyce kulturowej w Polsce. *Turystyka Kulturowa*, 2, 67–85.
- Pozoukidou, G., Chatziyiannaki, Z. (2021). 15-minute city: Decomposing the new urban planning Eutopia. *Sustainability*, 13 (2), 928. <https://doi.org/10.3390/su13020928>
- Stadiony.net – o stadionach, wszystko! (2022). Pobrane z: <http://stadiony.net/> (27.04.2022).
- Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2013). Miejsca spotkań kultury i turystyki. W: B. Krakowiak, A. Stasiak, B. Włodarczyk (red.), *Kultura i turystyka – miejsca spotkań* (s. 29–46). Łódź: Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego.
- Stępnik, M., Wiśniewski, R., Goliszek, S., Marcińczak, S. (2017). *Dostępność przestrzenna do usług publicznych w Polsce*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Szyran-Resiak, A. (2016). Systematyka metod pokrewnych możliwych do zastosowania w ocenie jakości działalności marketingowej organizacji. *Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku Nauki Ekonomiczne*, 23, 87–98.
- Taylor, Z. (1997). Dostępność miejsc pracy, nauki i usług w obszarach wiejskich jako przedmiot badań geografii społeczno-ekonomicznej – próba analizy krytycznej. *Przegląd Geograficzny. Polska Akademia Nauk*, 69 (3–4), 261–283.
- Trzepak, P. (2020). Stadion piłkarski w przestrzeni miasta: przemiany lokalizacji dużych obiektów infrastruktury piłkarskiej. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 33 (5), 115–124. <https://doi.org/10.18778/2543-9421.05.09>
- Widzew To My (2022). Pobrane z: <https://www.widzewtomy.net/> (27.04.2022).
- Włodarczyk, B. (2016). Łódź jako arena wielkich wydarzeń sportowych – wybrane przykłady. *Turyzm/Tourism*, 26 (1), 51–62. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.26.1.06>
- Zajadacz, A. (2014). Dostępność przestrzeni turystycznej w ujęciu geograficznym. *Turyzm/Tourism*, 24 (1), 49–55. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.24.1.05>
- Zborowski, M.R., Łuczak, K. (2016). Propozycja doboru składowych struktury kryteriów oceny jakości aplikacji mobilnych na przykładzie wybranych bankowych aplikacji mobilnych w Polsce. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia. Sectio H: Oeconomia*, 50 (2), 183–202. <https://doi.org/10.17951/h.2016.50.2.183>

Artykuł wpłynął:
31 sierpnia 2022
Zaakceptowano do druku:
14 listopada 2022

Roman Szkup

 <https://orcid.org/0000-0002-1605-5335>

Uniwersytet Łódzki

Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji
roman.szakup@geo.uni.lodz.pl

Klaudia Skop

klaudia.skop@edu.uni.lodz.pl

UŻYTKOWANIE RODZINNEGO OGRODU DZIAŁKOWEGO (ROD) W DOBIE PANDEMII. PRZYKŁAD ROD IM. KSIĘCIA BOLKA I W JAWORZE

Abstrakt: Rodzinne ogrody działkowe (ROD) stanowią miejsce wypoczynku głównie mieszkańców dużych i średnich miast. Pandemia COVID-19, która rozpoczęła się w Chinach w listopadzie 2019 r., spowodowała poważny kryzys mający wpływ na różne rodzaje działalności człowieka (w tym na turystykę), ograniczyła także możliwość podróżowania. Dla wielu osób, zwłaszcza uboższych i biernych zawodowo (np. emerytów i rencistów), jedynym sposobem aktywnego wypoczynku stały się aktywności realizowane na działkach w rodzinnych ogrodach działkowych. Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytania, czy i w jakim zakresie dwa lata pandemii COVID-19 wpłynęły na zachowania i wypoczynek użytkowników ogrodów działkowych. Do udzielenia odpowiedzi posłużyły dwie metody: inwentaryzacja bezpośrednia oraz badanie kwestionariuszowe użytkowników Rodzinnego Ogrodu Działkowego im. Księcia Bolka I w Jaworze. W rezultacie przeprowadzonej analizy stwierdzono, że pandemia COVID-19 miała wpływ na zachowania i wypoczynek użytkowników badanego ogrodu działkowego, jednak to oddziaływanie nie było aż tak duże, jak można było oczekiwać.

Słowa kluczowe: rodzinne ogrody działkowe, użytkowanie ogrodów działkowych, ogrody działkowe w czasach pandemii, pandemia COVID-19.

USAGE OF ALLOTMENT GARDENS DURING THE PANDEMIC: EXAMPLE OF PRINCE BOLEK THE FIRST ALLOTMENTS
IN JAWOR (POLAND)

Abstract: Family allotment gardens are a place for rest and recreation for residents of mostly large and medium-sized cities. The COVID-19 pandemic, which started in China in November 2019, has initiated serious crises affecting various types of human activities (including tourism) and has also limited travel opportunities. For many people, especially the poorer and economically inactive (including pensioners), their only active recreation was carried out on allotments. The article is an attempt to answer the question: did the two years of the COVID-19 pandemic affect the behavior and leisure of users of allotment gardens and to what extent? The answer to such a question was made using a direct inventory and a questionnaire survey of users of the Prince Bolek the First allotments in Jawor. The analysis showed that the COVID-19 pandemic affected the behavior and leisure of allotment garden users; however, the impact here was not as large as was expected.

Keywords: allotment gardens, allotment gardening, usage of allotment gardens, allotment gardens in the pandemic, COVID-19 pandemic.

1. WPROWADZENIE

Idea ogrodów działkowych wywodzi się z kręgu działaczy społecznych z końca XIX w. (Acton, 2011). Pomimo że pierwsze tego typu ogrody w Polsce zaczęły powstawać na przełomie XIX i XX w., to ich rozwój na szerszą skalę nastąpił dopiero po drugiej wojnie światowej (Pawlikowska-Piechotka, 2010; Szkup, 2013).

Od samego początku funkcjonowania ogrody działkowe pełniły funkcję ekonomiczną przez zaopatrywanie

ludności z najbiedniejszych warstw społecznych w produkty rolne (Acton, 2011; Duś, 1987; Moran, 1990; Pawlikowska-Piechotka, 2010; Perez-Vazquez i in., 2005; Ponizy i in., 2021; Riley, 1979). Z upływem czasu funkcja rolniczo-produkcyjna ogrodów stała się mniej istotna niż kiedyś. Zmiany w życiu codziennym, spowodowane rozwojem cywilizacyjnym (m.in. zalewem tańszej żywności z hipermarketów) oraz przemianami

ustrojowymi w Polsce, przyczyniły się do intensyfikacji procesu stopniowego przekształcenia sposobu użytkowania ogrodów działkowych z rolniczo-produkcyjnego na wypoczynkowo-rekreacyjny (Szkup, 2013).

Rodzinne ogrody działkowe (ang. *allotment gardens*) współcześnie pełnią wiele funkcji. W literaturze polskiej opisywane są m.in. jako miejsca aktywizacji społecznej sprzyjające aktywności osób biernych zawodowo oraz jako miejsca rekreacji i aktywnego wypoczynku (Duś, 2014; Mokras-Grabowska, 2020; Szkup, 2013; Szkup, Pytel, 2016). Dla osób uboższych i biernych zawodowo (w tym emerytów i rencistów) aktywności realizowane na działkach w rodzinnych ogrodach działkowych często są jedyną formą aktywnego wypoczynku (Mataczak, Szkup, 2010; Szkup, 2013; Szkup, Pytel, 2015).

W literaturze anglojęzycznej duży nacisk kładziony jest na korzyści płynące z użytkowania ogrodów działkowych. Wielu autorów wymienia grupy korzyści ekonomicznych, społecznych, kulturowych, edukacyjnych, zdrowotnych oraz grupy korzyści płynących dla środowiska naturalnego (m.in. Drescher, Holmer, Iaquina, 2006; Nettle, 2010; Perez-Vazquez, Anderson, Rogers, 2005). Istotnym i coraz częściej poruszonym problemem jest relacja: działka a zdrowie. Najczęściej omawia się aspekty zdrowotne funkcjonowania ogrodów działkowych, w tym pozytywny wpływ na zdrowie ich użytkowników (Berg van den i in., 2010), i analizuje się zdrowotne znaczenie ROD (m.in. Armstrong, 2000; Bell i in., 2020; Brown, Jameton, 2000; Turner, Henryks, Pearson, 2011; Twiss, i in., 2003; Wakefield i in., 2007).

Pandemia COVID-19, która wybuchła w Chinach pod koniec 2019 r., już w styczniu 2020 r. zapoczątkowała poważny kryzys, zarówno w zakresie zdrowia psychicznego, jak i różnorodnych zachowań społecznych (Gobbi i in., 2020; Grabowski i in., 2021; Lorettu, 2021). Pandemia wywarła także wpływ na zachowania przestrzenne człowieka (Stępień, 2021), w tym na turystykę (Niewiadomski, 2020), hotelarstwo (Napierała, Leśniewska-Napierała, Burski, 2020) oraz użytkowanie rodzinnych ogrodów działkowych (Schoen i in., 2021; Szkup, 2020). Już od początku tej kryzysowej sytuacji podjęto starania, aby ogrody były otwarte i dostępne dla działkowiczów, z czasem dostosowano je do specyficznych warunków funkcjonowania (Schoen i in., 2021). W Polsce w pierwszym roku pandemii (w 2020 r.) „pandemia COVID-19 wpłynęła na zachowania i wypoczynek użytkowników ogrodów działkowych, jednak wpływ ten w przypadku badanych ogrodów nie był aż tak duży, jak można się było tego spodziewać” (Szkup, 2020, s. 56).

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie oddziaływania pandemii COVID-19 w czasie dwóch lat jej trwania na użytkowanie Rodzinnego Ogrodu Działkowego im. Księcia Bolka I w Jaworze. Weryfikacji założeń opracowania dokonano w trakcie inwentaryzacji bezpośredniej ogrodu oraz w trakcie wywiadu kwestionariuszowego przeprowadzonego z użytkownikami działek w ogrodzie.

2. MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE I METODY BADAWCZE

Dane użyte w pracy uzyskano na podstawie wywiadów kwestionariuszowych i kart inwentaryzacyjnych działek. Badanie było przeprowadzone w okresie od czerwca do lipca 2021 r. na terenie Rodzinnego Ogrodu Działkowego (ROD) im. Księcia Bolka I. Ogród jest zlokalizowany w mieście powiatowym Jawor (województwo dolnośląskie). Składa się z trzech enklaw – dwóch położonych przy ul. Limanowskiego, oddzielonych od siebie prywatną posiadłością, w których znajdują się odpowiednio: 89 działek i 63 działki, oraz trzeciej, położonej przy ul. Krzywoustego, w której znajduje się 151 działek. Łącznie badany ROD liczy 303 działki.

ROD im. Księcia Bolka I w Jaworze powstał w połowie lat pięćdziesiątych XX w. Dokładna data nie jest znana, gdyż nie zachowały się żadne dokumenty potwierdzające jego założenie, autorzy opierają się jedynie na przekazach ustnych działkowiczów. Tereny, które zostały oddane pod enklawy ogrodu, były wcześniej terenami rolnymi. Powierzchnia całkowita ROD im. Księcia Bolka I współcześnie wynosi 170 921 m², w tym 158 653 m² zajmują działki. Dominują działki o powierzchni powyżej 300 m², średnia powierzchnia działki wynosi 343 m². Ogród ma trzy świetlice, które zostały wybudowane w latach 2013–2021. W świetlicy położonej w jednej z enklaw przy ul. Limanowskiego odbywają się spotkania działkowców z zarządem ROD. W czasie pandemii zebrania ograniczono do 50 osób i przeniesiono je do specjalnie wynajmowanych sal ze względu na reżim sanitarny i nakaz zachowania dystansu społecznego. ROD im. Księcia Bolka I ma status ogrodu stałego, jest jednym z ośmiu ROD w mieście. Właścicielem ogrodu jest Skarb Państwa.

Ze względu na fakt, że w Polsce nie prowadzi się bazy danych prawnych i rzeczywistych użytkowników ogrodów działkowych (Moskalonek, Połom, Puzdrakiewicz, 2020), badanie kwestionariuszowe nie miało charakteru reprezentatywnego. Mimo braku reprezentatywności przeprowadzono znaczną liczbę wywiadów kwestionariuszowych (tabela 1) – 100, czyli uzyskano informacje od 1/3 użytkowników ogrodu. Ponadto zinwentaryzowano ponad 90% wszystkich działek w ogrodzie. Wywiad kwestionariuszowy był prowadzony podczas pandemii COVID-19, w kontakcie bezpośrednim z respondentami, i chociaż zachowywano dystans społeczny, to spotykano się z niewyrażaniem zgody na udział w badaniu (było ok. 20% przypadków odmów, zwłaszcza ludzi stosunkowo młodych). Należy także zwrócić uwagę, że pomimo wielokrotnych wizyt w ogrodzie około 1/4 działek w okresie prowadzonych badań nie była użytkowana (na działkach brak było ich użytkowników). Wszystkie badania przeprowadzono w czerwcu i lipcu 2021 r.

Tabela 1. Struktura procentowa ankietowanych użytkowników ROD im. Księcia Bolka I w Jaworze

Wyszczególnienie	
Całkowita liczba działek	303
Procent ankietowanych działek	33,1
Liczba ankietowanych użytkowników	100
Mediana wieku ankietowanych (lata)	63,4
Dane o respondentach	
Płeć	
Mężczyźni	37,0
Kobiety	63,0
Wiek (w latach)	
Poniżej 40	1,0
40–49	11,0
50–59	21,0
60–69	38,0
70–79	23,0
80 i więcej	6,0
Aktywność zawodowa	
Bezrobotni	2,0
Pracujący	35,0
Emeryci i renciści	63,0
Wykształcenie	
Podstawowe	8,0
Zasadnicze zawodowe	20,0
Średnie	57,0
Wyższe	15,0
Miejsce zamieszkania	
Jawor	100,0
Status wobec COVID-19	
Zaszczepieni przeciw COVID-19	79,0
Niezaszczepieni przeciw COVID-19	21,0
Osoby, które chorowały na COVID-19	20,0
Osoby, które nie chorowały na COVID-19	80,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych.

Wśród 100 ankietowanych użytkowników działek nie stwierdzono osób mieszkających lub mających zameldowanie za granicą. W przeciwieństwie do działkowiczów z miast położonych w strefach podmiejskich wielkich miast wszyscy użytkownicy ROD im. Księcia Bolka I byli mieszkańcami Jawora, w którym jest położony ogród. Wśród ankietowanych wystąpiła zdecydowana przewaga kobiet (63%) nad mężczyznami (37%), co może świadczyć o większej aktywności kobiet w dobie pandemii COVID-19, ale także wynikać z faktu, że mężczyźni zdecydowanie częściej odmawiali

udziału w badaniu. Nadwyżka mężczyzn była natomiast wyraźnie widoczna wśród użytkowników ogrodów w wieku poniżej 40 lat i powyżej 79 lat.

Z wiekiem użytkowników ogrodów działkowych jest związana ich aktywność zawodowa (Duś, 2014; Szkup, 2013). W badaniu dominowali użytkownicy bierni zawodowo (emeryci i renciści) w zaawansowanym wieku (mediana wieku: 63,4 roku), którzy stanowili 63%. Przeważały osoby z wykształceniem średnim (57%), posiadające liczną rodzinę i określające swoją sytuację materialną jako przeciętną (68%). W ostatnim przypadku istotny był wiek badanych oraz ich sytuacja zawodowa, bowiem częściej swoją sytuację jako gorszą niż przeciętną określali osoby starsze będące na emeryturze lub rencie.

Aż 79% procent użytkowników ogrodu w momencie prowadzenia badań było zaszczepionych przeciwko COVID-19, z czego 76% drugą dawką, a 20% respondentów deklarowało, że przebyło już chorobę związaną z zakażeniem koronawirusem.

3. WYNIKI BADAŃ

Rola, jaką odgrywają w życiu człowieka rodzinne ogrody działkowe, znajduje odzwierciedlenie m.in. w sposobie zagospodarowania i użytkowania przestrzeni działek. Już na podstawie samego wyglądu działki można bardzo wiele powiedzieć o jej właścicielu. Działka zadbana, z maksymalnie wykorzystaną i zagospodarowaną przestrzenią, świadczy o bardzo silnym, emocjonalnym związku właściciela z użytkowanym kawałkiem ziemi. Współcześnie w ogrodach dominują dwa rodzaje działek: działki typowo rolniczo-produkcyjne, na których przeważają nasadzenia owoców, warzyw, drzew owocowych (czasami niewielkie tunele foliowe czy szklarnie), oraz działki z zadbanymi trawnikami, z trawiastymi miniboiskami do piłki nożnej i siatkowej, które służą wyłącznie wypoczynkowi i sportowej rekreacji (Mokras-Grabowska, 2020; Szkup, 2013).

Z inwentaryzacji powierzchni działek wynika, że w badanym ogrodzie nieznacznie dominują powierzchnie rolniczo-produkcyjne – uprawy owocowe, warzywne i sadownicze, które stanowią 49,4% (tabela 2, zob. s. 60). Równie duży odsetek stanowią słabo zainwestowane powierzchnie wypoczynkowe (głównie dobrze utrzymane trawniki i miejsca do gier sportowych) – 45,3% powierzchni działek.

W tabeli 2 przedstawiono strukturę użytkowania powierzchni działek w ogrodzie ze względu na cechy społeczno-demograficzne jego użytkowników. Na podstawie uzyskanych danych można wywnioskować, że największy wpływ na sposób użytkowania działek mają stopień aktywności zawodowej oraz wiek ich użytkowników.

W badanym ogrodzie dominują powierzchnie użytkowane w sposób rolniczo-produkcyjny, zagospodarowywane i uprawiane głównie przez emerytów i rencistów. Powierzchnie wypoczynkowo-rekreacyjne są zagospodarowywane i użytkowane częściej przez osoby pracujące i osoby z wykształceniem zawodowym (tabela 2).

Na sposób użytkowania działek w badanym ogrodzie znaczący wpływ ma wiek użytkowników. Z przeprowadzonych badań wynika, że zagospodarowywanie działek umożliwiające uprawę ziemi jest domeną głównie ludzi starszych (powyżej 50. roku życia). Ludzie starsi bardzo często wywodzą się z obszarów wiejskich – do miasta wyemigrowali w czasach prosperity przemysłu. Zachowali jednak przyzwyczajenia i nawyki z czasów młodości, w tym także zamiłowanie do uprawy ziemi. Na przeciwnym biegunie znajdują się ludzie młodzi, którzy nie mają doświadczeń z uprawą ziemi, a działkę w ogrodzie traktują głównie jako miejsce rekreacji niezwiązanej z uprawą roli. Z przeprowadzonych badań można jednoznacznie wywnioskować, że wraz z wiekiem użytkownika działki rośnie udział powierzchni użytkowanej rolniczo-produkcyjnie, a spada udział powierzchni wypoczynkowo-rekreacyjnej (tabela 2).

Sposób zagospodarowania działek w analizowanym ogrodzie w znacznie mniejszym stopniu różnicowały takie cechy społeczno-demograficzne, jak: wiek, wykształcenie, czy status majątkowy ich użytkowników (tabela 2). Wszyscy ankietowani stwierdzili także jednogłośnie, że okres pandemii COVID-19 nie miał żadnego wpływu na sposób zagospodarowania i użytkowania powierzchni działek w ogrodzie.

O sposobach użytkowania ogrodów świadczy również sezonowość oraz częstotliwość pobytu na użytkowanej działce. „Im częściej i dłużej człowiek przebywa na terenie ogrodu, tym większą rolę pełni on w jego życiu” (Szkup, 2013, s. 178). Okresem najintensywniejszego korzystania z badanego ogrodu działkowego jest okres urlopowo-wakacyjny – intensywne użytkowanie zaczynało się pod koniec kwietnia i kończyło w połowie września. W miesiącach kulminacyjnych, w lipcu i sierpniu, użytkownicy działek przebywali na ich terenie średnio 24 dni w miesiącu (w czerwcu i we wrześniu – 22–23 dni). Z działek w ogrodach w sezonie najczęściej korzystali: emeryci i renciści (23–24 dni), osoby samotne (23 dni), osoby z wykształceniem zawodowym (22 dni), kobiety (21 dni). Osoby pracujące użytkowały działki w sezonie poniżej 20 dni.

Tabela 2. Struktura użytkowania powierzchni działek w ogrodzie ze względu na cechy społeczno-demograficzne użytkowników

Użytkowanie działek ze względu na cechy społeczno-demograficzne		Powierzchnia działki			
		rolniczo-produkcyjna (owocowa i warzywno-sadownicza) (%)	wypoczynkowa (trawniki, miejsca do gier) (%)	komunikacyjna (chodniki, podjazdy) (%)	zalesiona/zadrzewiona (drzewa, iglaki i krzewy ozdobne) (%)
Ogółem		49,4	45,3	5,1	0,2
Płeć	mężczyźni	47,4	47,6	4,9	0,1
	kobiety	50,5	44,0	5,2	0,3
Wiek (w latach)	poniżej 40	20,0	80,0	0,0	0,0
	40–49	41,4	52,7	5,6	0,3
	50–59	48,3	45,9	5,8	0,0
	60–69	49,7	44,7	5,1	0,5
	70–79	51,3	44,1	4,6	0,0
	80 i więcej	65,8	30,0	4,2	0,0
Wykształcenie	wyższe	53,3	44,2	2,5	0,0
	średnie	49,1	44,6	5,8	0,4
	zawodowe	45,3	50,0	4,8	0,0
	podstawowe	53,8	40,6	5,6	0,0
Aktywność zawodowa	emeryci i renciści	51,9	43,0	5,1	0,0
	pracujący	46,4	47,9	5,1	0,6
Sytuacja materialna	lepsz niż przeciętna	50,0	44,1	5,9	0,0
	przeciętna	49,9	45,1	4,6	0,3
	gorsza niż przeciętna	44,0	49,5	6,5	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych.

W związku z pandemią COVID-19 wiosną 2020 r. w badanym ogrodzie wprowadzono szereg restrykcji. Odwołano wszystkie imprezy i konkursy organizowane corocznie w ogrodzie, takie jak Dzień Działkowca, czy konkursy na najlepiej zagospodarowaną działkę. Ograniczono do minimum kontakty z zarządem ogrodu, a w użytkowaniu części wspólnych wprowadzono obowiązek zachowania dystansu społecznego oraz używania masek ochronnych.

Obostrzenia związane z pandemią COVID-19 w Polsce znalazły swoje odzwierciedlenie w sposobie dotarcia użytkowników działek do ogrodów zlokalizowanych w strefie podmiejskiej Łodzi – z przyczyn pandemicznych nastąpił wzrost liczby dojazdów samochodami prywatnymi, kosztem komunikacji miejskiej (Szkup, 2020). Tendencja ta nie znalazła jednak potwierdzenia w przypadku ROD im. Księcia Bolka I w Jaworze.

Prawdopodobnie ze względu na fakt, że aż dla 60% użytkowników tradycyjnym sposobem przybycia do ogrodu jest spacer z miejsca zamieszkania, prawie wszyscy działkowicze (98%) stwierdzili, że pandemia w ogóle nie wpłynęła na to, jak dostawali się do ogrodu.

Ankietowanych zapytano o to, czy działka w ogrodzie działkowym jest w czasie pandemii COVID-19 ich jedynym miejscem wypoczynku i czy podobna sytuacja miała miejsce w okresie poprzedzającym pandemię (tabela 3).

Zebrany materiał badawczy wskazuje, że tylko dla 58% użytkowników w okresie pandemii działka w ogrodzie była jedynym miejscem wypoczynku. W stosunku do okresu sprzed pandemii nastąpił wzrost znaczenia działki jako jedynego miejsca wypoczynku zaledwie o 13%. Największy wzrost znaczenia ogrodu działkowego jako jedynego miejsca wypoczynku w okresie

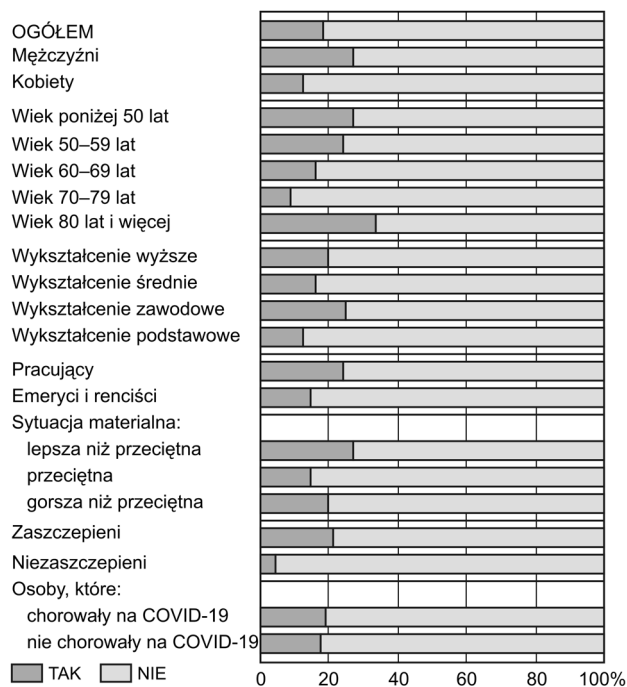
Tabela 3. Struktura procentowa odpowiedzi na pytanie: Czy ogród działkowy był/jest jedynym miejscem wypoczynku przed pandemią i w okresie pandemii?

Ze względu na cechy społeczno-demograficzne		Użytkowanie działek			
		Przed pandemią do 2020 r.		W czasie pandemii 2020–2021	
		tak	nie	tak w latach 2020–2021	wzrost/spadek w stosunku do okresu sprzed pandemii
Ogółem		45,0	55,0	58,0	13,0
Płeć	mężczyźni	35,1	64,9	45,9	10,8
	kobiety	50,8	49,2	65,1	14,3
Wiek (w latach)	poniżej 49	45,5	54,5	63,6	18,2
	50–59	33,3	66,7	52,4	19,0
	60–69	39,5	60,5	55,3	15,8
	70–79	60,9	39,1	65,2	4,3
	80 i więcej	66,7	33,3	66,7	0,0
Wykształcenie	wyższe	26,7	73,3	33,3	6,7
	średnie	40,4	59,6	50,9	10,5
	zawodowe	60,0	40,0	85,0	25,0
	podstawowe	75,0	25,0	87,5	12,5
Aktywność zawodowa	pracujący	37,8	62,2	56,8	18,9
	emeryci i renciści	49,2	50,8	58,7	9,5
Sytuacja materialna	lepiej niż przeciętna	40,9	59,1	59,1	18,2
	przeciętna	41,2	58,8	55,9	14,7
	gorsza niż przeciętna	80,0	20,0	70,0	-10,0
Status wobec COVID-19	zaszczepieni	48,1	51,9	57,0	8,9
	niezaszczepieni	33,3	66,7	61,9	28,6
	osoby, które chorowały na COVID-19	33,3	66,7	52,4	19,0
	osoby, które nie chorowały na COVID-19	48,1	51,9	59,5	11,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych.

pandemii odnotowano dla: osób niezaszczepionych przeciwko COVID-19 – wzrost o 28,6%, osób z wykształceniem zawodowym – wzrost o 25%, osób stosunkowo młodych w wieku do 50 lat – wzrost o 18,2% i w wieku 50–59 lat – wzrost o 19% oraz osób pracujących (czynnych zawodowo) – wzrost o 18,9%. Pandemia nie zmieniła znaczenia ogrodu lub zmieniła je w bardzo ograniczonym zakresie dla seniorów powyżej 70. roku życia, osób biernych zawodowo – emerytów i rencistów, osób najlepiej wykształconych i osób zaszczepionych. W ich przypadku zarówno przed pandemią, jak i w okresie pandemii działka w ogrodzie była najważniejszym miejscem wypoczynku.

Ankietowanych użytkowników ogrodów działkowych zapytano także o to, czy pandemia COVID-19 miała jakikolwiek wpływ na sposób ich wypoczynku na działce. Jedynie co piąty użytkownik odpowiedział twierdząco na tak postawione pytanie (rysunek 1).

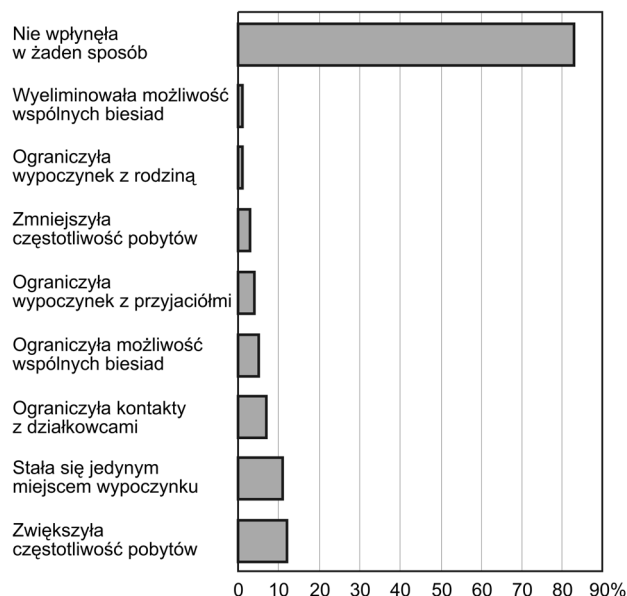
Rysunek 1. Struktura procentowa odpowiedzi na pytanie: Czy pandemia COVID-19 zmieniła w jakikolwiek sposób wypoczynek na działce?

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych

Dla 82% respondentów pandemia wcale nie zmieniła sposobu wypoczynku na działce pomimo oczywistych ograniczeń wynikających np. z obostrzeń w użytkowaniu części wspólnych ogrodu. Najlicniejszą grupą respondentów, którzy twierdzili, że pandemia jednak wpłynęła na sposób wypoczynku w ogrodzie, byli: ludzie najstarsi – powyżej 80. roku życia (33,3%), mężczyźni (27%), osoby z zawodowym wykształceniem (25%) oraz osoby określające swoją sytuację materialną jako lepszą niż przeciętną (27,3%). Pandemia miała

najmniejsze oddziaływanie na opinie osób niezaszczepionych i osób z wykształceniem podstawowym.

Chociaż jedynie co piąty ankietowany użytkownik ogrodu uznał, że pandemia COVID-19 w jakikolwiek sposób wpłynęła na zmianę wypoczynku na działce, prawie 40% ankietowanych w swobodnych opiniach wskazało przynajmniej jedną zmianę lub ograniczenie w użytkowaniu ogrodu, które wynikało bezpośrednio z pandemii COVID-19 (rysunek 2).

Rysunek 2. Struktura procentowa odpowiedzi na pytanie: W jaki sposób pandemia COVID-19 wpłynęła na wypoczynek w ogrodzie?

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych

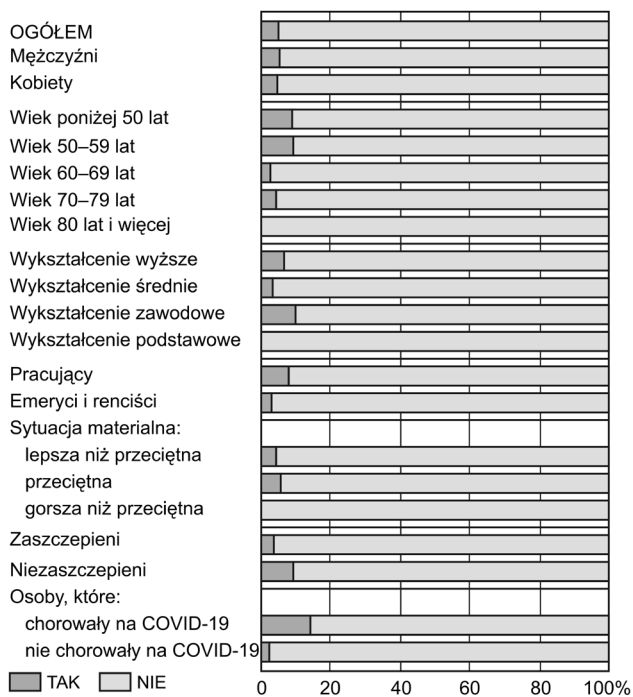
Najczęściej podawanymi utrudnieniami, wynikającymi bezpośrednio z pandemii COVID-19, były: ograniczenie kontaktów pomiędzy działkowcami (8%) i możliwości wspólnych biesiad (7%). Bardzo niewielki odsetek respondentów wskazał ograniczenia wypoczynku w gronie rodzinnym (2%).

Respondenci mieli także za zadanie odpowiedzieć, w jaki sposób pandemia COVID-19 wpłynęła na częstotliwość ich pobytów w ogrodzie działkowym (rysunek 2). Jedynie 4% ankietowanych stwierdziło, że pandemia spowodowała zmniejszenie częstotliwości pobytów na działce. Potwierdzeniem tezy o dużym znaczeniu wypoczynku w ogrodach działkowych w dobie pandemii były natomiast opinie wskazujące na zwiększenie częstotliwości pobytów w ogrodzie (12%). Ponadto 11% użytkowników uznało, że w okresie pandemii działka stała się jedynym miejscem wypoczynku.

Ankietowani użytkownicy ogrodu mieli także odpowiedzieć na pytanie, czy w czasie pobytu w ogrodzie działkowym istnieje, w ich świadomości, możliwość zarażenia się koronawirusem (rysunek 3). Ponad 90% ogółu respondentów stwierdziło, że ich zdaniem nie ma

takiej możliwości, a niebezpieczeństwo zarażenia się wirusem dostrzegło jedynie 5% badanych. Brak możliwości zakażenia się w czasie pobytu na działce wskazywały najczęściej osoby najstarsze, w wieku powyżej 80 lat. Podobną opinię wyrażali także użytkownicy działek z wykształceniem podstawowym, określający swoją sytuację materialną jako gorszą niż przeciętną. Na prawdopodobieństwo zarażenia się koronawirusem wskazywały najczęściej osoby stosunkowo młode, pracujące, i te, które już chorowały na COVID-19. Możliwość zakażenia wymieniały również osoby samotnie wychowujące dzieci.

Stwierdziło tak 13% ogółu badanych i aż 37,5% użytkowników z wykształceniem podstawowym. Podobnie twierdzili użytkownicy najstarsi, zwłaszcza w wieku 70–79 lat (26,7%), oraz osoby, które już chorowały na COVID-19. Dla zdecydowanej większości respondentów badany ogród jest jednym z wielu bezpiecznych miejsc do wypoczynku. Struktura uzyskanych odpowiedzi wskazuje ponadto na dwie tendencje: postrzeganie ogrodu jako jedyne bezpiecznego miejsca wypoczynku w trakcie pandemii maleje wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia działkowiczów oraz maleje wraz ze wzrostem ich zamożności.

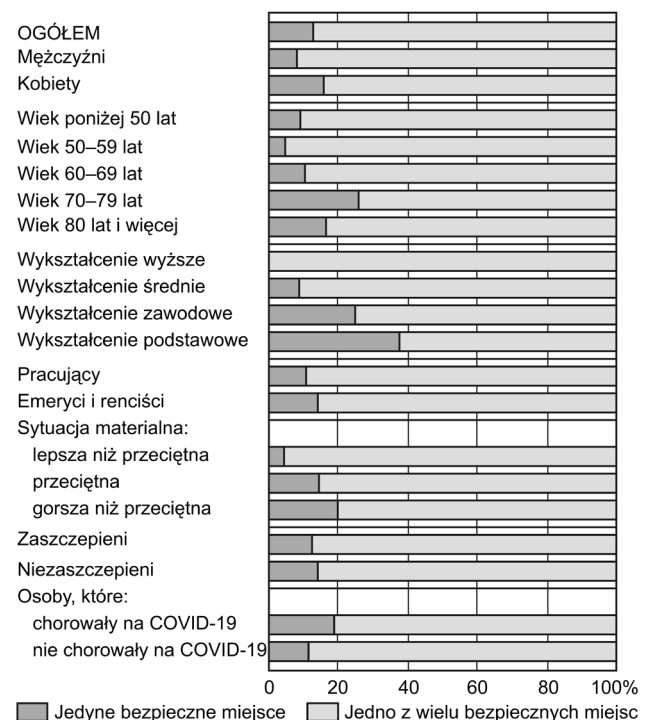

Rysunek 3. Struktura procentowa odpowiedzi na pytanie: Czy w czasie pobytu na działce można zarazić się koronawirusem?

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych

Kolejną kwestią, którą mieli rozstrzygnąć respondenci, była ocena, czy ich ogród działkowy jest, czy też nie jest w czasie pandemii COVID-19 jedynym bezpiecznym miejscem wypoczynku. Wszyscy badani uznali, że ich ogród jest miejscem w pełni bezpiecznym, co w kontekście odpowiedzi na poprzednie pytanie może budzić zdziwienie. Zachodzi bowiem paradoks – pomimo że co dwudziesty użytkownik dostrzega możliwość zarażenia się koronawirusem w czasie pobytu w ogrodzie, wszyscy ankietowani uważają ogród za miejsce całkowicie bezpieczne.

Istotnymi rezultatami badań wynikającymi z wyżej postawionego pytania są także opinie respondentów, z których można wywnioskować, że w dobie pandemii użytkowany przez nich ogród działkowy stał się jedynym bezpiecznym miejscem wypoczynku (rysunek 4).

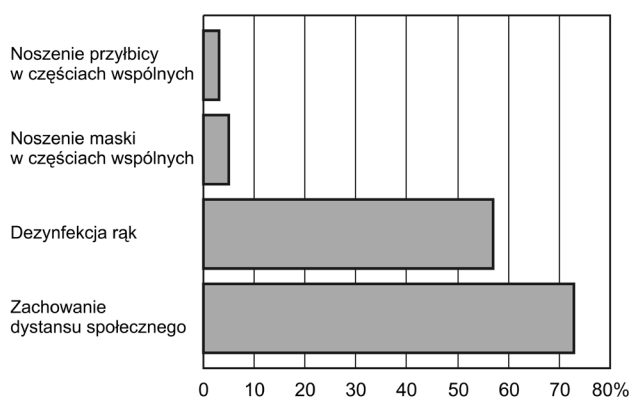
Rysunek 4. Ocena bezpieczeństwa pobytu w ogrodach działkowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych

Ostatnią kwestią poruszoną w trakcie wywiadu kwestionariuszowego z użytkownikami działek w badanym ogrodzie działkowym było stosowanie na terenie ogrodu środków bezpieczeństwa zalecanych w dobie pandemii COVID-19 (rysunek 5, zob. s. 64).

Z przeprowadzonych badań jednoznacznie wynika, że powszechne wśród użytkowników działek były jedynie: zachowywanie dystansu społecznego, który stosuje 3/4 badanych, oraz dezynfekcja rąk (57%). Pozostałe środki bezpieczeństwa były przestrzegane tylko w częściach wspólnych ogrodu – maseczki ochronne nosił jedynie co dwudziesty działkowicz, mało popularne było również noszenie przyłbic. Zalecenia pandemiczne ignorowano za to nągminnie w czasie pobytu respondentów na własnych działkach. Taki stan rzeczy pokazuje jednoznacznie, że

prawie każdy użytkownik działek w badanym ogrodzie działkowym czuł się na swojej działce całkowicie bezpieczny.

Rysunek 5. Środki bezpieczeństwa stosowane w czasie pobytów w ogrodach działkowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych

4. WNIOSKI

Analiza zebranego materiału badawczego wskazuje, że pandemia COVID-19 wpłynęła na zachowania i sposób wypoczynku użytkowników Rodzinnego Ogrodu Działkowego im. Księcia Bolka I w Jaworze. Jednak oddziaływanie to nie było aż tak duże, jak można było się spodziewać. Przedstawiona wyżej konkluzja jest zbieżna z wnioskami, jakie przedstawił Szkup (2020), podsumowując swoje badania w dwóch ogrodach działkowych w miastach powiatowych województwa łódzkiego: Zduńskiej Woli i Łasku. W przypadku ROD w Jaworze można stwierdzić, że wpływ pandemii na użytkowanie ogrodu był znacznie mniejszy niż w badanych ogrodach województwa łódzkiego. Może to wynikać z okresu, w którym były prowadzone badania – w przypadku Zduńskiej Woli i Łasku wykonano je w pierwszym roku pandemii, kiedy dopiero inicjowano szczepienia populacji przeciw COVID-19 i strach przed zarażeniem wirusem oraz wysoką śmiertelnością był dużo większy niż w drugim roku pandemii, kiedy to przeprowadzono badania w Jaworze.

Z wykonanych analiz jednoznacznie wynika, że pandemia nie miała żadnego wpływu na sposób zagospodarowywania powierzchni działek w ogrodzie oraz na sposób dotarcia do ogrodu. Potwierdzeniem ograniczonego oddziaływania pandemii na użytkowanie działek w badanym ogrodzie jest także fakt, że zdaniem aż 82% działkowiczów w ogóle nie wpłynęła ona na wypoczynek w ogrodzie. Tylko dla ok. 58% respondentów (wzrost o 13% w stosunku do okresu sprzed pandemii) badany ogród działkowy stał się

w tym czasie jedynym miejscem wypoczynku, którego bezpieczeństwo oceniano bardzo wysoko.

Zachodzi pewien paradoks – pomimo że co dwudziesty użytkownik dostrzegał możliwość zarażenia się koronawirusem w czasie pobytu w ogrodzie, wszyscy ankietowani (100%) uznali ten ogród za miejsce całkowicie bezpieczne pod względem epidemiologicznym. W drugim roku pandemii na swoich działkach użytkownicy nie stosowali praktycznie żadnych środków zabezpieczających przeciwko COVID-19. Jedynie w częściach wspólnych powszechnie stosowano dystans społeczny i dezynfekcję rąk. Nie bez znaczenia dla takiego zachowania były szczepienia – aż 4/5 użytkowników działek w okresie prowadzonych badań było zaszczepionych przeciwko koronawirusowi, z czego prawie wszyscy drugą dawką.

Stan zagospodarowania oraz wygląd działek w ROD im. Księcia Bolka I wskazywały, że znaczna część ogrodu (ok. 1/4 działek) nie była użytkowana. Nie można na tej podstawie autorytatywnie twierdzić, że bezpośrednie oddziaływanie na taki stan rzeczy miała wyłącznie pandemia. Wydaje się jednak, że sytuacja pandemiczna kraju zniechęciła do pobytów w ogrodzie sporą część jego użytkowników.

Zdaniem autorów artykułu należałoby powtórzyć badania za kilka lat. Z dużym prawdopodobieństwem można bowiem stwierdzić, że nie bez wpływu na przedstawione w artykule wyniki badań i związane z nimi postawy użytkowników ogrodów działkowych w Polsce był sam moment przeprowadzenia badań – przełom czerwca i lipca 2021 r., kiedy to już zaczął działać efekt powszechnych szczepień przeciwko COVID-19, nastąpiło „oswojenie” z pandemią oraz znużenie społeczeństwa natłokiem informacji z nią związanych.

BIBLIOGRAFIA

- Acton, L. (2011). Allotment gardens: A reflection of history, heritage, community and self. *Papers from the Institute of Archaeology*, 21, 46–58. <http://dx.doi.org/10.5334/pia.379>
- Armstrong, D. (2000). A survey of community gardens in upstate New York: Implications for health promotion and community development. *Health and Place*, 6 (4), 319–327. [https://doi.org/10.1016/S1353-8292\(00\)00013-7](https://doi.org/10.1016/S1353-8292(00)00013-7)
- Bell de, S., White, M., Griffiths, A., Darlow, A., Taylor, T., Wheeler, B., Lovell, R. (2020). Spending time in the garden is positively associated with health and wellbeing: Results from a national survey in England. *Landscape and Urban Planning*, 200, 103836. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2020.103836>
- Berg van den, A., Winsum-Westra van, M., Vries de, S., Dillen van, S. (2010). Allotment gardening and health: A comparative survey among allotment gardeners and their neighbors without an allotment. *Environmental Health*, 9, 74. <https://doi.org/10.1186/1476-069X-9-74>
- Brown, K.H., Jameton, A.L. (2000). Public health implications of urban agriculture. *Journal of Public Health Policy*, 21 (1), 20–39. <https://doi.org/10.2307/3343472>

- Drescher, A.W., Holmer, R.J., Iaquina, D.L. (2006). Urban homegardens and allotment gardens for sustainable livelihoods: Management strategies and institutional environments. W: B.M. Kumar, P.K.R. Nair (red.), *Tropical homegardens: A time-tested example of sustainable agroforestry* (s. 317–338). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4948-4_18
- Duś, E. (1987). Żywicielska funkcja ogrodów działkowych. W: A.T. Jankowski (red.), *Materiały 36 Ogólnopolskiego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Sosnowiec, 23–26.09.1987. Cz. 2: Obrady sekcyjne* (s. 37–38). Sosnowiec: Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi; Katowice: Polskie Towarzystwo Geograficzne. Oddział w Katowicach.
- Duś, E. (2014). Recreational use and health functions of allotments gardens in the Katowice conurbation, Poland. *Environmental & Socio-economic Studies*, 2 (2), 16–25. <https://doi.org/10.1515/enviro-2015-0034>
- Gobbi, S., Płomecka, M.B., Ashraf, Z., Radziński, P., Neckels, R., Lazzeri, S., Dedić, A., Bakalović, A., Hrustić, L., Skórko, B., Es hagh, S., Almazidou, K., Rodríguez-Pino, L., Alp, A.B., Jabeen, H., Waller, V., Shibli, D., Behnam, M.A., Arshad, A.H., Barańczuk-Turska, Z., Haq, Z., Qureshi, S.U., Jawaid, A. (2020). Worsening of preexisting psychiatric conditions during the COVID-19 pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 581426. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.581426>
- Grabowski, J., Stępień, J., Waszak, P., Michalski, T., Meloni, R., Grabowska, M., Macul, A., Rojek, J., Loretto, L., Sagan, I., Bidzan, L. (2021). Social isolation during COVID-19 pandemic. Perceived stress and containment measures compliance among Polish and Italian residents. *Frontiers in Psychology*, 12, 673514. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.673514>
- Loretto, L., Mastrangelo, G., Stępień, J., Grabowski, J., Meloni, R., Piu, D., Michalski, T., Waszak, P.M., Bellizzi, S., Cegolon, L. (2021). Attitudes and perceptions of health protection measures against the spread of COVID-19 in Italy and Poland. *Frontiers in Psychology*, 12, 805790. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.805790>
- Matczak, A., Szkup, R. (2010). Społeczna funkcja rodzinnych ogrodów działkowych (ROD). Przykład ROD w Łodzi, W: S. Sitek (red.), „*Stare i nowe*” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej. Z. 1 (s. 177–195). Sosnowiec: Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział Katowicki; Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi.
- Mokras-Grabowska, J. (2020). Allotment gardening in Poland – new practices and changes in recreational space. *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, 24 (4). <https://doi.org/10.2478/mgrsd-2020-0039>
- Moran, D.M. (1990). *The allotment movement in Britain*. New York: P. Lang.
- Moskalonek, Ż., Połom, M., Puzdrakiewicz, K. (2020). Changes in the function of allotment gardens in an attractive location based on the example of Tri-City in Poland. *Land*, 9 (11), 464. <https://doi.org/10.3390/land9110464>
- Napierała, T., Leśniewska-Napierała, K., Burski, R. (2020). Impact of geographic distribution of COVID-19 cases on hotels' performances: Case of Polish cities. *Sustainability*, 12 (11), 4697. <https://doi.org/10.3390/su12114697>
- Nettle, C. (2010). *Growing community: Starting and nurturing community gardens*. Adelaide: Health SA, Government of South Australia and Community and Neighbourhood Houses and Centers Association Inc.
- Niewiadomski, P. (2020). COVID-19: From temporary de-globalisation to a re-discovery of tourism? *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*, 22 (3), 651–656. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1757749>
- Pawlikowska-Piechotka, A. (2010). *Tradycja ogrodów działkowych w Polsce*. Gdynia: Novae Res – Wydawnictwo Innowacyjne.
- Perez-Vazquez, A., Anderson, S., Rogers, A.W. (2005). Assessing benefits from allotments as a component of urban agriculture in England. W: L.J.A., Mougeot (red.), *Agropolis: The social political and environmental dimensions of urban agriculture* (s. 239–266). London–Sterling, VA: International Development Research Centre, EARTHSCAN.
- Poniży, L., Latkowska, M.J., Breuste, J., Hursthouse, A., Joimel, S., Külvik, M., Leitão, T.E., Mizgajski, A., Voigt, A., Kacprzak, E., Maćkiewicz, B., Szczepańska, M. (2021). The rich diversity of urban allotment gardens in Europe: Contemporary trends in the context of historical, socio-economic and legal conditions. *Sustainability*, 13 (19), 11076. <https://doi.org/10.3390/su131911076>
- Riley, P. (1979). *Economic growth: allotments campaign guide*. London: Friends of the Earth.
- Schoen, V., Blythe, C., Caputo, S., Fox-Kämper, R., Specht, K., Fargue-Lelièvre, A., Cohen, N., Poniży, L., Fedeńczak, K. (2021). “We have been part of the response”: The effects of COVID-19 on community and allotment gardens in the global North. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 5, 732641. <https://doi.org/10.3389/fsufs.2021.732641>
- Stępień, J., Michalski, T., Grabowski, J., Waszak, P., Grabkowska, M., Macul, A., Rojek, J.J. (2021). Social response and spatial mobility change due to COVID-19 pandemic in Poland. *Geographia Polonica*, 94 (3), 381–396. <https://doi.org/10.7163/GPol.0210>
- Szkup, R. (2013). *Użytkowanie rodzinnych ogrodów działkowych (ROD) przez społeczność wielkomięską. Przykład Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7525-904-9>
- Szkup, R. (2020). Allotment gardens (AG) in the days of the COVID-19 pandemic. The case of “Żeromskiego” AG in Łask-Kolumna and “Wolinka” AG in Zduńska Wola (Poland). *Journal of Geography, Politics and Society*, 10 (4), 49–57. <https://doi.org/10.26881/jpgs.2020.4.06>
- Szkup, R., Pytel, S. (2015). Rodzinny ogród działkowy (ROD) jako miejsce wypoczynku i aktywności seniorów. W: S. Sitek (red.), „*Stare i nowe*” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej. Z. 6 (s. 103–113). Sosnowiec: Polskie Towarzystwo Geograficzne, Oddział Katowicki; Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi.
- Szkup, R., Pytel, S. (2016). Rodzinne ogrody działkowe (ROD) w przestrzeni dużego miasta. Przykład Łodzi. *Prace Komisji Krajoznawstwa Kulturowego*, 32, 109–124.
- Turner, B., Henryks, J., Pearson, D. (2011). Community gardens: Sustainability, health and inclusion in the city. *Local Environment. The International Journal of Justice and Sustainability*, 16 (6), 489–492. <https://doi.org/10.1080/13549839.2011.595901>
- Twiss, J., Dickinson, J., Duma, S., Kleinman, T., Paulsen, H., Rilveria, L. (2003). Community gardens: Lessons learned from California Healthy Cities and Communities. *American Journal of Public Health*, 93 (9), 1435–1438. <https://doi.org/10.2105/ajph.93.9.1435>
- Wakefield, S., Yeudall, F., Taron, C., Reynolds, J., Skinner, A. (2007). Growing urban health: Community gardening in South-East Toronto. *Health Promotion International*, 22 (2), 91–101. <https://doi.org/10.1093/heapro/dam001>

Artykuł wpłynął:
4 listopada 2022

Zaakceptowano do druku:
22 grudnia 2022

Aleksandra Zdyrko

 <https://orcid.org/0000-0002-5156-9139>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Nauk Przyrodniczych

Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

aleksandra.zdyrko@us.edu.pl

PRZEKSZTAŁCENIA ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO TERENÓW POPZEMYSŁOWYCH W GMINACH POWIATU TARNOGÓRSKIEGO Z WYKORZYSTANIEM METOD GIS

Abstrakt: Celem artykułu jest omówienie zmian zagospodarowania przestrzennego terenów poprzemysłowych w powiecie tarnogórskim. Badanie zostało przeprowadzone na podstawie arkuszy map archiwalnych, analizy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz zdjęć lotniczych. Do analizy uzyskanych materiałów zastosowano oprogramowanie i narzędzia GIS. Na podstawie wykonanych badań stwierdzono, że największy odsetek terenów poprzemysłowych znajduje się w gminach miejskich powiatu tarnogórskiego (Tarnowskie Góry i Radzionków). Tereny te są obecnie wykorzystywane głównie w celach turystycznych, do przyciągania nowych mieszkańców i inwestorów. Stanowi to ważny aspekt wywiązywania się z założonych celów strategicznych województwa śląskiego i powiatu tarnogórskiego. Istotne jest, że jednostki miejskie uwzględniają wykorzystanie badanych terenów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, co nie ma pełnego odzwierciedlenia w przypadku gmin wiejskich. Podobną sytuację obserwuje się w odniesieniu do występowania pozostałości po działalności poprzemysłowej w powiecie tarnogórskim, gdzie najczęściej takich obiektów zachowało się w gminach miejskich, a dzięki mapom historycznym możliwe było ich zlokalizowanie. W przypadku gmin wiejskich odnalezienie miejsc działalności poprzemysłowej było znacznie utrudnione, gdyż większość opisywanych w literaturze obiektów poddano rozbiórce lub na ich terenie nastąpiła sukcesja biotyczna.

Słowa kluczowe: tereny poprzemysłowe, GIS, powiat tarnogórski, planowanie przestrzenne.

SPATIAL DEVELOPMENT TRANSFORMATIONS OF POST-INDUSTRIAL AREAS IN TARNOWSKIE GÓRY POVIAT COMMUNES USING GIS METHODS

Abstract: The aim of the article is to discuss changes in the spatial development of post-industrial areas in the Tarnowskie Góry Poviát. The study was conducted on the basis of archival maps, analysis of local spatial development plans and aerial photographs. GIS software and tools were used to analyze the obtained materials. The research found that the largest percentage of post-industrial areas are located in the urban communes of the Tarnowskie Góry Poviát (Tarnowskie Góry and Radzionków). These are currently used mainly for tourist purposes attracting new residents and investors. This is an important aspect for achieving the strategic objectives of Śląskie Voivodeship and Tarnowskie Góry Poviát. It is important that urban communes take their use into account in local spatial development plans, as this is not fully reflected in the case of rural communes. A similar situation is found with the remnants of post-industrial activity in the Tarnowskie Góry Poviát where the largest number of such sites has been preserved in urban communes, and thanks to historical maps it was possible to locate them. In the case of rural communes, finding sites of post-industrial activity was much more difficult because most of those described in the literature have been demolished or biotic succession has taken place.

Keywords: post-industrial areas, GIS, Tarnowskie Góry district, spatial planning.

1. WPROWADZENIE

W gospodarce przestrzennej istotnymi aspektami są planowanie i zrównoważony rozwój. Ważne jest, aby nie doprowadzić do sytuacji nieładu przestrzennego (Gil-Mastalerczyk, 2016). Po transformacji ustrojowej rozpoczął się w Polsce proces odchodzenia od działalności związanych z przemysłem ciężkim i wydobywaniem węgla kamiennego (Kaczorowski, Gajewski, 2008). Zmiany następujące w sektorze gospodarczym

w Polsce przyczyniły się do wzrostu liczby terenów poprzemysłowych i pogórnicych, dlatego gospodarka przestrzenna oraz planowanie przestrzenne stanowią kluczowy element strategii rozwoju jednostek samorządu terytorialnego, w których doszło do powstania tego rodzaju obszarów. Do form typu *brownfield* możemy zaliczyć opuszczone tereny postindustrialne i pogórnicych, również budynki oraz infrastrukturę. Obszary

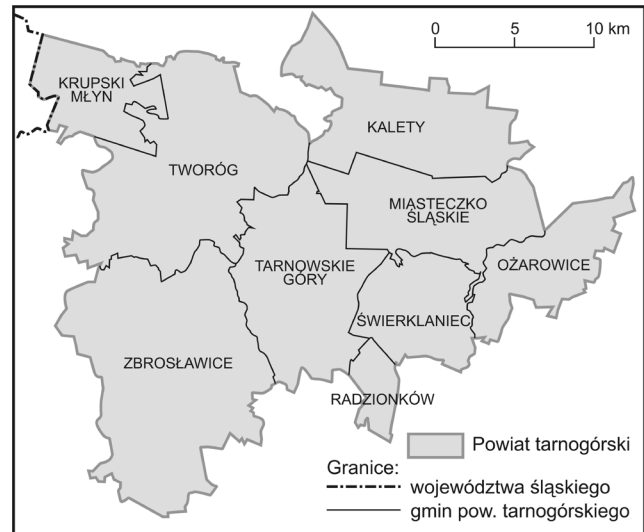
te utraciły swój dawny charakter i obecnie nie pełnią jeszcze nowych funkcji w przestrzeni geograficznej. Tereny te ze względu na swoje wcześniejsze przeznaczenie wymagają pilnego planowania przestrzennego oraz szybkiego procesu przekształcenia, aby mogły być użytkowane w nowy sposób (Krzysztofik, Kantor-Pietraga, Spórna, 2013).

Celem przeprowadzonych badań były: analiza zmian zagospodarowania terenów poprzemysłowych powiatu tarnogórskiego i sporządzenie kompletnej listy obiektów poprzemysłowych w powiecie wraz z ich lokalizacją. Istnieje literatura dotycząca terenów post-industrialnych w poszczególnych jednostkach powiatu, zwłaszcza w gminach, nie ma natomiast takich badań, które obejmowałyby w całości powiat czy województwo. Zagadnienie to jest istotne, zważywszy na politykę przestrzenną, którą prowadzą gminy, powiat i województwo.

Ciągle rozwijająca się technologia, również w dyscyplinie geografii, powinna nieść za sobą nie tylko nowe metody pozyskiwania danych oraz ich obróbki, ale i umożliwiać dokładniejsze analizy. Człowiek w pierwszej kolejności odbiera obrazowe przedstawienie danych, dlatego ich wizualizacja ma tak duże znaczenie w geografii. Prezentowanie informacji w postaci map pomaga łatwiej zrozumieć, wyobrazić sobie oraz zapamiętać te najważniejsze. Stąd ważne jest szukanie nowych rozwiązań z wykorzystaniem technologii GIS (geograficzne systemy informacyjne). Jak podaje literatura, GIS to narzędzie służące do zbierania, przechowywania, analizy, przetwarzania i obrazowania danych związanych z określoną lokalizacją w środowisku przyrodniczym. Elementami, z których składają się GIS, są: oprogramowanie, sprzęt, bazy danych i ludzie przetwarzający dane o charakterze geograficznym (Werner, 1992). Umożliwiają one przedstawianie danych w formie łatwo czytelnych map oraz grafik (Fogel, 2013). Uwzględniając najważniejsze funkcje GIS z punktu widzenia użytkownika, możemy do nich zaliczyć (w kolejności ich wykorzystywania): wprowadzanie danych, transformację i zarządzanie danymi, analizę geograficzną wprowadzonych i pozyskanych danych, a następnie ich wizualizację (Kuraś, 2007). Dzięki rozwijającym się możliwościom interesującym rozwiązaniem stają się mapy interaktywne i portale mapowe, które zyskują coraz większą popularność nie tylko w zakresie rozpowszechniania wiedzy o regionie, edukacji, ale też w jednostkach samorządowych, wykorzystujących je dla celów planistycznych. To jeszcze bardziej zwraca uwagę na potrzebę wdrażania GIS do kolejnych dziedzin życia i nauki (Olejnik, 2015).

Aby odpowiednio zaplanować konkretną przestrzeń, w pierwszej kolejności powinno się ją dobrze rozpoznać. W niniejszym artykule podjęto taką próbę na przykładzie powiatu tarnogórskiego. Teren tego powiatu przez wiele lat stanowił ważną część przemysłowego

Górnego Śląska. Działalność przemysłowa oraz górnicza identyfikuje zarówno same miasta, jak i społeczeństwo. Uwarunkowania historyczne są niezwykle ważne dla powiatu tarnogórskiego, ale też kluczowe w badaniu jego terenów poprzemysłowych i pogórnicych. Powiat ten został utworzony po raz pierwszy w 1873 r. Jego aktualny obszar jest związany z reformą administracyjną przeprowadzoną w 1999 r. (rysunek 1).

Rysunek 1. Podział administracyjny powiatu tarnogórskiego
Źródło: opracowanie autorki na podstawie danych PZGiK (Główny Urząd Geodezji i Kartografii, 2022)

Badany powiat jest położony w południowo-zachodniej Polsce. W jego skład wchodzi dziewięć gmin: dwie miejskie (Tarnowskie Góry i Radzionków), dwie miejsko-wiejskie (Kalety i Miasteczko Śląskie) oraz pięć wiejskich (Krupski Młyn, Tworóg, Zbrosławice, Świerklaniec i Ożarówice). Liczba ludności w 2019 r. wynosiła 140 519 mieszkańców. Powierzchnia powiatu zajmuje 644 km² (Urząd Statystyczny w Katowicach, 2022). Pod względem historycznym powiat leży na Górnym Śląsku – z wyjątkiem gminy Ożarówice przynależnej do Zagłębia Dąbrowskiego. Gmina Ożarówice odróżnia się od pozostałych gmin uwarunkowaniami historycznymi, niezwiązanymi tak silnie z działalnością przemysłową. Siedzibą powiatu tarnogórskiego jest miasto Tarnowskie Góry. Powiat tarnogórski sąsiaduje z miastami na prawach powiatu, których historia wiąże się ściśle z tradycjami górniczymi i przemysłowymi, są to: Bytom, Gliwice, Piekary Śląskie, Zabrze (Pradela, Solarski, 2013).

2. ŹRÓDŁA DANYCH I METODY BADAŃ

Odnalezienie miejsc występowania obiektów poprzemysłowych na terenie powiatu tarnogórskiego było możliwe dzięki wykorzystaniu następujących arkuszy

map *Messtischblatt* (*Messtischblätter*) w skali 1 : 25 000, w wersji cyfrowej, w odwzorowaniu Gaussa-Krügera (kolejność według numerów arkuszy):

- 5477 Keilerswalde (1942),
- 5478 Tworog (1943),
- 5479 Ludwigsthal (1883),
- 5480 Woischnik (1942),
- 5577 Tost (1940),
- 5578 Dramatal (1940),
- 5579 Tarnowitz (1940),
- 5677 Peiskretscham (1934),
- 5678 Hindenburg (1940),
- 5679 Beuthen (1943).

Do przeprowadzenia inwentaryzacji, która pomogła określić położenie tych obiektów, posłużyły ponadto materiały archiwalne w postaci fotografii oraz literatura przedmiotu (por. Kiepas-Kokot i in., 2020). Szczególnie ważne okazały się publikacje: *Tarnowskie Góry. Zarys rozwoju powiatu* (Rechowicz, 1969) oraz *Dzieje Radzionkowa* (Krawczyk i in., 2002).

Pierwszym etapem prac było umieszczenie w programie QGIS arkuszy map *Messtischblatt* w postaci cyfrowej, pobranych z Archiwum Map Zachodniej Polski, oraz nadanie im georeferencji. Do wykonania tej czynności posłużono się narzędziem Georeferencer GDAL – jest to dedykowana wtyczka dla programu QGIS. Poprzez nałożenie warstw map historycznych w postaci cyfrowej na podkład mapowy OpenStreetMap (OSM) udało się odnaleźć w terenie obiekty dawnej działalności przemysłowej. Trudności, które wystąpiły na tym etapie pracy, miały związek przede wszystkim z niedokładnym oznaczeniem lokalizacji. Mimo początkowych problemów podkład OSM nadał się do wstępnej inwentaryzacji terenu zwłaszcza ze względu na czytelność i możliwość sprawdzania poszczególnych miejsc na wielu warstwach mapy jednocześnie. Stanowi to duże ułatwienie przy analizie arkuszy map *Messtischblatt* w programie QGIS na 60-procentowym kryciu (ustawienia transparentności mapy). Takie ustawienie stanowi optymalne pole pracy. Dopiero nałożenie wstępnie zinwentaryzowanego terenu na podkład Esri Satellite pozwoliło odnaleźć większość pozostałości obiektów poprzemysłowych. W niektórych przypadkach konieczne było przeprowadzenie w sierpniu 2021 r. badań terenowych, które objęły miejsca postępującej sukcesji biotycznej. Warto również zwrócić uwagę na błąd pomiarowy występujący podczas używania wtyczki Georeferencer w QGIS. Wynikać on może ze zmiany położenia obiektów w terenie (np. przesunięcie drogi) lub deformacji samego arkusza mapy. W takiej sytuacji bardzo pomocne było zastosowanie podczas badań terenowych bezzałogowych statków powietrznych. Dzięki ustaleniu przybliżonego położenia danego obiektu możliwe było wyznaczenie trasy nalotów – ze względów bezpieczeństwa sprawdzonej wcześniej w aplikacji Droneradar. Posługując się dronami, możemy uzyskać

dużo dokładniejsze dane niż w przypadku zdjęć satelitarnych, a w przypadku problemów z uzyskanym materiałem badawczym jesteśmy w stanie w szybkim czasie ponownie przeprowadzić badanie za pomocą takiego sprzętu (Rutkowski i in., 2018).

Podczas prac w programie QGIS podjęto próbę wykorzystania zdjęć satelitarnych z portalu EarthExplorer (2022). Dzięki opcji zaznaczenia zdjęć dla określonego miesiąca i roku wybrano zdjęcia z miesiąca zimowego, co z założenia pozwoliło na analizę terenu niezasłoniętego koronami drzew. Użyto w tym celu zdjęć pochodzących z satelity Landsat 8. Problemem okazała się jednak ich rozdzielczość (30 m x 30 m) – niewystarczająca do analizy wybranych miejsc. Dlatego lepszym rozwiązaniem było wykorzystanie ESRI World Imagery, które jest dostępne jako mapa podkładowa na portalu EarthExplorer oraz jako mapa podkładowa w środowisku ArcGIS oraz QGIS (rysunek 2).

Rysunek 2. Rynek w Tarnowskich Górach oraz teren po dawnych Zakładach Odzieżowych Tarmilo – porównanie jakości zdjęć: na górze zdjęcie z drona, na dole – z mapy satelitarnej Esri Satellite

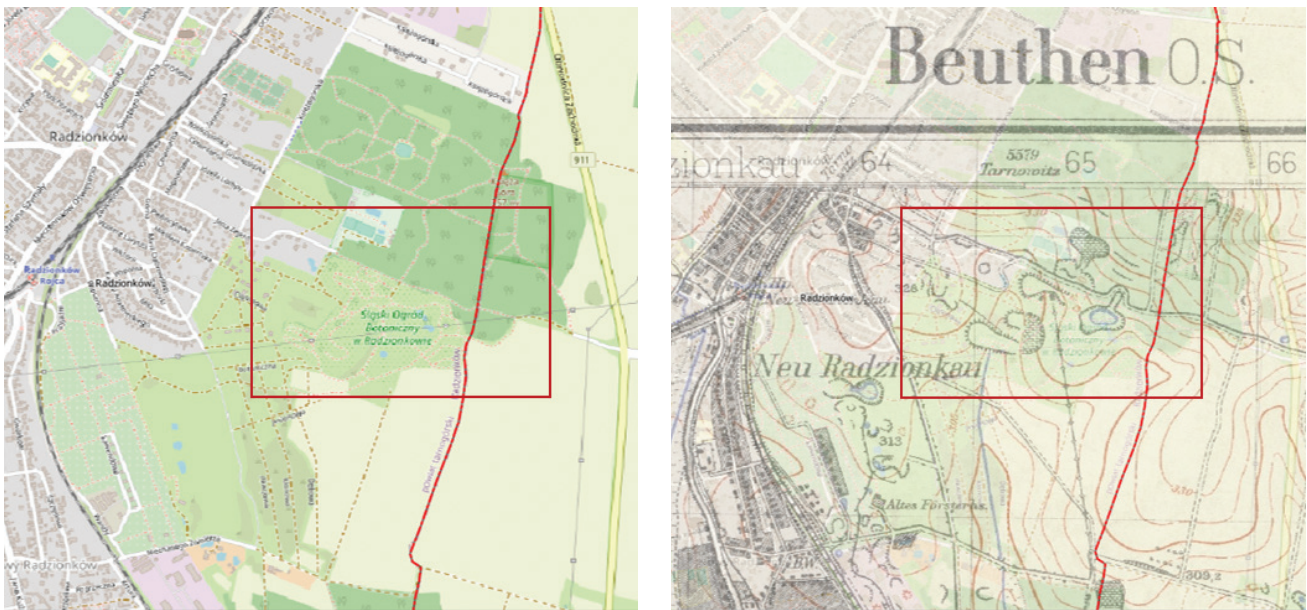
Źródło: fot. Z. Pokrywka, mapa podkładowa Esri Satellite

Należy przy tym zwrócić uwagę, że wybór metody w pierwszej kolejności powinien zależeć od wielkości badanego obszaru i rodzaju oczekiwanych opracowań. Dla zobrazowania większego obszaru, gdzie konieczna

jest dokładna analiza w terenie, warto korzystać z dalszych metod, umożliwiających uzyskanie coraz to dokładniejszych efektów. W wielu przypadkach nałożenie na OpenStreetMap warstw arkuszy map historycznych może przynieść oczekiwane efekty, co przedstawia rysunek 3.

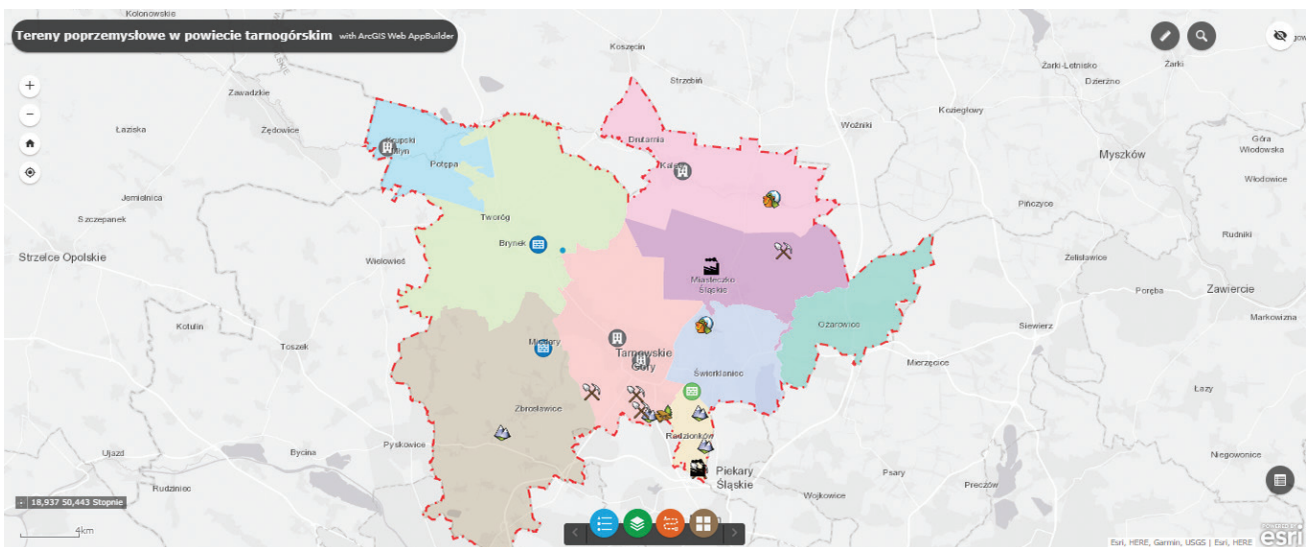
Zebranie danych i ich opracowanie w środowisku GIS pozwoliło utworzyć mapę internetową (Zdyrko, 2022), która pokazuje występowanie obiektów przemysłowych w powiecie tarnogórskim (rysunek 4). Poprzez odnalezienie tych miejsc jesteśmy w stanie określić ich obecne zagospodarowanie oraz ustalić kierunek zmian

dla całego powiatu i poszczególnych gmin. Może się to przyczynić do przyszłego ułatwienia planowania nowych inwestycji i zagospodarowania terenów, często kłopotliwych pod względem wielkości i ekspozycji, jak w postaci przedstawionego na rysunku 3 Śląskiego Ogrodu Botanicznego, na którego terenie znajduje się dawna kopalnia wapieni. Wykorzystanie portali mapowych w zarządzaniu przestrzenią może się okazać wyjątkowo przydatnym narzędziem dzięki opcjom dodawania uwag, szybkiego wprowadzania danych, łatwości prowadzenia i aktualizowania bazy danych. Obecnie w większości portali uwzględniających

Rysunek 3. Po lewej stronie fragment OSM, po prawej – arkusz mapy historycznej *Messtischblatt Beuthen* nałożony na podkład OSM. Czerwone prostokąty wskazują miejsce występowania kamieniołomu wapieni na terenie Śląskiego Ogrodu Botanicznego w Radzionkowie

Źródło: opracowanie autorki na podstawie arkuszy map *Messtischblatt* oraz OSM

Rysunek 4. Mapa internetowa *Tereny przemysłowe w powiecie tarnogórskim* (Zdyrko, 2022)

Źródło: opracowanie autorki na podstawie przeprowadzonych badań z wykorzystaniem narzędzia ArcGIS Web AppBuilder

miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP) są dodane rastry do map, które nie mają możliwości wprowadzania zmian (Izdebski, Malinowski, 2017). Portale zawierające warstwy punktowe, liniowe i poligonowe znacznie poprawiają czytelność, jakość mapy oraz pozwalają na łatwe i szybkie wyszukiwanie, czy też wprowadzanie danych i obiektów.

3. HISTORIA TRADYCJI PRZEMYSŁOWYCH W POWIECIE TARNOGÓRSKIM

Powiat tarnogórski jest związany z górnictwem od początku powstawania osad na jego dzisiejszym terenie. W krajobrazie powiatu znajduje się wiele nieczynnych kamieniołomów wapienia i dolomitów, np. nieeksploatowany kamieniołom na zboczu Księżej Góry w Radzionkowie (Kantor-Pietraga, Zdyrko, Bednarczyk, 2021). W centralnej części powiatu występują utwory jurajskie, takie jak: piaski, muły i piaskowce wapieni dolnej, środkowej i górnej jury. Z kolei złoża rud srebra, cynku i ołowiu w śródtriasowym zmineralizowanym dolomicie były pozyskiwane i przetwarzane głównie w okolicach Tarnowskich Gór (Kondracki, 2009).

Większość z poszczególnych gmin wchodzących w skład powiatu wiąże swoje początki z przemysłem, a w szczególności z górnictwem (Jedynak, 2007). Po wielu miejscach prowadzenia działalności industrialnej nie ma już śladu. Należy do nich cegielnia w Brynku, która została całkowicie rozebrana i nie pozostawiono żadnych elementów świadczących o jej istnieniu (por. 5478 *Tworog*, 1943). Jest to niezwykle interesujące pod względem rozwoju Brynka. Funkcjonowanie tak dużego zakładu przemysłowego musiało napędzać rozwój wsi. Cegielnia mogła być też zakładem pracy zrzeszającym wielu mieszkańców Brynka i miejscowości ościennych. Warto tu również zwrócić uwagę na fakt, iż przez brak świadomości występowania znaczących dla rozwoju powiatu ośrodków przemysłowych mogą ucierpieć ważne kwestie poczucia przynależności, świadomości własnego otoczenia i małej ojczyzny (Wojtas-Swoszowska, 2014). W gminie Tworóg relikty świadczące o historii powstania poszczególnych sołectw w dużym stopniu zostały zniszczone, rozebrane lub po prostu zapomniane. Na początku istnienia gminy rozwijały się kuźnice Cleywerk, najpierw w dzisiejszym Hanusku, następnie w Tworogu, Brynku i Kotach. To dzięki nim tworzyły się pierwsze osady, które stanowiły podstawę wsi ulokowanych wzdłuż rzeki Soły w powiecie tarnogórskim (Musioł, Płuszczewski, 1960). Mimo niewielu pozostałości po działalności przemysłowej, która była początkiem powstania gminy, należy zwrócić uwagę, że nie zapomniano pielęgnować ważne historyczne elementy przestrzeni. Pozwalają one na zbliżenie się

do historii, a władze gminy Tworóg dbają o zabytki, takie jak: kościół pw. św. Antoniego w Tworogu, pałac w Tworogu oraz pałac w Brynku. Zachowały się także przydrożne krzyże, domy mieszkalne i kaplice (*Studium*, 2013). Również gmina Zbrosławice cechuje się niewielką liczbą pozostałości przemysłowych. Najbardziej charakterystycznym obiektem, który przestał pełnić funkcję industrialną, jest mieszcząca się w Kamieniu zbiornik, będący niegdyś kamieniołomem. Obecnie pełni funkcję rekreacyjną, służąc przede wszystkim mieszkańcom. Na terenie gminy Zbrosławice odnaleziono poza tym miejsce występowania dawnej niewielkiej cegielni, jednak nie ma tam już elementów świadczących o jej działalności (5578 *Dramatal*, 1940).

W trakcie prowadzenia badań odmienną sytuację odnotowano w gminie Ożarówce. Jest to jedyna ze znajdujących się w powiecie gmin, w której nie ma pozostałości żadnego zakładu przemysłowego stanowiącego ważny element rozwojowy gminy (Garczarczyk, 2004). Gmina Ożarówce wiąże swoją historię z istnieniem punktu przygranicznego na rzece Brynicy (szczególnie sołectwo Niezdara, gdzie przebiegała granica państwowa). Ślady historii, z którą utożsamia się ten teren, widać w elementach otoczenia, takich jak Dom Celnika i silnie rozwinięta sieć fortyfikacji obronnych w postaci bunkrów wzdłuż dawnej granicy, czy też w pozostałych sołectwach (Zielińska, 2012).

Z przemysłem, a zwłaszcza z tradycjami górniczymi, w największym stopniu powiązane są jednostki miejskie znajdujące się w powiecie. Starają się kultywować tę tradycję poprzez organizowanie wielu wydarzeń kulturalnych, do których należą „Gwarcki” – Dni Miasta Tarnowskie Góry i towarzyszący im pochód historyczny. Biorą w nim udział placówki państwowe i edukacyjne w Tarnowskich Górach, stowarzyszenia, takie jak Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Tarnogórskiej, obiekty turystyczne i wiele innych instytucji. Organizowane są również wydarzenia o mniejszej skali, np. „Festiwal Żywego Srebra” oraz „Barbórka w środku lata”. Nawiązują one do historii miasta, przyciągając nie tylko mieszkańców z całego powiatu, ale również gości z miast sąsiednich. Najważniejszymi miejscami pod względem turystycznym, związanymi z dawnym przemysłem, są: Zabytkowa Kopalnia Srebra oraz Sztolnia Czarnego Pstrąga. Oba obiekty zostały wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO (Ochmański, 2012). Zabytkowa Kopalnia Srebra to jedyna w Polsce podziemna trasa turystyczna, która umożliwia zwiedzanie podziemi dawnej kopalni kruszców srebronośnych. Znajduje się w triasowych dolomitach i wapieniach, stanowiąc jeden z dwóch podziemnych wyrobisk Królewskiej Kopalni Fryderyk. Jest to wyjątkowy obiekt, gdzie na głębokości 40 m powstał liczący 1740 m szlak turystyczny, udostępniony do zwiedzania m.in. łodzią.

Gmina Radzionków także ma na swoim terenie wiele obiektów poprzemysłowych. Dwie największe inwestycje, odgrywające niegdyś ważną rolę w rozwoju miasta, to: nieistniejąca już Kopalnia Radzionków oraz Huta Łazarz, które znajdowały się w obecnej dzielnicy przemysłowej Radzionkowa. Podobną funkcję pełni powstały na ich terenie Wtórmiet Radzionków Sp. z o.o. – zakład zajmujący się m.in. recyklingiem (Kantor-Pietraga, Zdyrko, Bednarczyk, 2021). Jednak nie są to jedyne obiekty postindustrialne. Na terenie Radzionkowa występują też dwa kamieniołomy wapienia oraz fragment zespołu przyrodniczo-krajobrazowego Doły Piekarskie.

Z kolei w gminie Kalety tradycja przemysłowa jest związana przede wszystkim z fabryką celulozy, która powstała w 1884 r. Aby zwiększyć jej rentowność, w 1899 r. wybudowano papiernię. Już w 1939 r. wytwarzała ona 30% krajowej produkcji celulozy i 10% krajowej produkcji papieru w Polsce. Zakłady mieszczące się w tym okresie w Kaletach były największym krajowym producentem papierów pakowych. Fabryka została zamknięta na początku lat 90. XX w., zostawiając tym samym gminę z problemem zagospodarowania tak ogromnego obiektu, który obecnie jest pustostanem (Długosz, 2019). W niedalekiej odległości od miasta Kalety znajduje się drugi bardzo ważny obiekt poprzemysłowy – zbiornik Zielona. Było to miejsce wydobywania rud żelaza, które następnie zalano wodą, tworząc ważny punkt na mapie atrakcji turystycznych powiatu tarnogórskiego.

4. ZAGOSPODAROWANIE TERENÓW POPRZEMYSŁOWYCH W POWIECIE TARNOGÓRSKIM

Zagospodarowanie terenów poprzemysłowych, głównie typu *brownfield*, na obszarach miejskich wymaga konsultacji społecznych oraz eksperckich. W takim przypadku jest możliwe zaplanowanie polityki lokalnej lub regionalnej i odpowiednie jej ukierunkowanie. Ma to znaczenie dla późniejszego wdrażania nowych funkcji dla terenów *brownfield*, które zazwyczaj okazują się terenami zdegradowanymi (Krzysztofik i in., 2020). Planowanie zagospodarowania przestrzennego w regionach poprzemysłowych (pogórnicznych) powinno się dziś odnosić także do koncepcji zrównoważonego rozwoju (McCauley, Heffron, 2018).

Powiat tarnogórski rozpatrywany całościowo można określić jako silnie związany z tradycjami industrialnymi, ze szczególnym naciskiem na tradycje górnicze (Pradela, Solarzski, 2013). Jednak po przeprowadzeniu dokładnej analizy, związanej z występowaniem przemysłu i oparciu na nim rozwoju wybranych gmin powiatu, można zauważyć wyjątek. Jednostką, która nie wpisuje się w ten schemat, jest dawna gmina przygraniczna – Ożarówce.

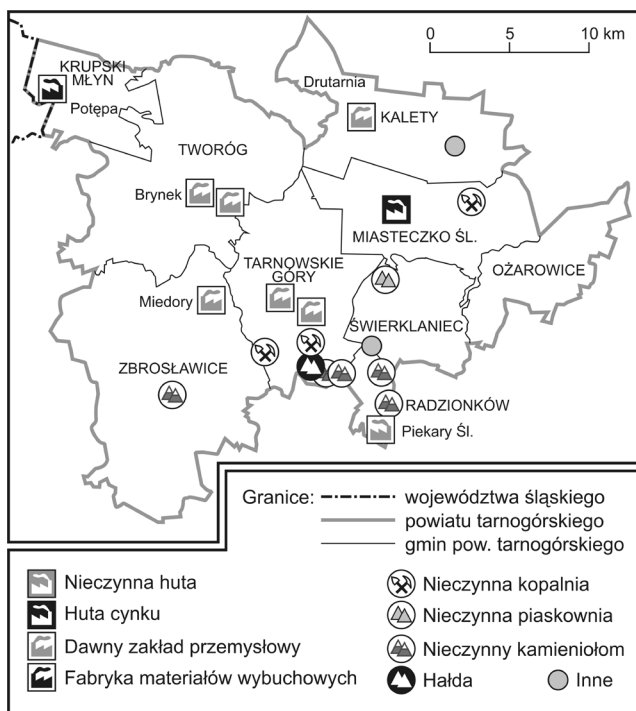
Taki jej obraz jest widoczny do dziś m.in. w programach, w których biorą udział mieszkańcy gminy, o nazwach sugerujących i przypominających dawny podział polityczny, jak „Brynica to nie granica”, mających te przeświadczenia zlikwidować (Czepiel, 2013). W przypadku gminy Ożarówce nie da się uniknąć wrażenia, że jest ona niepasującym elementem w powiecie tarnogórskim, tym bardziej że gmina ta nie ma obiektów poprzemysłowych. Powstawało tam wprawdzie wiele drobnych firm o charakterze przemysłowym, ale zakończenie ich działalności wiązało się raczej ze zmianą specjalizacji tych niewielkich zakładów. Na przestrzeni lat nie straciła swojego przemysłowego charakteru dawna piekarnia, która została przekształcona w Piekarnię Piwa i stanowi jeden z najmłodszych browarów rzemieślniczych na Śląsku, zachowując przy tym ducha tradycji.

Interesujący przypadek stanowi również gmina Krupski Młyn. Mogłoby się wydawać, że na jej terenie nie występują żadne obiekty postindustrialne, gdyż ze względu na rozbiórkę, silną sukcesję roślinną czy przejęcie własności nie jesteśmy w stanie odnaleźć ich w terenie (Gasidło, 2008). Jednak gmina Krupski Młyn jest mocno związana z przemysłem, czego przykładem jest działająca nieprzerwanie od 150 lat fabryka dynamitu NITROERG – ósmy tego typu obiekt na świecie, założona zaledwie cztery lata po wynalezieniu dynamitu. W 2006 r. doszło do scalenia dwóch spółek: ZTS ERG Bieruń SA i NITRON SA z Krupskiego Młyna, które właśnie pod nazwą NITROERG obecnie funkcjonują (Stanik, 2011). Biorąc pod uwagę skalę zakładu, warto wspomnieć również, że większość akcji fabryki dynamitu została wykupiona przez KGHM Polska Miedź SA. Pozwala to stwierdzić, że choć Krupski Młyn nie ma tak silnych tradycji górniczych, jak miasta wchodzące w skład powiatu, to gmina jest w dużym stopniu związana z przemysłem. Działania przemysłowe, które zostały podjęte 150 lat temu, dalej są praktykowane na skalę międzynarodową.

Największy odsetek występowania obiektów poprzemysłowych wyróżnia dwie gminy: Tarnowskie Góry z udziałem 33,3% oraz Radzionków – 19%. Co istotne, gdy spojrzymy trochę szerzej, miasta te graniczą z Bytomiem i Piekarami Śląskimi, które także są silnie związane z przemysłem. Z kolei gminy w północnej części powiatu graniczą z terenami lesistymi oraz parkiem krajobrazowym „Lasy nad Górną Liswartą”. W rozmieszczeniu obiektów postindustrialnych w powiecie tarnogórskim można zauważyć pewną zależność – ich nagromadzenie maleje w kierunku północnym (rysunek 5).

Obiekty zlokalizowane w Tarnowskich Górach: Kopalnia Srebra i Sztolnia Czarnego Pstrąga są niewątpliwie najważniejszymi obiektami tego miasta pod względem historycznym i turystycznym. Warto zwrócić uwagę, że obiekty poprzemysłowe znajdujące się na terenie Tarnowskich Gór nie są związane jedynie z górnictwem. Były tam także zlokalizowane dawne Zakłady Odzieżowe Tarmilo i Fabryka Zmechanizowanych Obudów

Ścianowych Fazos (Ochmański, 2012). Mimo że zakład i fabryka zostały zlikwidowane, miasto stara się sprostać wymaganiom mieszkańców i stworzyć inwestycje przydatne zarówno dla nich, jak i dla osób przyjezdnych. Na terenie dawnego zakładu Tarmilo utworzono parking, który był inwestycją konieczną do zrealizowania ze względu na bliskość rynku, wielu zakładów usługowych i handlowych oraz małą liczbę miejsc parkingowych dostępnych w centrum miasta.

Rysunek 5. Rozmieszczenie obiektów przemysłowych w powiecie tarnogórskim oraz duże zakłady przemysłowe obecnie funkcjonujące

Źródło: opracowanie autorki na podstawie arkuszy map *Messtischblatt* oraz OSM

Dodatkowo warto zwrócić uwagę na fakt, iż na terenie powiatu tarnogórskiego znajdują się 22 obiekty poprzemysłowe, z czego aż 7 w mieście Tarnowskie Góry, co wynika z tabeli 1. Wszystkie z nich mają MPZP, co może świadczyć o dobrym i intensywnym prowadzeniu działań planistycznych w tej gminie, maksymalnie wykorzystującej potencjał terenów postindustrialnych. Podobna sytuacja dotyczy gminy Radzionków. W jej przypadku również zaplanowane nowe inwestycje na terenach poprzemysłowych w większości są zrealizowane. Plany te nie dotyczą terenu Szkały w Radzionkowie (Kantor-Pietraga, Zdyrko, Bednarczyk, 2021). Z kolei kamieniołomy znajdujące się na terenie Radzionkowa są miejscami zagospodarowanymi turystycznie. Na ich terenie powstała filia Śląskiego Ogrodu Botanicznego. Miasto przykłada dużą wagę do pielęgnowania tradycji, utworzono m.in. miniskansen z pozostałościami kopalni, oraz prowadzi konserwację zabytkowych budynków, np. budynku urzędu miasta.

Na tle gmin wchodzących w skład powiatu tarnogórskiego najgorzej – biorąc pod uwagę kwestię planowania przestrzennego obiektów poprzemysłowych – przedstawiają się gminy Zbrosławice oraz Miasteczko Śląskie. Gmina Miasteczko Śląskie nie ma miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego zarówno dla rejonu huty cynku, jak i dla terenu dawnej kopalni Bibiela. Obiekty te mają bardzo duże znaczenie dla rozwoju gminy i są ważnym elementem historii Miasteczka Śląskiego. Huta cynku, mimo kontrowersji, jakie budziła wśród mieszkańców gminy, które były spowodowane znacznym zanieczyszczeniem powietrza, stanowiła i nadal stanowi bardzo ważne miejsce w historii i rozwoju gminy. Już w latach 1997–1999 zrealizowano inwestycję „Budowa Oddziału Rafinacji Cynku”, której celem było zapewnienie produkcji cynku o jakości w pełni odpowiadającej wymaganiom europejskim. Z kolei kopalnia

Tabela 1. Zagospodarowanie terenów przemysłowych i poprzemysłowych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego poszczególnych gmin powiatu tarnogórskiego

Lp.	Nazwa	Gmina	Aktualne zagospodarowanie	MPZP	Zagospodarowanie w MPZP	Turystyka
1	Fabryka celulozy	Kalety	Częściowo teren przemysłowy firm SAVEPOL i Odlewy Precyzyjne, częściowo <i>brownfield</i>	Tak	Tereny zabudowy usługowej	Nie
2	Zbiornik Zielona	Kalety	Zbiornik wód powierzchniowych, teren rekreacji	Tak	Tereny wód powierzchniowych	Tak
3	Kanion Tarnogórski – Kopalnia Bobrowniki	Tarnowskie Góry (miasto)	<i>Brownfield</i>	Tak	Tereny zieleni urządzonej, zieleni nieurządzonej	Tak
4	Zakłady Odzieżowe Tarmilo	Tarnowskie Góry (miasto)	Parking	Tak	Teren zabudowy usługowej	Nie
5	Fazos	Tarnowskie Góry (miasto)	<i>Brownfield</i> , obszar wykupiony przez firmę Chemet (w 2021 r. rozpoczęto wyburzanie)	Tak	Tereny produkcyjno-usługowe	Nie

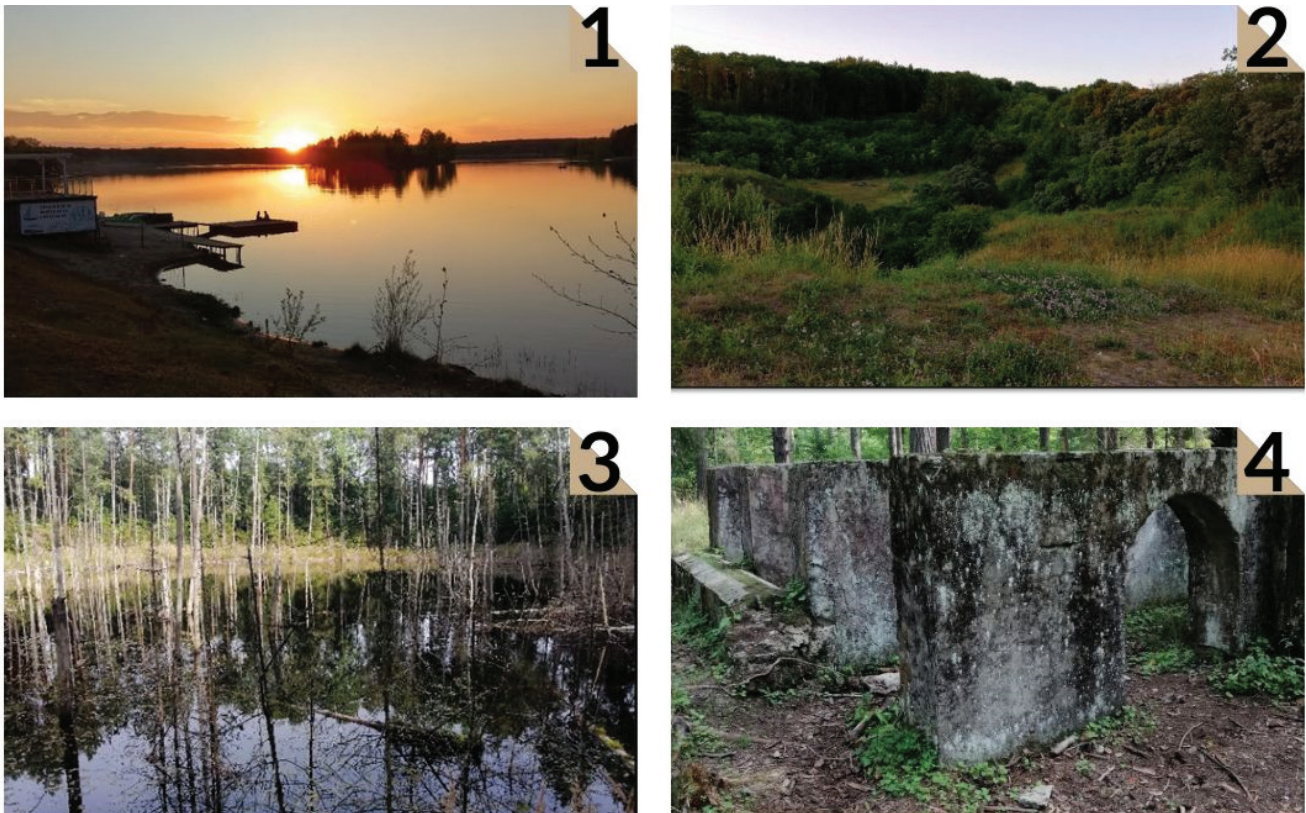
Tabela 1. (cd.)

6	Hałda popłuczkowa Kopalni Fryderyk	Tarnowskie Góry (miasto)	<i>Brownfield</i>	Tak	Zieleń nieurządzona	Tak
7	Kamieniołom dolomitów Doły Piekarskie	Tarnowskie Góry (miasto)	Obszar zespołu przyrodniczo-krajobrazowego	Tak	Zieleń nieurządzona	Tak
8	Sztolnia Czarnego Pstrąga	Tarnowskie Góry (miasto)	Sztolnia Czarnego Pstrąga	Tak	Tereny zieleni urządzonej, granica terenów z podstawowym przeznaczeniem pod usługi komercyjne	Tak
9	Zabytkowa Kopalnia Srebra	Tarnowskie Góry (miasto)	Zabytkowa Kopalnia Srebra	Tak	Tereny zabudowy usługowej	Tak
10	Zatopiona kopalnia Bibiela (tzw. Pasieki)	Miasteczko Śląskie	Obszar zespołu przyrodniczo-krajobrazowego	Nie	Brak	Tak
11	Huta cynku	Miasteczko Śląskie	Na części obszaru nadal działa huta cynku, część obszarów huty została zlikwidowana – <i>brownfield</i>	Nie	Brak	Nie
12	Huta Łazarz	Radzionków	<i>Brownfield</i> , teren zabudowy produkcyjnej	Tak	Teren zabudowy produkcyjnej, składów, magazynów	Nie
13	Kamieniołom dolomitów	Radzionków	Teren ogrodu botanicznego	Tak	Teren ogrodu botanicznego	Nie
14	Kopalnia Radzionków	Radzionków	<i>Brownfield</i> , teren zabudowy produkcyjnej	Tak	Teren zabudowy produkcyjnej, składów, magazynów	Nie
15	Wapienniki	Radzionków	<i>Brownfield</i>	Tak	Teren zieleni urządzonej, sportu i rekreacji	Nie
16	Szkała	Radzionków	<i>Brownfield</i>	Tak	Brak	Nie
17	Zalew Nakło-Chechło	Świerklaniec	Zbiornik wód powierzchniowych, teren rekreacji	Tak	Tereny wód powierzchniowych	Tak
18	Fabryka Pniowitza	Tworóg	<i>Brownfield</i>	Nie	Brak	Nie
19	Cegielnia	Tworóg	Teren zieleni nieurządzonej	Tak	Tereny zabudowy usługowej	Nie
20	Zabudowa fabryki papieru	Tworóg	<i>Brownfield</i>	Tak	Tereny zabudowy techniczno-produkcyjnej	Nie
21	Dawna cegielnia	Zbrosławice	Teren zieleni nieurządzonej	Nie	Brak	Nie
22	Stary kamieniołom dolomitu	Zbrosławice	Zbiornik wód powierzchniowych, teren rekreacji	Nie	Brak	Tak

Źródło: opracowanie autorki na podstawie: MPZP, OSM oraz arkuszy map *Messtischblatt*.

Bibiela stanowi dosyć niedoceniony element historii powiatu tarnogórskiego w gminie Miasteczko Śląskie. W kopalni przez 28 lat wydobywano rudy żelaza. Jednak w 1917 r. została ona zalana (co obrazuje rysunek 6). Było to równoznaczne z utratą wszystkich znajdujących się tam maszyn. Mimo prób odwodnienia kopalni nie udało się przywrócić jej do użytkowania i obecnie stanowi ona mało popularny punkt turystyczny, znajdujący się na trasie rowerowej „Leśno Rajza”. Miejsce to ma duży potencjał pod względem rozwoju oraz poprawy atrakcyjności gminy Miasteczko Śląskie (Grochocka, 2013).

Kalety są miastem rozwijającym się wedle koncepcji *slow city*. Jest to ruch powstały we Włoszech pod koniec XX w., a zarazem organizacja non profit. Jej celem jest przeciwstawienie się globalizacji i homogenizacji miast za pomocą różnorodności kulturalnej, ochrony środowiska naturalnego, promocji tradycyjnych lokalnych produktów oraz dążenia do poprawy jakości życia (Gruszecka-Tieśluk, 2013). Widać to szczególnie w przykładaniu dużej wagi przez władze miasta do dbałości o tereny zielone i ich atrakcyjność. Występujący tam obiekt poprzemysłowy, zbiornik Zielona, został

Rysunek 6. Aktualne zagospodarowanie terenów przemysłowych powiatu tarnobrzegi: 1 – zalew Nakło-Chechło, 2 – kamieniołom na terenie Śląskiego Ogrodu Botanicznego w Radzionkowie, 3 – zatopiona kopalnia Bibiela, 4 – pozostałości budynków dawnej kopalni Bibiela

Źródło: opracowanie autorki, ze zbiorów własnych

przekształcony w miejsce rekreacji. Obecnie rozwija się tam infrastruktura turystyczna, w sezonie letnim szczególnie zainteresowanie wzbudzają sporty wodne i ośrodki wypoczynkowe (Gibas, 2012). Bardzo zbliżona sytuacja występuje w gminie Świerklaniec. Zbiornik wodny Nakło-Chechło został utworzony w miejscu dawnej piaskowni piasku podsadzkowego i wyróżnia się czystością wody I klasy. Najważniejszą funkcją tego obiektu jest funkcja rekreacyjna (Solarzki, Pradela, Pielorz, 2012).

5. PODSUMOWANIE

Analiza terenów przemysłowych w powiecie tarnobrzegim wykazała, że na badanym obszarze występuje wiele niezagospodarowanych obiektów o dużym potencjale, które mogą wpłynąć na zwiększenie atrakcyjności powiatu pod względem turystycznym oraz inwestycyjnym. Warto zwrócić uwagę na inwestycje mające na celu sprowadzenie do poszczególnych gmin powiatu nowych mieszkańców dzięki utworzeniu miejsc pracy. Szczególnie dotyczy to gminy Kalety, gdzie w centrum miasta

zlokalizowany jest *brownfield* po dawnej fabryce celulozy. Teren ten w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego został ujęty jako teren usług. Może to sugerować, że dobre rozplanowanie inwestycji już powstających w kierunku działalności usługowej czy przemysłowej da szansę na poprawienie sytuacji, w jakiej miasto Kalety znalazło się po zamknięciu fabryki w 1994 r., które to spowodowało utratę pracy przez wielu mieszkańców.

Z kolei miasto Tarnowskie Góry w znacznym stopniu przeznacza tereny przemysłowe na cele turystyczne. Działania tam prowadzone uatrakcyjniają miasto, przyciągając turystów. W Tarnowskich Górach zaobserwowano również coraz większą liczbę nowych osiedli mieszkaniowych, wskazującą na ciągły rozwój gminy. Władze miasta dbają także, by w miejscach dawnego przemysłu powstały inwestycje wspomagające zarówno mieszkańców, jak i osoby odwiedzające. Dobrym przykładem jest wspomniany budynek zakładów odzieżowych Tarmilo, który został rozebrany, a na jego miejscu urządzono bezpłatny parking. Dużą zaletą tej inwestycji jest jej bliskość w stosunku do ważnych urzędów i instytucji w Tarnowskich Górach. Podobną politykę miejską prowadzi również gmina Radzionków. Tak jak w przypadku Tarnowskich Gór, tak

i w Radzionkowie zagospodarowanie terenu dawnego kamieniołomu na zboczu Księżej Góry spowodowało nasilenie powstawania nowych osiedli w tym rejonie. W gminie Radzionków głównym kierunkiem zagospodarowania terenów poprzemysłowych jest turystyka i rekreacja.

W gminie wiejskiej Ożarówce nie znaleziono reliktywów działalności przemysłowej, która w znacznym stopniu mogłaby wpływać na rozwój gminy. Nie ma ona również silnych powiązań historycznych z pozostałymi gminami powiatu, a swoje działania kieruje ku zacieraniu dawnych podziałów. Ogólnie gminy wiejskie powiatu tarnogórskiego (Krupski Młyn, Tworóg, Zbrostawice, Świerklaniec, Ożarówce) nie mają tak licznych terenów industrialnych, jak gminy miejskie i miejsko-wiejskie (Tarnowskie Góry, Radzionków, Miasteczko Śląskie, Kalety). W większości przypadków pozostałości poprzemysłowe zostały rozebrane lub zdegradowane, a na ich terenie postępuje sukcesja biotyczna. Wyjątkami są dwa duże zbiorniki wodne: zalew Nakło-Chechło oraz Zielona.

Podsumowując, badania wykazały, iż kierunki zagospodarowania przestrzennego dotyczące wielkopowierzchniowych działalności poprzemysłowych w powiecie tarnogórskim spełniają swoją funkcję głównie jako atrakcje turystyczne powiatu. W dużym stopniu zostały one też przekształcone w nowe zakłady przemysłowe, do których należy m.in. Wtórmet Radzionków Sp. z o.o. Z kolei inwestycje o bogatej historii, takie jak: huta cynku w Miasteczku Śląskim oraz fabryka dynamitu NITROERG w Krupskim Młynie, nadal stanowią ważne punkty działalności przemysłowej na mapie powiatu tarnogórskiego. Określenie kierunków zagospodarowania terenów postindustrialnych dla całego powiatu nie jest jednoznaczne i różni się w poszczególnych gminach. Mają one cele zagospodarowania nawiązujące do *Planu zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego* (Biuro ds. Planowania Przestrzennego, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, 2016). Podczas analizy wspomnianego dokumentu można odczuć lekki niedosyt w prowadzeniu wspólnej polityki przestrzennej na szczeblu powiatowym. Jej usprawnienie mogłoby zwiększyć pożytki płynące dla mieszkańców powiatu. Ostatecznie korzystniej jest analizować każdą gminę jako odrębną jednostkę, gdyż w dokumentacji planistycznej mają one różne cele i priorytety.

Zebranie danych przestrzennych obiektów poprzemysłowych i umieszczenie ich na mapie internetowej daje możliwość wizualizacji obiektów dla poszczególnych gmin i całości powiatu oraz podstawę do ich analizy przestrzennej. Dzięki udostępnianiu mapy internetowej użytkownikom i dodawaniu przez nich uwag możliwe jest przeprowadzenie społecznych i eksperckich konsultacji, które mogą wpłynąć na znaczną poprawę przyszłego planowania przestrzennego.

BIBLIOGRAFIA

- Biuro ds. Planowania Przestrzennego, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego (2016). *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa śląskiego 2020+*. Załącznik do uchwały nr V/26/2/2016 Sejmiku Województwa Śląskiego z dnia 29 sierpnia 2016 r. Pobrane z: <https://planzagospodarowania.slaskie.pl/download/content/33> (6.09.2021).
- Czepiel, K. (2013). Wyznaczniki poczucia tożsamości regionalnej mieszkańców Zagłębia Dąbrowskiego. *Edukacja Międzykulturowa*, 2, 164–177. <https://doi.org/10.15804/em.2013.07>
- Długosz, M. (2019). Wykorzystanie terenów poprzemysłowych i nowa forma organizacji przemysłu w mieście na przykładzie Wałbrzycha. *Konwersatorium Wiedzy o Mieście*, 32 (4), 87–93. <https://doi.org/10.18778/2543-9421.04.07>
- Fogel, P. (2013). Wspomaganie procesu tworzenia polityki przestrzennej w gminie poprzez wykorzystanie prostych analiz GIS. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 14 (2), 45–58.
- Garczarczyk, K. (2004). *Historia Ożarowic*. Miasteczko Śląskie: Wydawnictwo Zamiat.
- Gasidło, K. (2008). Przekształcenia terenów poprzemysłowych – efekty i perspektywy badań i działań. *Problemy Ekologii*, 12 (2), 76–80.
- Gibas, P. (2012). Waloryzacja funkcji turystycznej obszarów położonych w małych miastach powiatu tarnogórskiego. W: K. Heffner, A. Halama (red.), *Ewolucja funkcji małych miast w Polsce* (s. 95–109). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Gil-Mastalerczyk, J. (2016). Ochrona krajobrazu w kontekście planowania przestrzennego (na szczeblu lokalnym). *MAZOWSZE Studia Regionalne*, 18, 13–25.
- Grochocka, J. (2013). Próba zarysowania problematyki wpływu występowania bogactw naturalnych na rozwój miast oraz przemiany środowiska naturalnego na przykładzie gmin miejskich Tarnowskie Góry i Miasteczko Śląskie. W: M. Adamczyk, M. Chmiel, Ł. Maciąg, G. Szalasta (red.), *Człowiek i środowisko. Interakcje w perspektywie interdyscyplinarnej* (s. 49–61). Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.
- Gruszecka-Tieśluk, A. (2013). Sieć Cittaslow – strategią rozwoju małych miast w Polsce? *Studia Ekonomiczne*, 144, 383–393.
- EarthExplorer (2022). Pobrane z: <https://earthexplorer.usgs.gov/> (6.09.2021).
- Izdebski, W., Malinowski, Z. (2017). Analiza wpływu ustawy o infrastrukturze informacji przestrzennej na proces włączania do infrastruktury informacji przestrzennej miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. *Zeszyty Naukowe. Inżynieria Środowiska / Uniwersytet Zielonogórski*, 165 (45), 76–85.
- Jedynak, Z. (2007). Początki miasta górniczego Tarnowskie Góry w świetle dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Katowicach, *Szkice Archiwalno-Historyczne*, 3, 23–31.
- Kaczorowski, P., Gajewski, P. (2008). Górnictwo węgla kamiennego w Polsce w okresie transformacji. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*, 219, 211–227.
- Kantor-Pietraga, I., Krzysztofik, R., Runge, J. (2012). Kontekst geograficzny i funkcjonalny kurczenia się małych miast w Polsce południowej. W: K. Heffner, A. Halama (red.), *Ewolucja funkcji małych miast w Polsce* (s. 9–24). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Kantor-Pietraga, I., Zdyrko, A., Bednarczyk, J. (2021). Semi-natural areas on post-mining brownfields as an opportunity to strengthen the attractiveness of a small town: An example of Radzionków in southern Poland. *Land*, 10 (7), 761, <https://doi.org/10.3390/land10070761>
- Kiepas-Kokot, A., Kupiec, M., Łysko, A., Dusza-Zwolińska, E. (2020). Relokacja wewnątrzmiejska przemysłu w strukturze

- przestrzennej Szczecina. *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 34 (4), 38–54. <https://doi.org/10.24917/20801653.344.3>
- Kondracki, J. (2009). *Geografia regionalna Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krawczyk, J.A., Minas, M., Tyczka, P., Wroński, J. (2002). *Dzieje Radzionkowa*. Radzionków: ROCOCO.
- Krzysztofik, R., Dulias, R., Kantor-Pietraga, I., Spórna, T., Dragan, W. (2020). Paths of urban planning in a post-mining area: A case study of a former sandpit in southern Poland. *Land Use Policy*, 99, 104801. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104801>
- Krzysztofik, R., Kantor-Pietraga, I., Spórna, T. (2013). A dynamic approach to the typology of functional derelict areas (Sosnowiec, Poland). *Moravian Geographical Reports*, 21 (2), 20–35. <https://doi.org/10.2478/mgr-2013-0008>
- Kuraś, B. (2007). Wykorzystanie GIS jako kompleksowego narzędzia waloryzacji, środowiska przyrodniczego pod kątem planowania przestrzennego zagospodarowania terenu. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji*, 17, 425–435.
- McCauley, D., Heffron, R. (2018). Just transition: Integrating climate, energy and environmental justice. *Energy Policy*, 119, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.04.014>
- Musiół, L., Pluszczewski, S. (1960). *Wykaz zakładów dawnego hutnictwa żelaza na Górnym Śląsku od XIV do połowy XIX w.* W: *Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa*. T. 5: J. Pazdur (red.), (s. 43–45). Warszawa–Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Ochmański, A. (2012). Raport z analizy potencjału turystyczno-kulturowego miasta Tarnowskie Góry i powiatu tarnogórskiego. *Turystyka Kulturowa*, 10, 43–63.
- Olejnik, K. (2015). Portal mapowy jako źródło informacji o terenie pogórnicy na przykładzie Zagłębia Wałbrzyskiego. *Hereditas Minariorum*, 2, 161–162.
- Pradela, A., SolarSKI, M. (2013). Rozwój górnictwa rud cynku i ołowiu w bytomsko-tarnogórnym rejonie złożowym od końca XVIII wieku do czasów współczesnych. W: R. Machowski, M.A. Rzętała (red.), *Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko*. T. 14: (s. 43–50). Sosnowiec: Wydział nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Studenckie Koło Naukowe Geografów UŚ.
- Rechowicz, H. (1969). *Tarnowskie Góry. Zarys rozwoju powiatu*. Katowice: Śląsk.
- Rhind, D., Connolly, T. (1990). *Understanding GIS: The ARC/INFO Method*. Environmental Systems Research Institute, Esri Press.
- Rutkowski, P., Zych, M., Kosieleński, S., Drozdowski, T. (2018). *Zastosowanie usług świadczonych z wykorzystaniem bezzatogowych statków powietrznych (usługi BSP) dla wzrostu skuteczności i efektywności oraz jakości świadczenia usług publicznych przez samorząd terytorialny*. Warszawa: Instytut Mikromakro.
- SolarSKI, M., Pradela, A., Pielorz, B. (2012). Charakterystyka morfometryczna zbiornika Nakło-Chechło. *Kształtowanie środowiska geograficznego i ochrona przyrody na obszarach uprzemysłowionych i zurbanizowanych*, 44, 64–70.
- Stanik, W. (2011). 140 years of activity and technological development of the Nitroerg Company. Pobrane z: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/1184/fulltext427.pdf> (6.09.2021).
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Tworóg* (2013). Pobrane z: <https://tworog.pl/informacje/studium/plik/1/1> (11.10.2022).
- Werner, P. (1992). *Wprowadzenie do systemów geoinformacyjnych*. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wojtas-Swoszowska, J. (2014). Dziedzictwo przemysłowych miast Górnego Śląska – szansa dla zachowania kulturowej tożsamości czy bariera rozwoju? *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Architektura i Urbanistyka*, 30, 173–187.
- Zdyrko, A. (oprac.) (2021). *Tereny przemysłowe w powiecie tarnogórnym* [mapa internetowa]. Pobrane z: <https://us-wnp.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=ee76f213a0af4f8a9fbf6e26016d4adc> (3.10.2022).
- Zielińska, A. (2012). *Niezdara. Miejscość pogranicza – życie i dorobek kulturowy*. Dąbrowa Górnicza: Muzeum Miejskie Sztygarka.
- Arkusze map Messtischblatt:
 5477 Keilerswalde. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1942). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5477_Keilerswalde_1942.jpg (15.09.2021).
 5478 Tworog. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1943). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5478_Tworog_mz_1902.jpg (15.09.2021).
 5479 Ludwigsthal. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1883). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5479_Ludwigsthal_1883.jpg (15.09.2021).
 5480 Woischnik. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1942). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5480_Woischnik_1942.jpg (15.09.2021).
 5577 Tost. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1940). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5577_Tost_1940.jpg (15.09.2021).
 5578 Dramatal. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1940). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5578_Dramatal_mz_1942.jpg (15.09.2021).
 5579 Tarnowitz. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1940). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5579_Tarnowitz_mz_1940.jpg (15.09.2021).
 5677 Peiskretscham. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1934). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5677_Peiskretscham_1934.jpg (15.09.2021).
 5678 Hindenburg. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1940). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5678_Hindenburg_mz_1940.jpg (15.09.2021).
 5679 Beuthen. *Topographische Karte 1 : 25 000 (Mefstischblätter)* (1943). Pobrane z: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/5679_Beuthen_1943.jpg (15.09.2021).

Artykuł wpłynął:

14 marca 2022

Zaakceptowano do druku:

19 listopada 2022

Jolanta Wojciechowska

 <https://orcid.org/0000-0002-0386-0749>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Geografii Miast, Turyzmu i Geoinformacji

jolanta.wojciechowska@geo.uni.lodz.pl

Patrycja Lis

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

patrycja.lis@edu.uni.lodz.pl

Grzegorz Wołk

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

grzegorz.wolk@edu.uni.lodz.pl

TEATR ZACHOWAŃ OSÓB ODWIEDZAJĄCYCH POMNIKI GALERII WIELKICH ŁODZIAN NA ULICY PIOTRKOWSKIEJ W ŁODZI

Abstrakt: Artykuł przedstawia wyniki badań przeprowadzonych na podstawie oryginalnej (autorskiej) metodyki badawczej dotyczącej struktury zachowań osób odwiedzających ławkowe pomniki rozmieszczone na ul. Piotrkowskiej w Łodzi. Badania zostały zaprojektowane i przeprowadzone w siedmioosobowym zespole studentów Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego. Oprócz pomiaru liczby odwiedzających w dzień powszedni i weekendowy skupiono się na obserwacji zachowań tych osób. Zidentyfikowano ponad 40 różnych zachowań i związane z nimi emocje – pozytywne oraz negatywne. Ich zróżnicowanie starano się wyjaśnić wieloma czynnikami, z których najistotniejsze to lokalizacja pomnika na głównej ulicy oraz jego forma. Badania należy uznać za eksperymentalne, skłaniające do kontynuacji i poszerzenia ich perspektywy, a więc postawienia kolejnych, czy nawet nowych pytań badawczych.

Słowa kluczowe: ławkowy pomnik, odwiedzający, zachowania, Łódź, Polska.

THE BEHAVIOUR OF THOSE VISITING THE MONUMENTS OF THE GALERIA WIELKICH ŁODZIAN ON PIOTRKOWSKA STREET IN LODZ AS THEATRE

Abstract: The article presents the results of research obtained on the basis of the author's original methodology for analysing visitor behavior towards the 'monuments benches' placed on Piotrkowska Street in Lodz. The research was designed and carried out by a team of seven students from the University of Lodz's Faculty of Geographical Sciences. In addition to measuring the number of weekday and weekend visitors, the focus was on observing their behavior. More than 40 different behaviors and their associated positive and negative emotions were identified. Their variation was explained by various factors, the most significant of which were the monuments' location on the city's main street and their form. The research should be considered experimental, urging the continuation and broadening of its perspective, thus posing further or even new research questions.

Keywords: monument benches, visitors, behavior, Lodz, Poland.

1. WPROWADZENIE

Zachowania turystów można badać z różnych punktów widzenia, aby uzyskać wiedzę o upodobaniach, gustach, możliwościach zdrowotnych czy finansowych osób podróżujących. Wiedza ta ma pomóc w kreowaniu odpowiedniej oferty turystyczno-rekreacyjnej danego

obiektu lub obszaru. Zachowania turystów można zatem analizować od strony konsumenta oferty turystycznej, co w literaturze naukowej jest dość częstym zagadnieniem badań, które podejmowane są w różnych wymiarach, np. podmiotowym, przedmiotowym,

przestrzennym lub czasowym (m.in. Juvan, Gomezlj Omerzeł, Uran Maravić, 2017; Kozak, 2013; Niemczyk, 2016; Rudnicki, 2010). Można również analizować czynniki determinujące zachowania turystów, także te negatywne czy problematyczne. W tym zakresie literatura prezentuje wiele przykładów typologii turystów, a niektóre wyraźnie odnoszą się do rodzajów zachowań, mniej lub bardziej uogólnionych. Taki przykład stanowią opracowania Krzysztofa Przedawskiego, socjologa, który w latach 90. ubiegłego wieku, opierając się na literaturze zagranicznej i własnych badaniach, opracował różne typologie turystów, m.in. wyróżnił w zachowaniach turystycznych młodzieży takie typy, jak: poznawczy, zadaniowy, rozrywkowy czy kontemplacyjny (Przedawski, 1997).

W literaturze przedmiotu trudno jednak znaleźć opracowania z zakresu badań mikroskalowych odnoszących się do zachowań turystów bądź rekreantów w mieście, gdzie te zachowania są inspirowane występowaniem ciekawych albo charakterystycznych dla danego miejsca obiektów kulturowych. W polskich miastach coraz częściej powstają obiekty architektoniczne (o małej i dużej skali), mające przykuć uwagę zarówno odwiedzających, jak i mieszkańców, czego przykładem są figurki krasnali we Wrocławiu lub ławkowe pomniki w Warszawie, Łodzi, Tarnowie, Łomży, czy Częstochowie. W idei tej chodzi o tzw. nowych turystów zwiedzających miasta, oczekujących czegoś więcej niż tylko wypoczynku i rozrywki, a przede wszystkim otwartych na spotkanie z *unicum* miejsca i z jego *genius loci*, spodziewających się profesjonalnej i wieloaspektowej interpretacji pokazywanych zjawisk i obiektów (Mikos von Rohrscheidt, 2014).

Łódź to miasto, które od dawna słynie z ulicy Piotrkowskiej. Za sprawą Marcela Szytenchelma, aktora, reżysera i animatora kultury, od 1999 r. na tej reprezentacyjnej ulicy zaczęto odsłaniać pomniki sławnych postaci związanych z Łodzią. Powstała grupa plenerowych rzeźb odlanych w brązie, rozmieszczonych na odcinku o długości 1,4 km, zaplanowanych tak, aby zwiedzający mogli usiąść obok wyrzeźbionych postaci. Skupienie pomników-ławek dostało nazwę Galerii Wielkich Łodzian i jest jedynym tego typu przykładem w kraju. Galerię tworzy sześć pomników, są to (w kolejności odsłaniania): Ławeczka Tuwima (1999 r.), Fortepian Rubinsteina (2000 r.), Kufer Reymonta (2001 r.), Twórcy Łodzi Przemysłowej (2002 r.), Fotel Jaracza (2006 r.) oraz Pomnik Lampiarza (2007 r.). Zdaniem Szytenchelma postaci upamiętnione w formie ławkowych pomników „powinny żyć cały czas” (Lis, 2022). Punkt widzenia Szytenchelma na użyteczność jego artystycznego dzieła (jest autorem i współautorem pięciu rzeźb) stał się inspiracją do podjęcia naukowych badań, których rezultaty postanowiono zaprezentować w niniejszym artykule.

Głównym celem artykułu jest przedstawienie analizy oryginalnych danych uzyskanych przy zastosowaniu

autorskiej metodyki badawczej, dotyczącej struktury zachowań osób odwiedzających pomniki-ławki znajdujące się na ulicy Piotrkowskiej w Łodzi. Ważnym celem szczegółowym jest objaśnienie metodyki badań opracowanej przez zespół studentów pod kierunkiem wykładowcy w ramach akademickiego przedmiotu realizowanego na kierunku turystyka i rekreacja na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego. W niniejszym artykule podjęto analizę zebranych danych w klasycznej postaci.

2. CELE I METODYKA BADAŃ

Pomniki, elementy dzisiejszej kultury, powstają z okazji upamiętnienia danej osoby bądź kilku osób lub określonych wydarzeń (Szolginia, 1992). Niekiedy stają się dodatkową atrakcją danego miejsca turystycznego, a czasami nawet głównym jego celem. Pomniki mogą być klasyfikowane jako produkt turystyczny typu obiekt (Kaczmarek, Stasiak, Włodarczyk, 2005). Za przykład może posłużyć gigantyczna rzeźba Chrystusa Odkupiciela w Rio de Janeiro, odwiedzana przez miliony turystów rocznie.

Zdaniem Małgorzaty Praczyk (2012) pomniki są konstrukcją, przy której celebrytuje się ważne rytuały, są też punktem spotkań, czyli czymś charakterystycznym dla danego miejsca, wpływającym na kształtowanie się tożsamości lokalnej. Pomniki tworzą rzeczywistość wokół nas, zachęcają do odwiedzin, urozmaicają przestrzeń turystyczną miejsca, przypominają jego lokalną historię oraz nadają mu specyficzny i niepowtarzalny klimat (Kostiainen, 2003). W literaturze przedmiotu można znaleźć przykłady badań pomników jako atrakcji turystycznej czy kulturowej. Agata Rogoś (2019) podjęła próbę zbadania pomników jako atrakcji turystycznej w dawnej socjalistycznej Jugosławii. Ladina Bezzola Lambert i Andrea Ochsner (2015) analizowały znaczenie pomników w społeczeństwie z różnych perspektyw: historycznych, mentalnych, kulturoznawczych, ale także literackich. Cameron Cartiere (2016) przedstawiła pomniki jako sztukę publiczną, która ma oddziaływać na społeczność lub jednostki. Podobnie uważają Waldemar Cudny i Håkan Appelblad (2019), którzy również uznali pomniki w przestrzeni miejskiej za sztukę publiczną, choć głównie w aspekcie estetycznym. Autorzy podkreślili, że pomniki dodatkowo pełnią funkcję społeczną, symboliczną i kulturową. Z kolei Andrew Smith (2007) wykazał, że pomniki największą popularność zyskują w stolicach państw. Uogólniając przytoczone stanowiska, można stwierdzić, że pomniki są traktowane jako część przestrzeni publicznej oraz społecznej i mają wpływ na różne dziedziny życia społecznego (Zebracki, Van Der Vaart, Van Aalst, 2010).

Według Słownika Języka Polskiego (2022) pomnik jest to posąg wzniesiony ku czci jakiejś osoby lub upamiętniający jakieś wydarzenie lub coś albo ktoś o wielkiej wartości, symbol lub świadectwo czegoś. Pomniki mogą mieć różną formę – najczęściej jest to posąg lub grupa rzeźb na cokole, może być to również kolumna lub obelisk. W miastach, choć nie tylko, coraz więcej ustawianych jest tzw. ławek pomnikowych, przy których można zrobić zdjęcie lub posiedzieć obok figury osobistości, której pomnik został poświęcony. Forma taka jest interesująca, odbiega od dotychczasowej praktyki, czyli rzeźby umieszczanej na cokole i przeznaczonej głównie do podziwiania, ma zachęcać do interakcji z upamiętnioną postacią, do indywidualnego odczuwania przestrzeni (Lis, 2022). Zdaniem Zygmunta Kruczka ławkowe pomniki mogą istnieć jako „odrębne atrakcje turystyczne, niekoniecznie obudowane zakresem usług dodatkowych” (Kruczek, 2002, s. 10). Według Joanny Roszak i Grzegorza Godlewskiego (2015) pomniki-ławki można dostrzec w najbardziej popularnych miejscach, takich, które są na co dzień uczęszczane rekreacyjnie przez mieszkańców bądź odwiedzane turystycznie, ale również w miejscach, z którymi była związana upamiętniona postać. Marcin Laberschek (2019) uważa, że w pomnikach zawarty jest spory ładunek symboliczny, który wywołuje czasami bardzo zdecydowane reakcje społeczne.

Galeria Wielkich Łodzian, jako zbiór aż sześciu pomników-ławek, była obiektem badań w ramach akademickiego przedmiotu o nazwie „projekt badawczy”, podjętych przez siedmioosobowy zespół studentów uzupełniających studiów magisterskich na kierunku turystyka i rekreacja na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego¹. Zasadniczym celem tego przedmiotu jest sformułowanie problemu badawczego do słów kluczowych otrzymanych od nauczyciela akademickiego przez ściśle określony zespół studentów, a następnie rozwiązanie problemu poprzez prawidłowe zaprojektowanie i wykonanie badań oraz przeprowadzenie analizy uzyskanych danych. Słowa kluczowe, które otrzymał zespół to: Piotrkowska, dzień, pomnik, turysta. W nawiązaniu do nich studenci nakreślili następujący temat: „Teatr zachowań osób odwiedzających pomniki Galerii Wielkich Łodzian na ulicy Piotrkowskiej w Łodzi”.

Wśród kilku celów badań wyznaczonych przez zespół były również takie, jak: zinventaryzowanie rodzajów zachowań osób odwiedzających pomniki, pomiar liczby odwiedzających w dzień powszedni i weekendowy oraz zarejestrowanie wyrażanych przez nich emocji zarówno pozytywnych, jak i negatywnych. Sformułowane zostały dwa problemy badawcze. Pierwszy dotyczył określenia struktury zachowań osób odwiedzających pomniki-ławki, drugi – ustalenia właściwej metodyki badań, łączącej odpowiednie metody i narzędzia badawcze, angażującej do pracy w terenie

wszystkich członków zespołu. Koncepcja badawcza narodziła się podczas burzliwych dyskusji, w wyniku których przyjęto kilka metod badawczych z precyzyjnie określonymi narzędziami.

Główną metodą była jawna obserwacja zachowań odwiedzających pomniki, połączona z metodą pomiaru liczby osób. Jawność polegała na tym, że obserwator stał w bliskiej odległości od pomnika, tak aby słyszał rozmowy i widział reakcje osób odwiedzających. Przyjęto, że termin „odwiedzający” będzie oznaczał każdą osobę podchodzącą do pomnika w celu jego obejrzenia czy skorzystania z ławeczki. Założono zatem, że nie będzie się przyjmować rozróżnienia osób na turystów i mieszkańców Łodzi.

Aby metoda obserwacji była obiektywna i przeciwdziałała subiektywnym spostrzeżeniom (Apanowicz, 2002), precyzyjnie opracowano wzory kart obserwacji dla przyjętych *a priori* trzech grup odwiedzających pomniki, czyli dla: osób indywidualnych, rodzin oraz grup (zorganizowanych z przewodnikiem i niezorganizowanych – powyżej trzech osób). Każda karta zawierała wiele składowych i była dostosowana do przyjętych kategorii odwiedzających. Główne jej składowe to: data i godzina obserwacji, liczba osób/grup (z podziałem na kobiety, mężczyzn, dzieci, młodzież, dorosłych, seniorów i narodowość), zachowania odwiedzających (zaprojektowano osiem rodzajów zachowań oraz inne: z możliwością zapisu rodzaju, a także odnotowania braku wyraźnych zachowań), emocje (pozytywne i negatywne) oraz długość spędzonego czasu. Do ośmiu przewidywanych typów zachowań odwiedzających, uwzględnionych w karcie, należały: dotykanie, fotografowanie, szukanie informacji o pomniku, siadanie, skakanie, rozmowa, wyraźne zainteresowanie pomnikiem, zadawanie pytań.

Karty obserwacji były bardzo ważnym elementem koncepcji badawczej, dającym możliwość uzyskania wielu szczegółowych danych i jednocześnie wymagającym od obserwatora ciągłej uwagi i szybkiej orientacji (fotografia 1, zob. s. 82). W związku z tym istotne było ustalenie dat i długości czasu przeprowadzania obserwacji, tak aby nie znużyła ona badacza i jednocześnie dała możliwości do porównywania zebranych danych. Ustalono, że czas badań dla każdego pomnika będzie ten sam, czyli w godzinach między 15.00 a 18.00, a z dni wybrano środę (27 kwietnia 2022 r.) i sobotę (30 kwietnia 2022 r.), czyli dzień powszedni i weekendowy.

Warto nadmienić, że dwóch studentów pokusiło się o przeprowadzenie eksperymentów w trakcie badań. Pierwszy eksperyment polegał na położeniu książki *Chłopi* na pomniku Kuferek Reymonta (fotografia 2, zob. s. 82), drugi – na położeniu zeszytu do wpisywania się przez osoby odwiedzające pomnik Twórców Łodzi Przemysłowej, zwany także pomnikiem Trzech Fabrykantów (fotografia 3, zob. s. 82). Jest to największa powierzchniowo rzeźba składająca się na

Galerię Wielkich Łodzian, mieści się przy skrzyżowaniu ulicy Piotrkowskiej (nr 30/32) z ulicą Jaracza i można ją traktować jako rozpoczynającą szlak galerii. Została wykonana w duchu lat 20. XX w., przedstawia podłużny stół, przy którym urzędują Izrael Poznański, Karol Scheibler i Henryk Grohman – przemysłowcy, „królowie polskiej bawełny”, znani też z powieści Władysława Reymonta *Ziemia obiecana* i z opartego na niej filmu Andrzeja Wajdy.

Fotografia 1. Badaczka z kartą obserwacji przy pomniku Ławeczka Tuwima na ul. Piotrkowskiej w Łodzi
Źródło: fot. M. Szczepański, 30.04.2022 r.

Fotografia 2. Pomnik Kuferek Reymonta z książką *Chłopi*
Źródło: fot. G. Wołek, 30.04.2022 r.

Fotografia 3. Pomnik Twórców Łodzi Przemysłowej
Źródło: fot. P. Lis, 10.04.2022 r.

Zrealizowane przez studentów doświadczenia dały dodatkowy asumpt do analizy badanego zjawiska. Całość koncepcji badawczej należy uznać za eksperymentalną, nieprzeprowadzaną dotychczas w takich wymiarach.

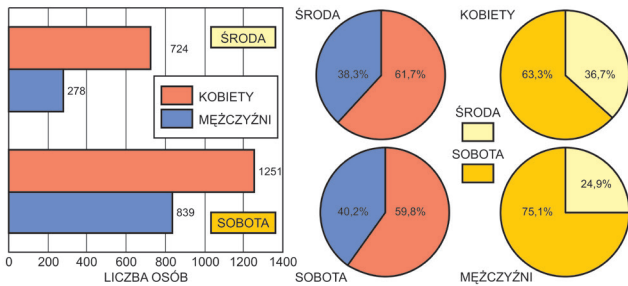
3. WYNIKI BADAŃ I DYSKUSJA

Pomniki-ławeczki, które od 1999 r. zaczęły się pojawiać na ulicy Piotrkowskiej w Łodzi, od samego początku cieszyły się zainteresowaniem nie tylko mieszkańców, ale także turystów. Zbadanie w różnych kontekstach zainteresowania pomnikami wykazywanego przez odwiedzających było priorytetowym zadaniem podjętego projektu. Niektóre z tych kontekstów zostaną zaprezentowane w niniejszej części artykułu.

Pierwszy kontekst odnosi się do liczby oraz struktury osób odwiedzających pomniki. W trakcie sześciu godzin obserwacji (dwa razy po trzy godziny) przez dwa dni łącznie wszystkie sześć pomników odwiedziły 3092 osoby. Zarówno w środę, jak i sobotę dominowała płeć żeńska (odpowiednio: 61,7% i 59,8%), chociaż w sobotę mężczyzn było zdecydowanie więcej niż w środę (trzykrotnie więcej) (rysunek 1). Liczba odwiedzających w sobotę była dwukrotnie wyższa niż w środę, na co

wpływ miała przede wszystkim piękna, słoneczna pogoda oraz odbywający się Festiwal Czekolady na ulicy Piotrkowskiej przy skrzyżowaniu z aleją Leona Schillera, a także fakt, iż był to początek pierwszego majowego weekendu. W sobotę do niektórych pomników (Fotel Rubinsteina i Ławeczka Tuwima, fotografia 4) nawet ustawiały się kolejki, co bardzo pozytywnie zaskoczyło obserwatorki, przeważały rodziny z dziećmi, było też więcej grup zorganizowanych z przewodnikiem.

skrótowych po wyczerpujące, nawet z nadmiernym, osobistym komentarzem). Znamionną cechą w ich rozmieszczeniu jest to, że pierwszy (Twórcy Łodzi Przemysłowej) znajduje się przy skrzyżowaniu z ulicą Jaracza, a ostatni – Fotel Jaracza – przy skrzyżowaniu z ulicą Mickiewicza, w pobliżu Dworca Tramwajowego Centrum. Stąd wzięło się powiedzenie, że ławkowe pomniki w Łodzi są zlokalizowane „od Jaracza [ulica] do Jaracza [pomnik]”².

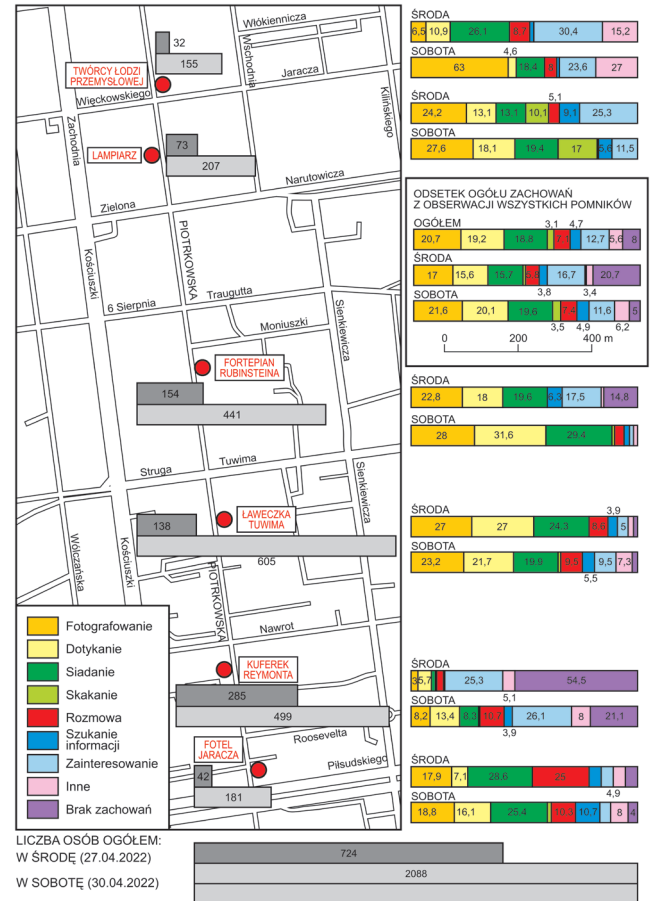
Rysunek 1. Struktura odwiedzających pomniki-ławeczki na ul. Piotrkowskiej w Łodzi

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych przeprowadzonych 27.04.2022 r. i 30.04.2022 r.

Fotografia 4. Kolejki odwiedzających przed pomnikiem Ławeczka Tuwima na ul. Piotrkowskiej w Łodzi
Źródło: fot. P. Lis, 30.04.2022 r.

W sobotę grupy z przewodnikiem były mniej liczne (20–30 osób), ale było ich więcej aniżeli w środę (jedna grupa 45 osób). Nie przy wszystkich pomnikach zaobserwowano takie grupy. Nie było ich aż w trzech miejscach: przy Pomniku Lampiarza, Kufereku Reymonta i Fotelu Stefana Jaracza. Położenie tych pomników może być jedną z przyczyn niedocierania do nich grup zorganizowanych, gdyż dwa z wymienionych (Lampiarz i Fotel Jaracza) mają skrajną lokalizację względem siebie (odpowiednio: w części północnej i południowej, rysunek 2). O doprowadzeniu grupy do danego obiektu decyduje przewodnik. Zaobserwowano zatem różnice w prowadzeniu grup przez przewodników po ulicy Piotrkowskiej, a także w przekazywaniu informacji o pomnikach (od bardzo

Rysunek 2. Najczęstsze rodzaje zachowań odwiedzających pomniki-ławeczki na ul. Piotrkowskiej w Łodzi
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych przeprowadzonych 27.04.2022 r. i 30.04.2022 r. (dane bez grup zorganizowanych)

W ogólnej liczbie odwiedzających badane obiekty zaobserwowano stosunkowo mały udział młodzieży, dominowały osoby dorosłe, w dzień powszedni były to osoby indywidualne, zwłaszcza seniorzy, a w sobotę rodziny z dziećmi. Zdecydowaną większość odwiedzających stanowiły osoby polskiego pochodzenia, a z narodowości zagranicznych (kilka procent) przeważały osoby mówiące po ukraińsku i rosyjsku oraz po niemiecku. Odnotowano osoby narodowości romskiej i dwie pochodzenia azjatyckiego. Czas pobytu osób przy pomniku przeważnie wynosił od kilku sekund do pięciu minut. Najdłuższe pobyty zaobserwowano przy dwóch skrajnie zlokalizowanych pomnikach, czyli Twórcach Łodzi Przemysłowej i Fotelu

Stefana Jaracza. Pierwszy z nich, mający formę stołu otoczonego wolnymi krzesłami, odznaczył się pobytami niektórych odwiedzających (raczej mieszkańców) nawet do jednej godziny, co dezinformacyjnie wpływało na niektórych turystów. Podchodzili oni do pomnika z pewną rezerwą, w niewielkiej od niego odległości wykonywali fotografie, nie próbując czytać znajdujących się tam informacji. Natomiast Fotel Stefana Jaracza, z wygodnym miejscem do siedzenia dla trzech osób, był zajmowany przeważnie dłużej niż 5 minut – zwykle do 15–20 minut (fotografia 5). Odwiedzający spędzali więcej czasu przy pomnikach w sobotę, wykazywali wówczas większe zainteresowanie oraz większą interakcję z nimi.

Fotografia 5. Pomnik Fotel Stefana Jaracza (z kwiatem pozostawionym przez odwiedzających) na ul. Piotrkowskiej w Łodzi
Źródło: fot. I. Chmielewska, 27.04.2022 r.

Każdy badany obiekt różnił się poziomem zainteresowania turystów (rysunek 2). Zarejestrowano 48 różnych rodzajów zachowań osób odwiedzających, przeważały następujące: fotografowanie – 20,7%, dotykanie – 19,2% i siadanie – 18,8% (dla ogółu odwiedzających w obu dniach bez grup zorganizowanych). Znaczna część osób (12,7%) wykazywała ogólne zainteresowanie pomnikiem oraz prowadziła rozmowy na jego temat (7,1%), a także poszukiwała informacji na obiekcie lub w smartfonie (4,7%).

Rejestracja zachowań pokazała, że ich skala oraz rodzaje są zróżnicowane odnośnie do badanych pomników. Najchętniej fotografowano się przy Fortepianie Rubinsteina i Ławeczce Tuwima oraz Twórcach Łodzi Przemysłowej (w sobotę). Dwa pierwsze wymienione pomniki były dotykane najczęściej (pocieranie nosa rzeźby, obejmowanie uwiecznionych postaci, przytulanie się do nich), a odwiedzający chętnie siadali na ławeczkach. Informacji o obiekcie szukano w przypadku dwóch pomników: Lampiarza (9,1%) i Fotela Jaracza (10,7%) – każdy z nich mógł być intrygujący dla turysty.

Pomnik Lampiarza przedstawia bezimiennego elektryka z żarówką w prawej dłoni, stojącego na drabinie

podpartej o stylową latarnię naturalnej wielkości, z leżącą obok torbą będącą zarazem ławeczką pomnikową, na której można siadać. Pomnik jest hołdem złożonym bezimiennemu pracownikowi Łódzkiej elektrowni, której setna rocznica powstania była okazją do jego odsłonięcia 21 września 2007 r. (fotografia 6). Z kolei Fotel Jaracza przedstawia reżysera siedzącego na miejscu widowni teatralnej, trzymającego w ręku egzemplarz reżyserski. Stefan Jaracz był związany z łódzkim teatrem, nazwanym dziś jego imieniem. Trzy wygodne miejsca do siedzenia wkomponowane w pomnik wyraźnie sprzyjały prowadzeniu rozmów przez odwiedzających, czym wyróżnił się on wśród pozostałych (odpowiednio dla poszczególnych dni obserwacji: 25% i 10,3%).

Fotografia 6. Pomnik Lampiarza na ul. Piotrkowskiej w Łodzi z badaczką naśladowującą najczęściej zaobserwowane zachowanie odwiedzających
Źródło: fot. M. Szczepański, 30.04.2022 r.

Dużym ogólnym zainteresowaniem cieszyły się trzy obiekty: Twórcy Łodzi Przemysłowej, Lampiarz i Kuferek Reymonta, przy czym ten ostatni cechuje również brak widocznych zachowań ze strony odwiedzających (odpowiednio: 54,5% i 21,1%).

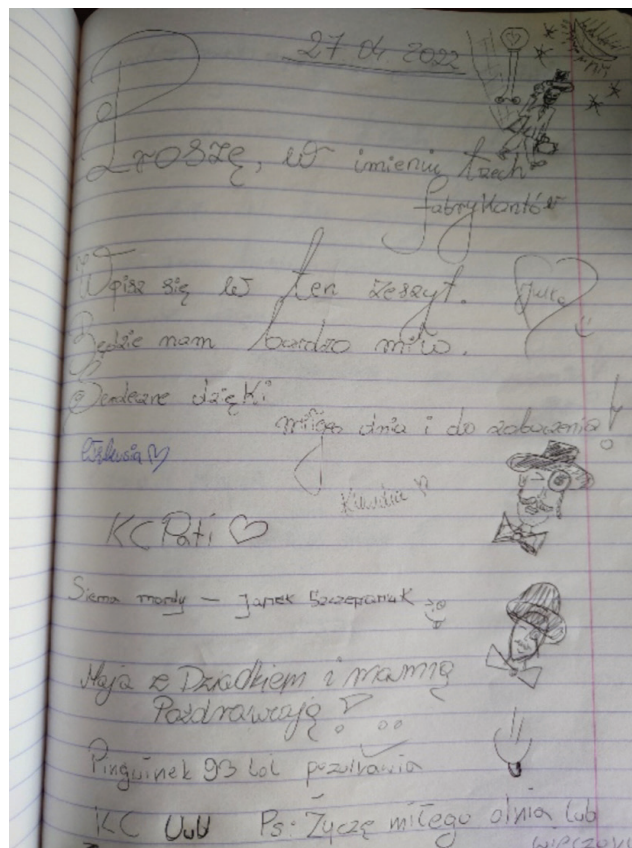
Z ciekawszych zachowań można wskazać takie, jak: uściśnięcie dłoni postaci pomnika, improwizowanie gry na fortepianie, nakładanie figurom gadżetów typu okulary, czy „rozmowa” z uwiecznioną postacią. Do nietypowych zachowań można zaliczyć skakanie (głównie występujące u dzieci), które odnotowano dla trzech

miejsz, z czego najwięcej dla Lampiarza (odpowiednio: 10,1% i 17%) – prawdopodobnie w związku ze sprzyjającą temu konstrukcją pomnika. Takie zachowanie zauważono również w przypadku Fortepianu Rubinsteina (fotografia 7) i Fotela Jaracza. Z innych nietypowych zachowań zaobserwowano: wspinanie się i siadanie na głowie rzeźby (np. Tuwima i Rubinsteina), dawanie zabawek pomnikowym postaciom, próby karmienia ich jedzeniem, próby ucieczki z wyłożoną na pomniku książką, posadzenie psa (sporych rozmiarów) na stole Trzech Fabrykantów, czy relaks przy tym stole z papierosem.

Fotografia 7. Pomnik Fortepian Rubinsteina na ul. Piotrkowskiej w Łodzi z przykładem zaobserwowanego zachowania odwiedzających
Źródło: fot. A. Juszczak, 30.04.2022 r.

Bardzo duża część obserwowanych osób wchodziła w interakcje z pomnikami. Eksperyment przeprowadzony przy dwóch z nich: Twórcach Łodzi Przemysłowej (zeszyt do wpisu) i Kufierku Reymonta (książka *Chłopi*) przyczynił się do zwrócenia większej uwagi odwiedzających, zwłaszcza tych osób, które początkowo nie okazywały oznak zainteresowania. Dodatkowe przedmioty sprawiały jednak, że zatrzymywano się, oglądano je, otwierano zeszyt lub książkę. W „Zeszycie gości” złożono kilkanaście wpisów o pozytywnym wydźwięku, były to: pozdrowienia, podziękowania za miłe towarzystwo przy stole, czy wyrazy podziwu dla monumentu (fotografia 8).

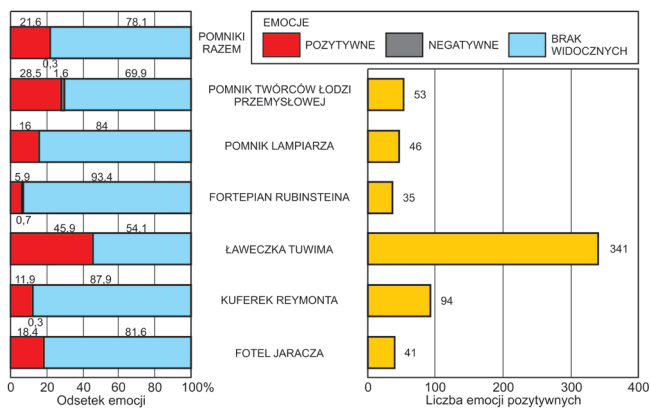

Fotografia 8. Przykładowe wpisy do zeszytu wyłożonego na stół pomnika Trzech Fabrykantów na ul. Piotrkowskiej w Łodzi
Źródło: fot. P. Lis

Wśród odwiedzających pomniki przeważały emocje pozytywne, co wyrażało się uśmiechem na ich twarzach, a także ogólnym zadowoleniem, czy nawet okazywaną radością, szczególnie w przypadku dzieci. Najwięcej takich emocji zaobserwowano przy Ławeczce Tuwima (rysunek 3, zob. s. 86), gdzie wśród rozmów można było usłyszeć wspomnianie czasów dzieciństwa, informowanie dzieci o utworach tego autora oraz o książkach, które im czytano. Negatywne emocje zaobserwowano odnośnie do dwóch obiektów: Fortepianu Rubinsteina i Twórców Łodzi Przemysłowej. W przypadku pierwszego z wymienionych dwoje dzieci kopało pomnik, wytykało język, groziło palcem, a jedno dziecko powiedziało: „to jest straszdyło”. Te nieliczne negatywne emocje, które odnotowano podczas badań, pokazują, że wyników obserwacji nie da się do końca przewidzieć, a niektóre zdarzenia mogą wprawić w zdumienie (zarówno negatywne, jak i pozytywne).

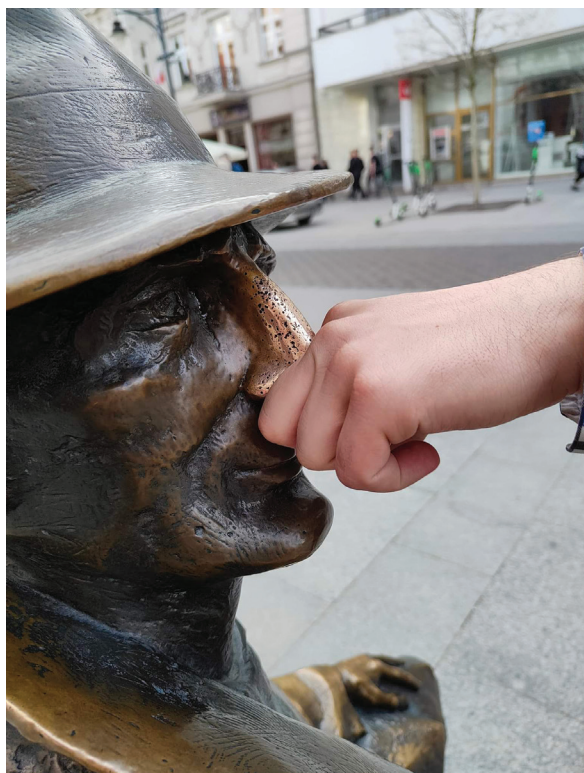
Badania ukazały szerokie spectrum zachowań osób odwiedzających pomniki-ławeczki. Duża liczba i zróżnicowanie tych zachowań przy badanych obiektach pozwalają na stwierdzenie, że mamy do czynienia ze swego rodzaju teatrem. Teatr ten jest nieco inaczej odgrywany przez mieszkańców rekreantów, a inaczej przez turystów. Spostrzeżenie to nie było poddane obserwacji, jednak całościowy proces badawczy pozwolił na

wychwycenie różnic. Potwierdzeniem może być fakt, że niektóre z obserwowanych zachowań stały się już pewną tradycją dla mieszkańców Łodzi, zwłaszcza młodych. Na przykład pocieranie nosa podobizny Juliana Tuwima ma przynosić szczęście przed zbliżającym się egzaminem maturalnym. Z tego powodu często dotykany fragment rzeźby jest mocno wytarty (fotografia 9).

Rysunek 3. Emocje odwiedzających pomniki-ławeczki na ul. Piotrkowskiej w Łodzi

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych przeprowadzonych 27.04.2022 r. i 30.04.2022 r. (dane bez grup zorganizowanych)

Fotografia 9. Pocieranie na szczęście rzeźbionego nosa Juliana Tuwima na pomniku przy ul. Piotrkowskiej w Łodzi
Źródło: fot. P. Lis, 30.04.2022 r.

Zinwentaryzowana liczba osób odwiedzających (3092) pomniki może skłaniać do podjęcia się próby obliczeń szacujących wielkość przypadającą na jeden pomnik

w ciągu godziny w dzień powszedni i weekendowy. Nie zdecydowano się tutaj wykonać takich szacunków, gdyż uznano, że do ich przeprowadzenia dobrze byłoby mieć jeszcze wyniki z dodatkowych dni obserwacyjnych. Niemniej uzyskane dane potwierdzają duże zainteresowanie ławkowymi pomnikami w Łodzi zarówno w dzień powszedni, jak i weekendowy. Zainteresowanie to ma bardziej znamiona rekreacyjne, czy ogólnie poznawcze, aniżeli kształcące. Liczba odwiedzających pozwoliła ustalić ranking popularności badanych pomników. W dzień powszedni kolejność miejsc była następująca: 1 – Kuferek Reymonta, 2 – Fortepian Rubinsteina, 3 – Ławeczka Tuwima, 4 – Pomnik Lampiarza, 5 – Fotel Jaracza, 6 – Twórcy Łodzi Przemysłowej. W weekend kolejność niewiele się zmieniła: 1 – Ławeczka Tuwima, 2 – Kuferek Reymonta, 3 – Fortepian Rubinsteina, 4 – Pomnik Lampiarza, 5 – Fotel Jaracza, 6 – Twórcy Łodzi Przemysłowej.

Ranking ten pokazuje, że czynniki decydujące o popularności obiektu są bardzo złożone. Dość mały wpływ ma czynnik dostępności komunikacyjnej, gdyż pomniki odwiedzane przez mniejszą liczbę osób są rozmieszczone niedaleko albo nawet na wprost przystanków autobusowych (Twórcy Łodzi Przemysłowej i Fotel Jaracza), jednak znajdują się w pozycji skrajnej na szlaku Piotrkowskiej. Szczególnym przykładem jest Fotel Jaracza, położony w bliskim sąsiedztwie przesiadkowego centrum tramwajowego, do którego niekiedy ludzie bardzo się spieszą, ignorując tym samym pomnik. Liczniejsze parkingi dla samochodów osobowych i lokalizacja stacji kolejowej w otoczeniu środkowej części opisywanego szlaku tworzą lepsze warunki do odwiedzin pomników, które tam się znajdują. Dużą rolę odgrywa też skupienie w ich pobliżu innych atrakcji – restauracji, czy pubów. Dodatkowym czynnikiem są wydarzenia odbywające się na ulicy Piotrkowskiej. Z jednej strony sprzyjają one zainteresowaniu pomnikami (czego przykładem był Festiwal Czekolady), z drugiej mogą im odbierać liczbę odwiedzających. Przykładem takim okazał się pomnik Trzech Fabrykantów. Zarówno w pierwszym, jak i w kolejnym dniu obserwacji po drugiej stronie ulicy, na wprost tej rzeźby, występowały osoby prezentujące sztukę uliczną (grajak oraz tancerz przebrany za pandę ogromnych rozmiarów), co znacząco wpłynęło na odwrócenie uwagi od Twórców Łodzi Przemysłowej. Należy też dodać, że na ranking popularności pomnika ogromny wpływ ma jego artystyczna forma i chyba to ona najbardziej decyduje o liczbie odwiedzin.

4. PODSUMOWANIE

Pomniki-ławeczki pełnią kilka istotnych funkcji: artystyczną, kulturową, edukacyjną, rekreacyjną, turystyczną, a przede wszystkim społeczną. Jeśli chodzi

o funkcję turystyczno-rekreacyjną, to badania wykazały, że można wyodrębnić kilka kategorii osób odwiedzających takie pomniki, a ich zachowania są zróżnicowane zależnie od artystycznego wymiaru pomnika, różny jest też poziom zainteresowania obiektem. W większości były to zachowania, których można się było spodziewać, jednak ich spectrum okazało się szerokie. Niektóre z nich mogą wprawić w zdumienie, co pokazuje, że procesu obserwacji nie da się do końca przewidzieć.

Badania pozwalają uznać, że ławkowe pomniki tworzące tzw. Galerię Wielkich Łodzian to rodzaj otwartego, ulicznego teatru, gdzie każdy przechodzień może być współartystą i kreować własną rzeczywistość, chociażby przez umawianie się przy pomniku na spotkanie, odpoczywanie czy wykonywanie fotografii (Lis, 2022). Obserwacja zachowań pozwala stwierdzić, że osoby przy pomnikach, czasem zupełnie nieświadomie, stają się aktorami, odgrywają swoje role, przyjmując rozmaite maski, i na chwilę stają się kimś zupełnie innym niż dotychczas. Zatem pod pojęciem teatru zachowań osób odwiedzających ławkowe pomniki można rozumieć całokształt czynności zarówno pozytywnych, jak i negatywnych, których celem jest wywołanie reakcji człowieka w odniesieniu do określonego otoczenia w określonym czasie, a także różnego rodzaju reakcji na bodźce płynące z otoczenia.

Pomniki kreują społecznie przyjazną przestrzeń, szczególnie dostępną dla tych, którzy chcą publicznie „odgrywać” wybrane przez siebie role. Omawiane obiekty dają możliwość wyrażania siebie i dlatego są one społecznie akceptowane. Ławkowe pomniki wpisały się na dobre w przestrzeń Łodzi i znacznie ją urozmaicają, są elementem turystycznej identyfikacji miasta. Wytyczenie szlaku śladami pomników Galerii Wielkich Łodzian mogłoby być interesujące i stanowić kolejną atrakcję turystyczną miasta. Można mieć nadzieję, że niniejszy artykuł przyczyni się do zwiększenia popularności pomników wśród mieszkańców i osób odwiedzających Łódź, a także do zwiększenia świadomości o pozytywnej obecności tych obiektów w przestrzeni miejskiej. Powinien również uzmysłowić, że pomniki są miejscami, gdzie ludzie mogą swobodnie wyrażać samych siebie i na chwilę przeobrazić się w aktora występującego na scenie przed otaczającą go publicznością.

Badanie zachowań osób odwiedzających pomniki-ławki można uznać za ciekawe doświadczenie zarówno z punktu widzenia metodycznego, jak i dydaktycznego. Metodyka badawcza wymagała eksperymentalnego podejścia, precyzyjnego określenia narzędzi badawczych oraz ich zastosowania. W trakcie badań odnotowano kilka nieprzewidzianych trudności, z którymi jednak sobie poradzono. Jedną z nich była duża momentami liczba odwiedzających pomniki (zwłaszcza w sobotę), co wymagało sporej bystrości osoby prowadzącej obserwację zachowań, która musiała je odpowiednio zaklasyfikować oraz szybko

odnotować w karcie inwentaryzacyjnej. Można uznać, że pewnym ograniczeniem tych obserwacji była niekiedy sama obecność badaczy przy pomniku (w niewielkim oddaleniu, ale widoczna), co mogło peszyć niektóre osoby, a nawet zniechęcać do podejścia do obiektu i wykonania jakiejkolwiek interakcji. Uznaje się jednak, że takich przypadków nie było dużo i nie wpłynęły one na ostateczne wyniki.

Na tym etapie można ocenić metodykę badawczą jako wystarczającą do uzyskania pierwotnych i oryginalnych danych. Poza tym dostrzega się możliwość aplikacji opracowanej metody w innych badaniach, na przykład dotyczących zachowań kuracjuszy w uzdrowisku czy osób odwiedzających skanseny albo plenerowe siłownie. Trzeba też zaznaczyć, że przyjęta metodyka pokazała nowe możliwości badawcze, a także kwestię poszerzenia ich perspektywy, czyli postawienia kolejnych pytań badawczych w zakresie już podjętego zagadnienia.

PRZYPISY

¹ Koordynatorem przedmiotu w roku akademickim 2021/2022 była dr hab. prof. UŁ Ewa Szafrąńska, a dr hab. prof. UŁ Jolanta Wojciechowska była opiekunem zespołu studentów w składzie: Izabela Chmielewska, Kacper Józwiak, Agata Juszcak, Patrycja Lis, Weronika Łuczak, Marek Szczepański oraz Grzegorz Wołk. Wywiad z Marcelem Szytenhelmem przeprowadzili: Józwiak, Lis i Wołk. Na podstawie wywiadu powstał promocyjny artykuł, zamieszczony na stronie internetowej Uniwersytetu Łódzkiego (Lis, 2022).

² W świetle wywiadu przeprowadzonego przez studentów z Marcelem Szytenhelmem. Transkrypcję wywiadu na potrzeby projektu wykonał Marek Szczepański.

BIBLIOGRAFIA

- Apanowicz, J. (2002). *Metodologia ogólna*. Gdynia: Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej BERNARDINIUM.
- Cartiere, C. (2016). Through the lens of social practice: Considerations on a public art history in progress. W: C. Cartiere, M. Zebracki (red.), *The everyday practice of public art: Art, space, and social inclusion* (s. 13–26). London: Routledge.
- Cudny, W., Appelblad, H. (2019). Monuments and their functions in urban public space. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 73 (5), 273–289. <https://doi.org/10.1080/00291951.2019.1694976>
- Juvan, E., Gomezlj Omerzel, D., Uran Maravić, M. (2017). *Tourist behaviour: An overview of models to date*. Pobrane z: <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-71-8/2.pdf> (18.07.2022).
- Kaczmarek, J., Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2005). *Produkt turystyczny*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kostiainen, A. (2003). Being elsewhere: Tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America: Edited by Shelley Baranowski and Ellen Furlough. The University of Michigan Press (839 Greene Street, PO Box 1104, Ann Arbor MI 48106-1104, USA. <um.press@umich.edu>) 2001, 382 pp (photographs, index) \$57.50 Hbk. ISBN 0-472-11167-1. *Annals*

- of *Tourism Research*, 30 (1), 273–275. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00066-X](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00066-X)
- Kozak, M., Kozak, N. (red.) (2013). *Aspects of tourist behavior*. Pobrane z: <https://www.cambridgescholars.com/resources/pdfs/978-1-4438-4866-4-sample.pdf> (18.07.2022).
- Kruczek, Z. (2002). Atrakcje turystyczne. Metody oceny ich odbioru – interpretacja. *Folia Turistica*, 13, 37–61.
- Laberschek, M. (2019). Znaczenie pomników przedsiębiorstw w przestrzeni społecznej. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 15 (3), 136–161. <http://dx.doi.org/10.18778/1733-8069.15.3.08>
- Lambert, L.B., Ochsner, A. (red.) (2015). *Moment to monument: The making and unmaking of cultural significance*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Lis, P. (2022). *Galeria Wielkich Łodzian w projekcie studentów turystyki i rekreacji UŁ*. Pobrane z: <https://www.uni.lodz.pl/aktualnosc/szczegoly/galeria-wielkich-lodzian-w-projekcie-studentow-turystyki-i-rekreacji-ul> (18.07.2022).
- Mikos von Rohrscheidt, A. (2014). *Zachowania i preferencje turystów zagranicznych korzystających z usług przewodników w Poznaniu w latach 2011–2013*. Pobrane z: <https://bazekon.uek.krakow.pl/gospodarka/171294627> (18.07.2022).
- Niemczyk, A. (2016). Zmiany zachowań turystycznych Polaków w zakresie wyjazdów krajowych i zagranicznych – wybrane aspekty. *Marketing i Zarządzanie*, 3 (44), 135–146. <https://doi.org/10.18276/miz.2016.44-12>
- Praczyk, M. (2012). *Poznańskie pomniki początku XXI wieku jako forma wytwarzania tożsamości lokalnej*. Pobrane z: <http://ewa.home.amu.edu.pl/Praczyk,%20Poznanskie%20pomniki.pdf> (20.06.2022).
- Przedawski, K. (1997). *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*. Kraków: ALBIS.
- Rogoś, A. (2019). Dynamics of particular and common: Monuments and patriotic tourism in socialist Yugoslavia – a case study of Kosovo. *Slavia Meridionalis*, 19, 1970. <https://doi.org/10.11649/sm.1970>
- Roszak, J., Godlewski, G. (2015). *Przysiąć się do pisarza. Pomniki-lawki na Lubelszczyźnie jako atrakcje turystyczne*. Pobrane z: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-65c3b66c-d4ae-4ffe-9790-e17875683ffe> (18.07.2022).
- Rudnicki, L. (2010). *Zachowania konsumentów na rynku turystycznym*. Kraków: Proksenia.
- Słownik Języka Polskiego (2022). *Pomnik* [hasło]. Pobrane z: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/pomnik> (28.05.2022).
- Smith, A. (2007). Monumentality in ‘capital’ cities and its implications for tourism marketing: The case of Barcelona. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 22 (3–4), 79–93. https://doi.org/10.1300/J073v22n03_07
- Szolginia, W. (1992). *Architektura*. Warszawa: Sigma NOT.
- Zebracki, M., Van Der Vaart, R., Van Aalst, I. (2010). Deconstructing public artopia: Situating public-art claims within practice. *Geoforum*, 41 (5), 786–795. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2010.04.011>

Artykuł wpłynął:

25 sierpnia 2022

Zaakceptowano do druku:

9 grudnia 2022

Armina Kapusta

 <https://orcid.org/0000-0003-4955-8630>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji

armina.kapusta@geo.uni.lodz.pl

Michał Wojtkiewicz

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji

michal.wojtkiewicz@edu.uni.lodz.pl

PROBLEMY UŻYTKOWANIA ORLIKÓW W MIEJSKIEJ PRZESTRZENI REKREACYJNEJ – PRZYKŁAD CZĘSTOCHOWY

Abstrakt: Orliki, czyli ogólnodostępne kompleksy boisk ze sztuczną nawierzchnią, przeznaczone przede wszystkim dla dzieci i młodzieży, to obiekty, które pełnią zróżnicowane funkcje (m.in. edukacyjne, rekreacyjne, sportowe). W przestrzeni miejskiej rola orlików jest szczególna, istotne jest ich właściwe wykorzystanie, gdyż są one komplementarne lub konkurencyjne wobec innych obiektów sportowych i rekreacyjnych. Celem artykułu jest analiza funkcjonowania orlików w Częstochowie ze szczególnym uwzględnieniem wpływu różnorodnych form dostępności oraz zagospodarowania na możliwości ich użytkowania. Przeprowadzone badania jakościowe, w tym inwentaryzacja, wywiady eksperckie, obserwacja czynna i bierna, umożliwiły także ocenę zależności między podejmowanymi aktywnościami a stanem obiektów w 2022 r. oraz zidentyfikowanie problemów związanych z ich utrzymaniem. W wyniku wykonanych analiz autorzy zaproponowali obszary w Częstochowie, które potencjalnie mogą zostać zagospodarowane na cele rozwoju infrastruktury sportowo-rekreacyjnej, oraz wskazali możliwości zmian w zarządzaniu obiektami, które mogą przyczynić się do optymalizacji ich wykorzystania i utrzymania w dobrym stanie.

Słowa kluczowe: orliki, miejska przestrzeń rekreacyjna, zagospodarowanie rekreacyjne, dostępność obiektu turystycznego i rekreacyjnego, Częstochowa.

PROBLEMS OF USING 'ORLIKI' IN URBAN RECREATIONAL SPACE: THE CASE OF CZĘSTOCHOWA

Abstract: 'Orliki', a widely accessible complex of sports fields with artificial turf, were intended primarily for children and teenagers. They are facilities that serve different roles (including educational, recreational, sports) and in urban space, their function is specific and proper use is essential, as they are complementary or competitive with other sports and recreational facilities. The aim of the article is to analyze the functioning of the 'orliki' in Częstochowa, with particular emphasis on the impact of various forms of accessibility and development possibilities. The conducted qualitative research, including physical inventory, expert interviews, and active and passive observations, has made it possible to assess the impact of activities on their condition in 2022 and to identify problems related to their maintenance. As a result of the analyzes, the authors have proposed potential areas in Częstochowa that should be used for the development of sports and recreational infrastructure, and indicated opportunities to change the management of 'orliki' so that it may contribute to the optimization of use and maintenance.

Keywords: 'orliki', urban recreational space, recreational development, accessibility of a tourist and recreational facility, Częstochowa.

1. ORLIKI JAKO ELEMENT ZAGOSPODAROWANIA REKREACYJNEGO MIASTA – UJĘCIE TEORETYCZNE

Problematyka orlików, boisk ze sztuczną nawierzchnią, jako obiektów rekreacyjnych służących głównie dzieciom i młodzieży w miejskiej przestrzeni rekreacji jest

rzadko podejmowana w pracach geograficznych. Zainspirowało to autorów do analizy studiów przypadków, jakimi są orliki w Częstochowie, a konkretnie wpływu

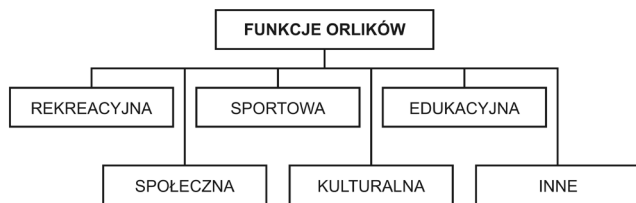
lokalizacji, dostępności i zagospodarowania na wykorzystanie tych obiektów. Opracowując materiał, zdecydowano się na operacjonalizację problemu badawczego, szczególnie na zdefiniowanie stosowanych pojęć, które w literaturze naukowej były dotychczas marginalizowane. Wszelkie rozważania dotyczą Częstochowy, a brak publikacji prezentujących podobne badania przeprowadzone w innych miastach uniemożliwia studia porównawcze. O wyborze Częstochowy zdecydowała jej dostępność (jeden z autorów jest mieszkańcem tego miasta) i specyfika. Częstochowa to miasto liczące ponad 200 tys. mieszkańców, w którym takie dyscypliny, jak: piłka nożna, żużel, siatkówka, czy lekkoatletyka, są na najwyższym poziomie w kraju. Wydawać się może, że miasto ma infrastrukturę sprzyjającą rozwojowi kultury fizycznej wśród najmłodszych, umożliwiającą treningi zawodowym sportowcom, a także liczne obiekty rekreacyjne. Tymczasem w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Częstochowy* (2019) jako tereny sportowo-rekreacyjne wskazano stadiony, hale i kryte obiekty sportowe, tereny zieleni oraz rodzinne ogrody działkowe, pomijając orliki, które pełnią zróżnicowane funkcje i służą różnym grupom społecznym – był to dodatkowy powód skłaniający autorów niniejszego artykułu do podjęcia tematu.

Orliki to potoczne określenie obiektów sportowych – boisk ze sztuczną nawierzchnią i oświetleniem, z założenia przeznaczonych dla najmłodszych adeptów sportu. Termin można powiązać z kategorią wiekową przyjętą przez Polski Związek Piłki Nożnej (PZPN). Zgodnie z obowiązującą unifikacją przepisów orlikami nazywa się piłkarzy w wieku 10–11 lat, grających na boisku o wymiarach 50–56 m x 26–30 m (PZPN, 2022). Miano to zostało upowszechnione dzięki rządowemu projektowi „Moje Boisko – Orlik 2012”, ogłoszonemu 23 listopada 2007 r. przez premiera Donalda Tuska. Założeniem programu było wybudowanie we wszystkich gminach w Polsce ogólnodostępnych kompleksów sportowych, na które składać się miały boisko do gry w piłkę nożną oraz boisko wielofunkcyjne do gry w koszykówkę i siatkówkę wraz z zapleczem szatniowo-socjalnym. Obiekty przeznaczono do zajęć sportowo-rekreacyjnych, w szczególności dla dzieci i młodzieży, nad których rozwojem pieczę mieli sprawować animatorzy – ich zaangażowanie było jednym z zakładanych elementów aktywizacji lokalnych społeczności (por. Biernat i in., 2017; Wodniak, 2021). Działania te miały się przyczynić do popularyzacji aktywności fizycznej także przez organizację rodzinnych zawodów sportowych, czy weekendów ze sportem i turystyką (Ministerstwo Sportu i Turystyki, 2008). Projekt zakończono w grudniu 2012 r., a w jego efekcie udało się zmodernizować istniejące boiska, dostosowując je do wymogów programu, lub wybudować orliki od podstaw – ogółem 2604 kompleksy, tj. o 592 więcej niż pierwotnie zakładano (Ministerstwo Sportu i Turystyki,

2015). Konsekwencją realizacji projektu był nie tylko wzrost liczby obiektów sportowych na terenie całego kraju, w tym w gminach dysponujących ówczesną ubogą infrastrukturą sportową, ale także apelatywizacja – nazwa własna „Orlik 2012” uległa deonimizacji, stała się wyrazem pospolitym „orlik”, określającym boiska ze sztuczną nawierzchnią, szczególnie przyszkolne, bez względu na pierwotne źródło ich finansowania i czas powstania. W takim też znaczeniu eponim ten jest stosowany w niniejszym artykule, choć wszelkie rozważania dotyczące funkcji, zagospodarowania i dostępności omawianych obiektów na obszarze Częstochowy odniesiono do uznanych za wzorcowe założeń projektu „Moje Boisko – Orlik 2012”.

Analizy wykazują (por. Gołdys i in., 2013; Projekt Społeczny 2012 Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2012), że orliki pełnią różnorodne funkcje (rysunek 1). Za podstawową można uznać funkcję rekreacyjną, która jest realizowana głównie przez aktywność ruchową, czynną, z przewagą wysiłku fizycznego (np. spotkania ze znajomymi w celu gry w piłkę nożną), ale także przez rekreację bierną (np. kibicowanie). W przypadku kompleksów ulokowanych przy szkołach równie istotna jest funkcja edukacyjna – na orlikach odbywają się zajęcia z wychowania fizycznego. Z założenia obiekty te nie miały być wykorzystywane w celach *stricte* sportowych, w praktyce jednak bywa, że są miejscem treningów profesjonalnych klubów (o problemie zawłaszczania orlików przez kluby piłkarskie pisał m.in. Kadenaci, 2017), służą także sportowcom amatorom, szczególnie rozgrywkom Playareny.pl, czyli turniejom 6-osobowych drużyn piłki nożnej. Inicjatorem turniejów jest Wojciech Dudek, a mecze poważnie rozgrywane są na orlikach, bez sędziów, czy też zaplecza medycznego i sanitarnego. Czynnikiem decydującym o popularności Playareny.pl jest brak konieczności ponoszenia kosztów, a także niewielkie zaangażowanie grających, którzy mają jedynie zapisać się na stronie internetowej i przystąpić do zawodów w czasie wskazanym przez organizatorów koordynujących terminarz (Playarena.pl, 2022). Dla użytkowników orlików, szczególnie w mniejszych miejscowościach, kluczowa jest również funkcja społeczna tych obiektów. Włoch i in. (2013), nawiązując do koncepcji amerykańskiego socjologa, Oldenburga (1999), stwierdziły wręcz, że można je określić jako „trzecie miejsca”, neutralne przestrzenie, ośrodki życia społecznego, w których mieszkańcy danych obszarów mogą spędzić wspólnie czas wolny, spotykać się ze znajomymi, zacieśniać więzi, gdzie dochodzić może do interakcji między nimi. Orliki, podobnie jak „trzecie miejsca”, są ogólnodostępne, ulokowane w niewielkiej odległości od miejsca zamieszkania lub częstego przebywania potencjalnych użytkowników, a korzystanie z nich jest bezpłatne lub stosunkowo tanie. Integracji i innym celom społecznym służą nie tylko wydarzenia sportowe, ale także

imprezy plenerowe, które mogą być organizowane na terenie orlików, dlatego warto wskazać na ich funkcję kulturalną – w wielu miejscowościach na orlikach odbywają się np. obchody Dnia Dziecka, dożynki. Listę funkcji pełnionych przez orliki można wydłużyć oraz uszczegółowić. Autorzy niniejszego artykułu wymienili jedynie te najistotniejsze, które dotyczą analizowanych przez nich obiektów, oraz te, które wpływają na zróżnicowanie sposobów ich użytkowania. Należy podkreślić, iż funkcje, jakie może pełnić orlik jako obiekt rekreacyjny, zależą także od jego zagospodarowania.

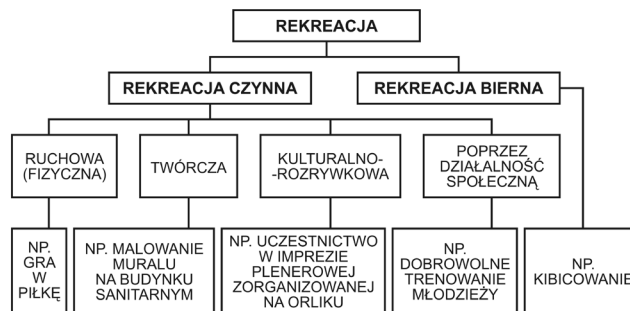

Rysunek 1. Podstawowe funkcje orlików
Źródło: opracowanie własne

Zagospodarowanie rekreacyjne można analizować w znaczeniu szerokim – jako zagospodarowanie obszaru (np. państwa, województwa, miejscowości, dzielnicy, terenu chronionego, regionu geograficznego) oraz w znaczeniu wąskim – jako zagospodarowanie obiektu (np. siłowni, parku, placu zabaw, kąpieliska, strzelnicy, pola golfowego, ścieżki rowerowej) poprzez wyposażenie go w odpowiednią infrastrukturę rekreacyjną i towarzyszącą. Zagospodarowanie rekreacyjne *sensu largo* to sposób organizowania przestrzeni poprzez zarządzanie nią oraz wyposażanie w obiekty rekreacyjne, urządzenia rekreacyjne i ich zespoły, a także działalność instytucji, które organizują przestrzeń danego obszaru oraz koordynują możliwości jej wykorzystania w celach rekreacyjnych. Zagospodarowanie rekreacyjne *sensu stricto* to sposób organizowania, wyposażenia i zarządzania przestrzenią obiektu rekreacyjnego. Podstawowym celem zagospodarowania rekreacyjnego jest dostosowanie obszaru lub obiektu do uprawiania wybranych form rekreacji poprzez odpowiednie organizowanie i zarządzanie przestrzenią, udostępnienie jej oraz wyposażenie w infrastrukturę rekreacyjną i towarzyszącą (np. toalety, szatnie). Jest to więc zarówno działalność – przystosowywanie przestrzeni do potrzeb rekreacyjnych, jak i jej efekt – sposób urządzenia i wyposażenia przestrzeni w obiekty rekreacyjne i towarzyszące. Teoretyczne aspekty zagospodarowania przestrzennego terenów rekreacyjnych rozważali m.in. Kasprzak, Kurczewski i Raszka (2001), Pawlikowska-Piechotka (2009), jednak ze względu na zawężanie zakresów semantycznych pojęcia autorzy niniejszego artykułu zdecydowali się na zaproponowanie własnych definicji.

Infrastruktura składająca się na zagospodarowanie rekreacyjne jest powiązana z rodzajem aktywności,

której ma służyć obiekt. Kiełbasiewicz-Drozdowska (2001) proponuje podział rekreacji na ruchową (fizyczną), twórczą, kulturalno-rozrywkową oraz realizowaną przez działalność społeczną. Formy te dotyczą rekreacji czynnej, nie uwzględniono rekreacji biernej, której celem, jak wskazują Piławska, Piławski i Petryński (2003), jest wypoczynek od aktywności fizycznej i umysłowej. Wszystkie wyróżnione formy rekreacji (rysunek 2) mogą być realizowane na orlikach pod warunkiem zapewnienia i odpowiedniego dostosowania infrastruktury.

Rysunek 2. Formy rekreacji, którym służyć mogą orliki
Źródło: opracowanie własne na podstawie Bielec, Półtorak, Warchoł (2011)

Podstawową formą rekreacji, której służyć mają orliki, jest rekreacja ruchowa, a jej realizacja zależy od zagospodarowania obiektów, czyli wyposażenia ich w odpowiednią infrastrukturę, ściśle określoną w *Sprawozdaniu z realizacji programu „Moje Boisko – Orlik 2012”* (Ministerstwo Sportu i Turystyki, 2008). Boisko piłkarskie powinno mieć wymiary 30 x 61 m (pole gry to 26 x 56 m – o 6 m dłuższe niż przyjęte przez PZPN wymiary boiska dla piłkarzy w kategorii orlików). Wymagania dotyczące sztucznej nawierzchni to podbudowa dynamiczna i sztuczna trawa o wysokości min. 5 cm. Ogrodzenie boiska ma być wykonane z siatki powlekanej i mieć wysokość 4 m, a także posiadać piłkochwyty o wysokości min. 5 m. Dodatkowym elementem wyposażenia są bramki (2 x 5 m). Boisko wielofunkcyjne o wymiarach 19,1 x 32,1 m powinno mieć nawierzchnię syntetyczną, poliuretanową, na podbudowie dynamicznej. Ogrodzenie, wykonane z siatki stalowej powlekanej, ma mierzyć 4 m wysokości. Obiekt należy wyposażać w stalowe kosze do piłki koszykowej. Przy boiskach, w miejscu uzależnionym od kształtu i wielkości działki, jej infrastruktury oraz sposobu komunikacji na terenie obiektu, powinien być budynek sanitarno-szatniowy, ewentualnie także plac zabaw. Założenia te są ogólne, stąd szczegóły dotyczące infrastruktury, np. wyposażenia w liczbę oraz rodzaj trybun, mogą być odmienne na poszczególnych obiektach.

Przykładem rekreacji biernej na orlikach jest kibicowanie – łatwiejsze dzięki wyposażeniu obiektu w trybuny. Orliki w zamierzeniu nie miały służyć

rekreacji twórczej, jednakże w wyjątkowych przypadkach ich przestrzeń może być tak zagospodarowana, aby wykorzystywać ją i w tym celu – można m.in. angażować lokalną społeczność w malowanie muralu na ścianach budynku sanitarnego. Zorganizowanie na orliku imprezy plenerowej, np. koncertu, sprawia, że przestrzeń ta może być miejscem właściwym dla osób preferujących rekreację kulturalno-rozrywkową. Należy wówczas odpowiednio zabezpieczyć infrastrukturę sportową (szczególnie nawierzchnię), a także zainstalować dodatkowe urządzenia (scenę, czy nagłośnienie). Rekreacja poprzez działalność społeczną na orlikach zależy głównie od pomysłu i zaangażowania uczestników – może to być dobrowolna organizacja treningów dla znajomych, czy dzieci z trudnych rodzin. Należy zauważyć, że zagospodarowanie orlików stale może służyć rekreacji biernej, ruchowej oraz realizowanej przez działalność społeczną, zaś incydentalnie, dzięki dodatkowej infrastrukturze – twórczej i kulturalno-rozrywkowej.

Orliki można analizować, uwzględniając zarówno infrastrukturę samych obiektów, jak i jako element zagospodarowania rekreacyjnego przestrzeni, zwracając uwagę na ich liczbę, gęstość, lokalizację względem miejsca zamieszkania, pracy lub edukacji potencjalnych użytkowników itp. Funkcjonowanie terenów i obiektów rekreacyjnych zależy od ich dostępności, rozumianej nie tylko jako możliwość dotarcia do obiektu, ale także jako możliwość skorzystania z niego w wybranych dniach i godzinach, uzyskania informacji o odpłatności itp. Nawiązując do koncepcji dostępności zaproponowanej w *Ustawie z dn. 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami* (2019) oraz do pojęcia dostępności transportowej, stosowanego szczególnie w rozważaniach nad turystyką (por. Bocheński, 2018; Kurek, Mika, 2007; Milewski, 2011; Seweryn, 1999), autorzy niniejszego artykułu proponują wyodrębnienie następujących form dostępności terenów oraz obiektów rekreacyjnych (wskazane terminy mogą być używane także w analizach atrakcji turystycznych):

1. Dostępność transportowa – czas oraz możliwość dotarcia użytkowników do obszaru lub obiektu za pomocą różnych środków lokomocji. Istotnymi czynnikami wpływającymi na dostępność transportową są: odległość obiektu od miejsca zamieszkania lub pracy potencjalnych odbiorców oraz od dworców i przystanków komunikacji miejskiej, liczba miejsc parkingowych i odpłatność za korzystanie z nich, zagospodarowanie umożliwiające bezpieczne pozostawienie roweru czy hulajnogi.
2. Dostępność informacyjna – możliwość kontaktu z zarządcą obiektu, uzyskania informacji o zagospodarowaniu obiektów, godzinach i warunkach udostępniania – telefonicznie, korespondencyjnie, z wykorzystaniem źródeł internetowych lub dzięki danym zamieszczanym bezpośrednio na obiekcie,

np. na tablicach informacyjnych. Za optymalną można uznać sytuację, kiedy te informacje są umieszczane zarówno na obiekcie, jak i na stronie internetowej, a bieżące zmiany aktualizowane w mediach społecznościowych.

3. Dostępność czasowa – możliwość skorzystania z obiektu w określonych godzinach, dniach, miesiącach itp. Wpływają na nią z jednej strony zarządcy, z drugiej – zagospodarowanie obiektu i aura, wykluczające w niektórych warunkach pogodowych jego użytkowanie.
4. Dostępność architektoniczna – możliwość korzystania z obiektów architektonicznych i znajdujących się w nich urządzeń przez zróżnicowanych użytkowników, szczególnie przez osoby z niepełnosprawnościami.

Przedstawiona typologia i nazewnictwo pozwalają uniknąć nieporozumień związanych ze stosowaniem pojęcia dostępności komunikacyjnej, wynikających z homonimii terminu „komunikacja”, która może być rozumiana jako przepływ informacji między urządzeniami lub w bezpośrednim kontakcie między osobami, a także jako możliwość przemieszczania się różnymi środkami lokomocji, w efekcie czego w literaturze panuje chaos – w niektórych pracach dostępność i infrastruktura komunikacyjna są synonimem dostępności transportowej (por. Cieplicki, Sołtysik, 2012; Guzik, Kołoś, Taczanowski, 2017; Miedzińska, 2005; Warszzyńska, Jackowski, 1978), w innych, w których analizowana jest dostępność informacyjna, aby uniknąć niejasności, do rdzenia dodaje się przedrostki (np. telekomunikacyjna) lub człon, tworząc złożenia, jak np. informacyjno-komunikacyjna (por. Jaremen, Nawrocka, 2012; *Ustawa*, 2019). Dodatkowym utrudnieniem jest stosowanie w turystyce podziału na dostępność wewnętrzną (możliwość dotarcia do destynacji) i zewnętrzną (poruszanie się po odwiedzanym miejscu), które odnieść można do obszaru (por. Seweryn, 1999; Rudnicki, 2010; Zawilińska, 2011). W przypadku obiektów rekreacyjnych lub turystycznych proponuje się stosowanie pojęcia dostępności transportowej zamiast zewnętrznej oraz architektonicznej zamiast wewnętrznej.

Zagospodarowanie orlików oraz ich dostępność są istotnymi czynnikami wpływającymi na to, kto, w jaki sposób oraz kiedy z nich korzysta. W niniejszym artykule autorzy skoncentrowali uwagę na dostępności transportowej, informacyjnej oraz czasowej, znacząco oddziałujących na zróżnicowanie form wykorzystania orlików. Dostępność architektoniczna oraz inne czynniki decydujące o możliwości korzystania z tych obiektów przez osoby o specjalnych wymaganiach warto uczynić przedmiotem kolejnych rozważań.

Na sposób użytkowania orlików wpływa również wielkość miejscowości, w której są one ulokowane. O ile na wsiach i w małych miastach funkcje pełnione

przez te obiekty mogą być zróżnicowane, o tyle w średnich i dużych miastach, gdzie silniej konkurują z innymi obiektami, znaczenie orlików dla mieszkańców może się zawężać do funkcji sportowej, edukacyjnej czy rekreacyjnej. Badania dotyczące przestrzeni rekreacyjnej, często wiążąc ją z przestrzenią turystyczną, prowadzili m.in. Preobrażenski (1975), Krzymowska-Kostrowicka (1980), Drzewiecki (1992), Sołowiej (1992), Liszewski i Baczwiarow (1998). Bródka (2004), analizując literaturę, zwróciła uwagę, że realizacja potrzeb rekreacyjnych w przestrzeni zależy od trzech czynników: kompleksu przyrodniczo-kulturowego (zasobów rekreacyjnych), podsystemu technicznego (bazy materialno-technicznej) i podsystemu społecznego (personelu obsługującego i zarządzającego systemem). Należy podkreślić, że o funkcjonowaniu orlików w najmniejszym stopniu decyduje kompleks przyrodniczo-kulturowy, a najważniejsza jest baza materialno-techniczna.

Ze względu na fakt, że niniejsze rozważania dotyczą orlików w Częstochowie – mieście dużym, które w grudniu 2021 r. liczyło 214 342 mieszkańców (Bank Danych Lokalnych, 2022), dalsze deliberacje zawężono do miejskiej przestrzeni rekreacyjnej. Pojęcie to nie zostało precyzyjnie zdefiniowane, często jest omawiane wraz z przestrzenią turystyczną miast (por. Bródka, 2004; Liszewski, Baczwiarow, 1998). Na potrzeby analiz funkcjonowania orlików w Częstochowie autorzy przyjęli, że miejska przestrzeń rekreacyjna to przestrzeń publiczna lub półpubliczna w mieście, która jest wykorzystywana w celach rekreacyjnych. Stanowi część systemu rekreacyjnego miasta, który omawiała Sołowiej (1992), nieobejmując przydomowej i domowej przestrzeni rekreacyjnej. Miejska przestrzeń rekreacyjna służy zarówno ludności miejscowej, jak i przyjeźdźcom. Istotnym elementem funkcjonowania tej przestrzeni jest zagospodarowanie rekreacyjne *sensu largo*, jednakże w wielu przypadkach mieszkańcy miast wykorzystują na potrzeby rekreacji tereny, które nie zostały do tego przystosowane (np. ulicę do grania w piłkę w przypadku braku dostępu do boisk). Odpowiednie zagospodarowanie rekreacyjne i dostępność obiektów wpływają nie tylko na możliwość poprawy kondycji psychofizycznej, lecz przede wszystkim na bezpieczeństwo mieszkańców i innych użytkowników przestrzeni miejskiej.

Jak zauważyła Pawlikowska-Piechotka (2009), do terenów rekreacyjnych w przestrzeni miejskiej zalicza się tereny zieleni, w tym ośrodki sportowo-rekreacyjne, które zwykle są lokowane na terenach podmiejskich, w pobliżu obiektów przyrodniczych (lasy, rzeki, jeziora). Kompleksy te zazwyczaj składają się z zespołu boisk, urządzeń lekkoatletycznych, a dodatkowym wyposażeniem są: trybuny, szatnie, węzły sanitarne, pomieszczenia administracyjne, magazyny, niekiedy także lokale gastronomiczne, czy specjalistyczne sklepy

sportowe. Orliki częściowo można uznać za tego typu ośrodki – zwykle nie powstawały w sąsiedztwie waleń przyrodniczych, a częściej przy placówkach edukacyjnych, zaś zespół obiektów sportowych i towarzyszących jest skromniejszy. Trudno jest też zakwalifikować je do terenów zielonych, gdyż *de facto* nimi nie są ze względu na sztuczną nawierzchnię i brak konieczności utrzymywania roślinności na ich terenie. Nawiązując do stosowanych w polskiej literaturze geograficznej klasyfikacji użytkowania terenu (Cudny, 2006; Liszewski, 1973; Matczak, Szymańska, 1997), należy uznać obszary zajmowane przez orliki za zagospodarowane tereny zieleni i rekreacji.

Reasumując, orliki są obiektami mogącymi pełnić zróżnicowane funkcje w miejskiej przestrzeni rekreacyjnej, co uzależnione jest od lokalizacji, zagospodarowania oraz dostępności transportowej, informacyjnej, czasowej i architektonicznej. Autorzy postawili sobie za cel przeanalizowanie pod tym względem orlików w Częstochowie, by poznać możliwości, ograniczenia i problemy wynikające z ich użytkowania na potrzeby różnych form rekreacji.

2. METODY BADAŃ I ŹRÓDŁA DANYCH

Podstawę do sporządzenia analiz zagospodarowania, dostępności oraz wykorzystania orlików w Częstochowie stanowiły badania terenowe przeprowadzone w marcu i kwietniu 2022 r. W tym okresie warunki pogodowe, zwłaszcza niskie temperatury i częste opady, wpływają na ograniczenie sposobów wykorzystania obiektów niezadaszonych, stąd konieczne było zróżnicowanie metod pozyskiwania informacji. Pierwszym etapem badań była analiza kartograficzna oraz źródeł internetowych, która pozwoliła na wybór przedmiotów badań. Na jej podstawie stwierdzono, że w Częstochowie jest 10 obiektów typu orlik (tabela 1, zob. s. 94), z czego 3 należą do klubów piłkarskich (Skry Częstochowa, Rakowa Częstochowa oraz Ajaksu Częstochowa), lecz mimo posiadania większości cech zgodnych z ideą projektu „Moje Boisko – Orlik 2012” nie są ogólnodostępne, nie spełniają tym samym jednego z podstawowych założeń tworzenia orlików: nie umożliwiają krzewienia kultury fizycznej wśród ogółu społeczeństwa, szczególnie dzieci i młodzieży. Analizie poddano więc 7 kompleksów, znajdujących się przy szkołach publicznych, na których możliwa jest rekreacja.

Po sprecyzowaniu obiektów analiz możliwe było rozpoczęcie zasadniczych badań terenowych – inwentaryzacji wraz z dokumentacją fotograficzną, wywiadów z zarządcami oraz obserwacji uczestniczącej, a także sondażu z rekreantami. Inwentaryzacja służyła pozyskaniu informacji o zagospodarowaniu (wymiary obiektu, rozmiary i rodzaje boisk, bieżnia,

Tabela 1. Podstawowe informacje o orlikach w Częstochowie

Lp.	Obiekt, przy którym zlokalizowano orlik				Data budowy orlika	Powstały w ramach projektu „Moje Boisko – Orlik 2012”	Udostępnianie orlika rekreantom	Uwzględnienie orlika w analizach
	nazwa	adres	dzielnica	podstawowa działalność				
1	Szkoła Podstawowa nr 9	ul. Jana III Sobieskiego 15	Trzech Wieszczy	edukacyjna	2016	nie	tak	tak
2	Szkoła Podstawowa nr 38	ul. Sikorskiego 56	Częstochówka-Parkitka	edukacyjna	2009	nie	tak	tak
3	Szkoła Podstawowa nr 49	ul. Jesienna 42	Wrzosowiak	edukacyjna	2017	nie	tak	tak
4	Szkoła Podstawowa nr 52	ul. Powstańców Warszawy 144A	Dźbów	edukacyjna	2011	tak	tak	tak
5	Szkoła Podstawowa nr 53	ul. Orkana 95/109	Wrzosowiak	edukacyjna	2011	tak	tak	tak
6	Szkoła Podstawowa nr 54	ul. Kukuczki 30	Północ	edukacyjna	2019	nie	tak	tak
7	Techniczne Zakłady Naukowe	ul. Jasnogórska 84/90	Śródmieście	edukacyjna	2009	tak	tak	tak
8	Skra Częstochowa	ul. Loretańska 20	Podjasnogórska	sportowa	2012	nie	nie	nie
9	Raków Częstochowa	ul. Limanowskiego 83	Raków	sportowa	brak danych	nie	nie	nie
10	Ajaks Częstochowa	ul. Starzyńskiego 10	Północ	sportowa	2008	nie	nie	nie

Źródło: opracowanie własne.

siłownia zewnętrzna, obecność i wyposażenie budynku sanitarnego, trybun, dodatkowej infrastruktury, takiej jak: piłkochwyty, jupitery, ławki rezerwowych), dostępności czasowej, transportowej, architektonicznej i informacyjnej, a także ocenie stanu technicznego. Metoda ta nie umożliwiła zdobycia wszystkich niezbędnych danych, stąd konieczne było jej uzupełnienie poprzez kwerendę stron internetowych Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego (MPK, 2022) oraz szkół, przy których zlokalizowane są orliki: Szkoły Podstawowej nr 9 (SP9, 2022), Szkoły Podstawowej nr 38 (SP38, 2022), Szkoły Podstawowej nr 49 (SP49, 2022), Szkoły Podstawowej nr 52 (SP52, 2022), Szkoły Podstawowej nr 53 (SP53, 2022), Szkoły Podstawowej nr 54 (SP54, 2022), Technicznych Zakładów Naukowych (TZN, 2022). Ocenę lokalizacji i jej związku z dostępnością transportową uzupełniono kartograficzną metodą badań – dzięki dostępnym oraz wykonanym mapom poszukiwano zależności między umiejscowieniem orlików a częstotliwością i sposobami ich użytkowania (por. Księżki, Neścioruk, 2016).

Zdobycie pełnych danych dotyczących dostępności czasowej było możliwe jedynie dzięki wywiadam kwestionariuszowym bezpośrednim, przeprowadzonym z siedmioma zarządcami obiektów lub osobami przez nich delegowanymi (dyrektorzy szkół, konserwatorzy oraz nauczyciele wychowania fizycznego). Podstawowym celem wywiadów było jednak poznanie genezy obiektów, sposobu zarządzania nimi, kosztów i warunków finansowania związanych z utrzymaniem kompleksu, a także problemów wynikających ze zróżnicowanych form rekreacji na orlikach. W celu określenia sposobów użytkowania badanych kompleksów, a także możliwych konfliktów interesów różnych grup rekreantów posłużono się metodą obserwacji i sondażu kwestionariuszowego. Istotny wpływ na wynik obserwacji ma czas jej prowadzenia oraz pogoda (Frankfort-Nachmias, Nachmias, 2001), należy więc podkreślić, że obserwacje ukryte, zarówno uczestniczące, jak i nieuczestniczące, prowadzono w weekendy (wówczas na orlikach nie ma zajęć z wychowania fizycznego ani treningów

klubów piłkarskich), w okresie pandemicznym i poza głównym sezonem. W karcie obserwacji zapisywano informacje dotyczące warunków atmosferycznych, liczby i wieku uczestników oraz uprawianych przez nich form rekreacji. Sondaże są stosowane w celach opisowych, wyjaśniających i eksploracyjnych, zaś technika CSAQ, czyli internetowe kwestionariusze do samodzielnego wypełniania przez respondenta (Babbie, 2003), zapewnia ankietowanym możliwość spokojnego namysłu. Ze względu na brak pozwolenia na zamieszczenie kwestionariusza na stronie Playarena.pl został on udostępniony na platformie Facebook na stronie grupy zrzeszającej członków Playareny.pl, z której korzystają częstochowianie grający amatorsko w piłkę nożną. Odpowiedzi na pytania dotyczące częstotliwości uczęszczania na orliki, najczęściej wybieranych obiektów, preferowanych terminów gry, uprawianych na orlikach form rekreacji, a także oceny stanu technicznego i sposobów udostępniania obiektów udzieliło 10 mężczyzn w wieku do 24 lat, mieszkających w różnych dzielnicach Częstochowy (Wrzosowiak, Śródmieście, Zawodzie-Dąbie, Błeszno, Dźbów i Północ).

Zastosowanie zróżnicowanych metod badań *stricte* terenowych i społecznych okazało się niezbędne, gdyż żadna z nich nie zapewniła możliwości uzyskania pełni informacji dotyczących orlików, na co znaczący wpływ miał również czas prowadzenia badań. Konieczna więc była metoda triangulacji, czyli porównanie i połączenie danych zebranych różnymi sposobami (Frankfort-Nachmias, Nachmias, 2001; Konecki, 2000), która pozwoliła na syntezę (Apanowicz, 2002) – logiczne scalenie wszelkich komponentów decydujących o użytkowaniu orlików. Pozyskany materiał empiryczny umożliwił działania idiograficzne, eksplanacyjne, ma również znaczenie pragmatyczne (por. Apanowicz, 2005), natomiast analiza SWOT, której dokonano po rozpatrzeniu wyników badań, ma znaczenie prognostyczne.

3. LOKALIZACJA, DOSTĘPNOŚĆ I ZAGOSPODAROWANIE ORLIKÓW W CZĘSTOCHOWIE

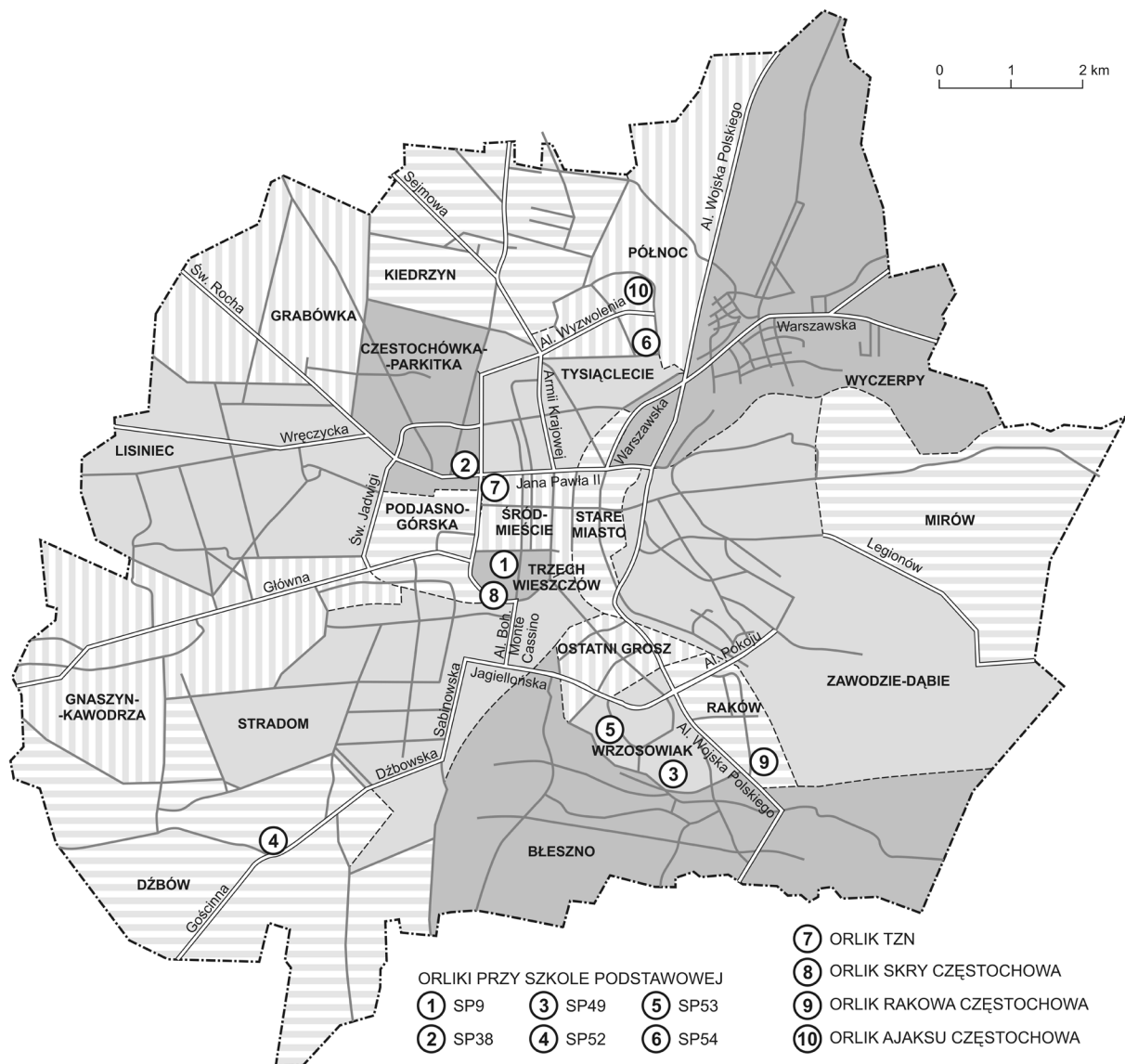
Spośród 10 boisk typu orlik w Częstochowie (rysunek 3, zob. s. 96) 3 są dostępne jedynie dla członków klubów piłkarskich w czasie treningów oraz meczów, a 7 jest ogólnodostępnych. Autorzy postanowili przeanalizować te obiekty, które mają realną wartość jako miejsca pozwalające na uprawianie rekreacji czynnej.

Lokalizacja 6 kompleksów ma układ zbliżony do południkowego, lecz w ich rozkładzie można zauważyć brak pełnej symetrii – w części północnej

jest 1 orlik, w centralnej – 3 orliki, a w południowej – 2. Jak wykazała analiza kartograficzna map zamieszczonych w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Częstochowy* (2019) są to obszary o zabudowie wielokondygnacyjnej, wielorodzinnej i dużej gęstości zaludnienia (od 179 os./km² w dzielnicy Częstochówka-Parkitka do 931 os./km² we Wrzosowiaku). W południowo-zachodniej części miasta, w dzielnicy Dźbów, na obszarze o przeważającej zabudowie jednorodzinnej do trzech kondygnacji i niskiej gęstości zaludnienia (34 os./km²), jest 1 tego typu obiekt. W części miasta położonej na wschód od ruchliwej DK1 i DK91 nie ma ani jednego orlika. Jednak w przypadku obiektów rekreacyjnych nie jest kluczowe ich równomierne rozmieszczenie w analizowanej przestrzeni, ważniejsza jest dostępność transportowa dla potencjalnych użytkowników.

Orliki były tworzone z myślą o zachęcaniu młodych osób do uprawiania sportu i ogólnym wzroście aktywności fizycznej wśród społeczeństwa. Zarządcy obiektów musieli zadbać o odpowiednią dostępność boisk dla jak największej liczby osób młodych i dlatego też zdecydowano się na ich budowanie na obszarach należących do szkół. Umieszczenie orlików jest ściśle powiązane z lokalizacją placówek edukacyjnych, a dostępność i infrastruktura transportowa tych obiektów stanowią pochodną dostępności szkół. Najczęściej są to miejsca dobrze skomunikowane, przy głównych ulicach i między skupiskami bloków. Dojazd z większości dzielnic do któregośkolwiek z obiektów komunikacją miejską lub samochodem nie zajmuje dłużej niż 30 minut. Autobusy i tramwaje z różnych części miasta przyjeżdżają co ok. 10–15 minut na przystanki znajdujące się w odległości nie większej niż 500 m od terenu szkół (MPK, 2022). Można by więc zakładać, że dostępność transportowa analizowanych orlików jest dobra i w istocie jest to najkorzystniejszy aspekt ogólnej dostępności tychże obiektów w Częstochowie. Wyjątkiem jest boisko w dzielnicy Dźbów w południowo-zachodniej części miasta. Dojazd tam komunikacją miejską z centralnych dzielnic zajmuje co najmniej 20 minut i dodatkowo nie zdecydowano się na wybudowanie parkingu samochodowego. Należy zauważyć, że infrastruktura ułatwiająca dostępność komunikacyjną obiektów dla rowerzystów jest na zadowalającym poziomie i do większości orlików można dotrzeć ścieżkami rowerowymi (tabela 2, zob. s. 96), a przy każdym z nich znajduje się stojak na rowery.

Gorzej należy ocenić kwestie związane z zagospodarowaniem rekreacyjnym. Pozytywnym aspektem jest fakt, że większość obiektów stanowi kompleks, na który składają się boiska do piłki nożnej, koszykówki, piłki ręcznej, czy siatkówki, co sprzyja zróżnicowanym formom rekreacji ruchowej (tabela 3, zob. s. 97) – tylko

Rysunek 3. Rozmieszczenie orlików w Częstochowie

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Diagnozy społeczno-gospodarczej sporządzonej na potrzeby Miejskiego Programu Rewitalizacji dla Częstochowy na lata 2016–2025* (2016)

Tabela 2. Infrastruktura towarzysząca orlików

Szkoła, przy której znajduje się orlik	Infrastruktura poprawiająca dostępność architektoniczną				Infrastruktura poprawiająca dostępność komunikacyjną			
	piłkochwyty	oświetlenie	magazyn sprzętu sportowego	budynek sanitarno-szatniowy	parking samochodowy	parking rowerowy	przystanek MPK < 500 m od bramy wejściowej	droga rowerowa prowadząca wzdłuż orlika
SP9	tak	tak	nie	nie	tak	tak	tak	tak
SP38	nie	tak	nie	nie	tak	tak	tak	nie
SP49	tak	nie	nie	nie	tak	tak	tak	tak
SP52	tak	tak	nie	tak	nie	tak	tak	tak
SP53	tak	tak	nie	tak	tak	tak	tak	tak
SP54	tak	tak	tak	nie	tak	tak	tak	tak
TZN	tak	tak	nie	tak	tak	tak	tak	tak

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych (2022).

Tabela 3. Infrastruktura stała sprzyjająca rekreacji czynnej i biernej na badanych orlikach

Szkoła, przy której znajduje się orlik	Infrastruktura umożliwiająca rekreację czynną					Infrastruktura sprzyjająca rekreacji biernej	
	wynikająca z założeń programu „Moje Boisko – Orlik 2012”			dodatkowa		schodki lub ławki pełniące funkcję trybun	ławki rezerwowych
	boisko do piłki nożnej	boisko do koszykówki	boisko do siatkówki	bieżnia	boisko do piłki ręcznej		
SP9	tak	nie	nie	nie	nie	nie	tak
SP38	tak	tak	nie	tak	tak	nie	nie
SP49	tak	tak	nie	tak	tak	nie	nie
SP52	tak	tak	nie	nie	nie	tak	nie
SP53	tak	tak	tak	tak	tak	tak	nie
SP54	tak	tak	nie	nie	tak	tak	tak
TZN	tak	tak	nie	nie	tak	nie	tak

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych (2022).

obiekt przy SP9 ma wyłącznie boisko do piłki nożnej. Większość orlików wyposażonych jest w elementy infrastruktury niezbędne do rozgrywania meczów i treningów, takie jak: bramki wraz z siatkami, piłkochwyty, czy oświetlenie. Często jednak brakuje infrastruktury towarzyszącej (ławki rezerwowych, trybuny, budynki sanitarne z szatniami, ubikacjami oraz prysznicami, magazyny ze sprzętem sportowym umożliwiające użytkownikom jego wypożyczenie). Chociaż dostępność architektoniczna dla osób o różnych wymaganiach nie była szczegółowo analizowana, należy zauważyć, że orliki nie są w żaden sposób przystosowywane dla osób z niepełnosprawnościami, w większości przypadków już samo wejście na trybunę, często będące jedynie schodkami, stanowi przeszkodę nie do pokonania dla osób poruszających się na wózku, co uniemożliwia im nawet rekreację bierną. Zagospodarowanie orlików na potrzeby rekreacji biernej różnych grup byłoby korzystne, gdyż w Częstochowie brakuje takich miejsc. Tymczasem pojawiają się nowe inwestycje w obiekty sprzyjające rekreacji czynnej w bliskiej okolicy, na tej samej działce miejskiej lub *stricte* w obrębie orlików budowane są inne boiska, często typu multisport, dające możliwość uprawiania różnych dyscyplin na tym samym placu. Orliki nie są trwale wyposażone w elementy zagospodarowania umożliwiające rekreację kulturalno-rozrywkową czy twórczą, natomiast istniejące zagospodarowanie pozwala na rekreację poprzez działalność społeczną.

Dostępność informacyjna jest na najniższym poziomie spośród wszystkich czynników decydujących o dostępności ogólnej. O eventach organizowanych przez szkoły można się dowiedzieć z ich mediów społecznościowych, jednak informacji dotyczących godzin otwarcia orlików nie ma ani na stronach internetowych szkół, ani też na samych obiektach. Częstochowianin, który chce się

dowiedzieć, czy boisko jest w dany dzień otwarte, może zadzwonić do dyrektora szkoły, przy której orlik się znajduje, i spytać o dni i godziny otwarcia. Uzyskanie informacji od zarządcy nie zawsze jest łatwe, dla przykładu – na orliku przy TZN jest wywieszona kartka z numerem telefonu, który odebrano dopiero po kilku próbach dozwonienia się przez jednego z autorów. Należy jednak docenić starania szkoły w związku z poinformowaniem użytkowników chociaż o wspomnianej możliwości kontaktu, bowiem pozostałe placówki umieszczają dane kontaktowe jedynie na stronach internetowych. Jeszcze trudniej jest dowiedzieć się, w jakich godzinach są treningi drużyn współpracujących ze szkołą, ponieważ zarządcy często nie mają wiedzy na ten temat. Dostępność informacyjna w postaci tabliczki z godzinami otwarcia czy chociażby wpisu na stronie internetowej szkoły odnoszącego się do terminów treningów klubów piłkarskich jest istotna dla sprawnego funkcjonowania orlików. Aktualnie żadna ze szkół nie zainteresowała się tym tematem i potencjalni użytkownicy, umawiając się na wyjście na boisko, nigdy nie mają pewności, czy będzie ono otwarte lub czy na jego terenie nie będzie się odbywał trening.

Dostępność czasowa orlików w Częstochowie dla rekreantów również nie jest dobra, co wynika ze zróżnicowanych funkcji tych obiektów, które służą celom rekreacyjnym, sportowym oraz edukacyjnym. Aby zorganizować mecz na orliku przy TZN, SP38 oraz SP52, należy zadzwonić do szkoły w sprawie rezerwacji obiektu. Na terenie TZN i SP38 jest ona płatna 73,80 zł/h, co dodatkowo zniechęca potencjalnych użytkowników, natomiast przy SP52 jest bezpłatna, ale – jak już wspomniano – ograniczona dostępność transportowa nie zachęca graczy. Dodatkowo, jeśli nie ma na dany dzień rezerwacji, orlik przy TZN jest otwierany tylko w godzinach pracy szkoły.

Większość orlików czynna jest od rana do godzin wieczornych lub nawet całodobowo (tabela 4, zob. s. 98)

Tabela 4. Zarządzanie orlikami i dostępność czasowa

Szkoła, przy której znajduje się orlik	Instytucja odpowiedzialna za utrzymanie kompleksu	Częstotliwość konserwacji	Czas udostępniania			Możliwość rezerwacji	Możliwość włączenia oświetlenia
			okres w ciągu roku	dni tygodnia	godziny		
SP9	Skra Częstochowa	4 razy w roku	cały rok	poniedziałek–niedziela	8.00–22.00	nie	tak (bezpłatnie)
SP38	szkoła i urząd miasta	2 razy w roku	cały rok	poniedziałek–piątek	7.00–21.00	tak (73,80 zł/h)	tak (w cenie rezerwacji)
SP49	szkoła	2 razy w roku	cały rok	poniedziałek–niedziela	24 h	nie	nie
SP52	szkoła	3 razy w roku	1.04–31.10.	poniedziałek–piątek	7.00–21.00	tak (bezpłatna)	tak (bezpłatnie)
SP53	szkoła (animator – miasto)	2 razy w roku	cały rok	poniedziałek–niedziela	24 h	tak (bezpłatna)	automatycznie do 21.00
SP54	szkoła	jeszcze nie było konserwacji	cały rok	poniedziałek–niedziela	24 h	nie	tak (bezpłatnie)
TZN	szkoła i urząd miasta	brak informacji	w zależności od temperatury	poniedziałek–piątek	8.00–15.00 (+rezerwacje)	tak (73,80 zł/h)	tak (w cenie rezerwacji)

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych (2022).

i można by założyć, że dzięki temu dostępność czasowa jest tam doskonała, jednakże do godziny 14.00 czy 16.00 przeważnie odbywają się lekcje wychowania fizycznego, przez co realnie boisko jest dostępne dla rekreantów od pięciu do sześciu godzin dziennie. Czas ten skracca się w przypadku szkół współpracujących z klubami piłkarskimi, organizującymi tam treningi oraz mecze. W Częstochowie brakuje infrastruktury pozwalającej klubom funkcjonować na swoich prywatnych obiektach, stąd np. Raków Częstochowa trenuje przy SP49, Victoria Częstochowa przy SP53, Ajaks Częstochowa przy SP54, a Skra Częstochowa na orlikach przy SP9, SP52, a także SP38. Reasumując, na wszystkich orlikach z wyjątkiem TZN, który jest dostępny tylko po płatnej rezerwacji, popołudniami organizowane są treningi. Zarówno zajęcia szkolne, jak i treningi znacząco wpływają na niską dostępność czasową częstochowskich orlików. Najbardziej uciążliwe z perspektywy potencjalnego użytkownika chcącego wyjść ze znajomymi pograć w piłkę nożną w weekend jest jednak to, że wówczas czynne są jedynie cztery obiekty, a ponadto w soboty i niedziele szkoły często organizują na orlikach festyny lub turnieje, które służą rekreacji kulturalno-rozrywkowej. Jest to oczywiście dobra praktyka, ale ogranicza czas użytkownikom, którzy zamierzają uprawiać rekreację ruchową.

Jak wskazują wyniki sondażu, orlikami najchętniej odwiedzanymi przez respondentów są obiekty cechujące się najlepszą dostępnością – użytkownicy nie zwracają uwagi na stan techniczny, jeśli oznacza on trudniejszy dojazd bądź konieczność rezerwacji. Najczęściej grają na orlikach zlokalizowanych w okolicy centrum oraz Wrzosowiaka, co ma związek z gęstością zaludnienia tych rejonów, a także najlepszymi możliwościami

dojazdu komunikacją miejską. Warto zauważyć, że najchętniej wybierany jest orlik przy SP54, gdzie stan infrastruktury jest gorszy niż na innych obiektach, a orlikami, których nie wskazali respondenci są te przy TZN i SP52, które cechowały się najgorszą dostępnością. Potwierdza to, jak istotną rolę przy wyborze miejsca rekreacji odgrywa dostępność.

Boiska finansowane są przeważnie ze środków szkół, co przekłada się na brak funduszy przeznaczonych na renowację osprzętu. Użytkownicy orlików borykają się z problemem chwiejących się bramek (SP9, SP38, SP53) i pozrywanych w nich siatek (SP38, SP53), rozerwanych piłkochwyłów (SP9, SP53), ze stale zamkniętymi budynkami sanitarnymi, które są jedynie na trzech obiektach (SP52, SP53, TZN). Ponadto ogrodzenia często są niszczone i nienaprawiane przez długi czas, umożliwiają niekontrolowane wejścia na boiska, często wiążące się z nieprawidłowym ich użytkowaniem, na przykład w celach spotkań towarzyskich, na których spożywany jest alkohol. Jeśli chodzi o konserwację obiektów, należy również zwrócić uwagę na nawierzchnię, którą powinno się wymieniać co najmniej dwa razy w roku przy założeniu intensywnego użytkowania. Jedna taka wymiana to koszt od 1300 zł do 1400 zł, a szkoły nie otrzymują na to żadnych dofinansowań, czego wynikiem jest słaby stan nawierzchni w większości obiektów najlepiej dostępnych. Wyjątkami są boiska, w których finansowaniu pomagają lokalne kluby sportowe, jak orlik przy SP9 sponsorowany przez Skrę Częstochowa, czy też SP54, na którym trenuje Ajaks Częstochowa. Najlepszym stanem technicznym odznaczają się dwa mało dostępne czasowo obiekty (TZN i SP52).

4. ZRÓŻNICOWANIE FORM REKREACYJNEGO WYKORZYSTANIA ORLIKÓW I ICH KONSEKWENCJE

Analiza danych pozwoliła na uwidocznienie aspektu, na który nie każda szkoła decydująca się na inwestycję w orlik zwracała uwagę, mianowicie nie wystarczy jedynie wybudować obiekt, aby spełniał on swoje funkcje. Należy odpowiednio nim zarządzać i konserwować go, aby zoptymalizować koszty utrzymania, możliwości użytkowania i korzyści dla potencjalnych graczy. Użytkowanie orlików nie tyczy się więc tylko tego, w jaki sposób korzysta z nich społeczność, ale również tego, co oferuje zarządca, aby zachęcić, a w niektórych przypadkach zniechęcić, do przybycia na boisko (Gołdys, 2020).

Aby poznać sposoby korzystania z orlików przez mieszkańców Częstochowy, przeprowadzono badania (obserwacje, wywiady oraz sondaż), na podstawie których określono zróżnicowanie form wykorzystania tychże obiektów, częstotliwość spotkań lokalnej społeczności na boiskach oraz cel tych spotkań. Obserwacje prowadzono na czterech orlikach z siedmiu ogólnodostępnych z uwagi na okres pandemiczny, w którym dostęp do nich był ograniczony. Analizie poddano zarówno najstarszy i najbardziej zaniedbany obiekt przy SP38, jak i najnowszy, najlepiej utrzymany obiekt przy SP54. Orlik przy SP9, zarówno lokalizacyjnie, jak i w kwestiach zarządzania, jest zbliżony do obiektu przy SP53. Natomiast orlik SP52, położony w południowo-zachodniej części miasta i oddalony najbardziej od centrum, wydawał się interesujący do badań ze względu na lokalizację. Badania prowadzono w weekendy, kiedy teoretycznie orliki powinny służyć wyłącznie celom rekreacyjnym.

Analiza dostępności czasowej orlików wykazała, że nie wszystkie są otwierane w soboty i niedziele. Można by więc założyć, że obiekty nieczynne w weekendy nie będą wykorzystywane rekreacyjnie, tymczasem dzięki obserwacjom zweryfikowano negatywnie tę hipotezę. Orlik przy SP52 podczas badania był zamknięty, jednak nie przeszkodziło to 10 użytkownikom wejść na jego teren korzystając z kontenera na śmieci przystawionego do ogrodzenia. Nie był to jedyny obiekt zamknięty w soboty, na który mieszkańcy dostawali się, przechodząc nad bramą lub przez dziurę w ogrodzeniu – na orliku przy SP38 znajdowało się 7 osób. Na boiskach czynnych w soboty było więcej użytkowników (SP9 – 19, SP54 – 22). Należy również zwrócić uwagę na fakt, że jeśli ktoś decydował się wejść na zamknięty obiekt, to uprawiał rekreację ruchową (tylko 1 osoba wypoczywała biernie). Natomiast w przypadku otwartych orlików te proporcje się zmieniały – o ile na orliku przy SP54 jedynie 2 spośród 22 przebywających tam osób nie brały aktywnego udziału w rozgrywkach, o tyle na obiekcie

przy SP9 aż 10 osób uprawiało rekreację bierną, która polegała na rozmowach z graczami strzelającymi do bramki oraz na słuchaniu muzyki z przenośnego głośnika (choć grupa chłopców siedząca w rogu boiska nie była zainteresowana tym, co się działo wokół – zajęci byli konwersacją w swoim gronie). Wśród 10 użytkowników uprawiających rekreację bierną na orliku przy SP9 były 3 kobiety i należy zaznaczyć, że przez cały okres badań były to jedyne przedstawicielki tej płci, które się tam pojawiły.

Na podstawie obserwacji stwierdzono, że orliki są obiektami wykorzystywanymi rekreacyjnie przede wszystkim przez mężczyzn poniżej 24 lat, którzy przychodzili tam, aby grać w piłkę nożną. Nie odnotowano wykorzystywania boisk do koszykówki, piłki ręcznej, czy bieżni. Przyczyny, dla których boiska służące do uprawiania innych sportów nie są użytkowane oraz dlaczego niewielki odsetek stanowią kobiety, mogą być różne, a kwestia ta wymaga dalszych badań.

Liczba osób przebywających w tym samym czasie na orliku zależy nie tylko od dostępności, lecz także od zagospodarowania i formy uprawianej rekreacji. Mecze rozgrywane na tych boiskach są zazwyczaj w formacie 6 na 6. Przy 20 osobach, które korzystały podczas badań z obiektu SP54, niemożliwe jest komfortowe przeprowadzenie spotkania piłkarskiego. Młodzież dzieli wówczas boiska na pół w celu rozgrywania dwóch meczów jednocześnie. Należy jednak podkreślić, że takiej możliwości nie ma na żadnym innym boisku, bowiem jedynie orlik SP54 ma magazyn sprzętu sportowego, z którego użytkownicy mogą korzystać po uprzednim uzgodnieniu z zarządcą. Dzięki temu mogą jednocześnie grać trzy grupy rekreantów (fotografia 1) – jedna połowa boiska służy do rozgrywania meczu na dwie bramki, druga natomiast w bocznej strefie pozwala na strzelanie do bramki treningowej bez żadnej rywalizacji, a na bramkę stałą odbywa się mecz z jednym bramkarzem (obie drużyny strzelają na jedną bramkę).

Fotografia 1. Orlik przy SP54 zaadaptowany przez użytkowników do rozgrywania dwóch meczów jednocześnie
Źródło: fot. M. Wojtkiewicz, 2022

Formy wykorzystania orlików wynikają z różnorodnych potrzeb okolicznej społeczności, a także z inicjatyw decydentów. Jak można wywnioskować z wywiadów, zarządcy oprócz realizacji podstawowego założenia orlików, czyli udostępnienia ich do uprawiania rekreacji czynnej, organizują różnego rodzaju festyny oraz pikniki rodzinne, które można uznać za formę rekreacji kulturalno-rozrywkowej. Przykładowo TZN organizuje coroczne rekolekcje z księdzem sąsiedniej parafii, na orliku przy SP38 obchodzony jest Dzień Dziecka oraz Dzień Orłąt Lwowskich, wprowadzający wartości kulturalne do aktywności fizycznej wśród młodzieży, a SP9 zachęca młodych ludzi do dbania o planetę, aranżując sprzątanie Ziemi na terenie obiektu. Warto zaznaczyć, że aktywności te były ograniczone przez sytuację pandemiczną.

Fotografia 2. Ławki pełniące rolę trybun przy orliku SP54
Źródło: fot. M. Wojtkiewicz, 2022

Aby w pełni wykorzystywać potencjał orlików, należy również zwracać uwagę na umożliwienie rekreacji biernej – spędzania czasu ze znajomymi na rozmowach, wspólnym słuchaniu muzyki, kibicowaniu. Badania terenowe wykazują, że użytkownicy orlików uprawiają taką formę aktywności najczęściej na obiektach z zainstalowanymi ławkami rezerwowych lub trybunami, co pozwala komfortowo siedzieć przy boisku, nie przeszkadzając grającym. Na przykład podczas organizowanych turniejów rodzice chcą oglądać zmagania swoich dzieci i potrzebują do tego odpowiedniego wyposażenia obiektu. Na częstochowskich

boiskach nie ma tradycyjnych trybun. Jedynie orlik przy SP54 ma wzdłuż boiska ławki (fotografia 2), ale niestety znajdują się one za siatką utrudniając śledzenie przebiegu gry. Z kolei na orlikach przy SP52 i SP53 do oglądania meczów wykorzystuje się schodki prowadzące z budynku sanitarnego w kierunku boiska (fotografia 3).

Fotografia 3. Schodki pełniące rolę trybun na orliku przy SP52
Źródło: fot. M. Wojtkiewicz, 2022

Należy rozróżnić rekreację bierną za dnia od tej uprawianej wieczorami i nocą. Zróżnicowane formy aktywności w ciągu dnia prowadzą do stopniowego zużycia eksploatowanych obiektów, natomiast w nocy i wieczorem często generowane są znaczne straty dla zarządcy. Przykładem boiska będącego miejscem wieczornych spotkań młodzieży jest orlik przy SP9 – użytkownikom sprzyja lokalizacja w centralnej części miasta oraz zainstalowane ławki rezerwowych (fotografia 4).

Fotografia 4. Ławka rezerwowych na orliku przy SP9
Źródło: fot. M. Wojtkiewicz, 2022

Podczas wykonywania badań przebywało tam więcej osób, które nie uprawiały sportu, niż grających. Z wywiadu przeprowadzonego z zarządcą wynika, że

obiekt nie ma ochroniarza, co ułatwia młodzieży organizowanie imprez, podczas których spożywany jest alkohol. Największym problemem, nierozwiązanym do dziś mimo licznych interwencji policji, jest handel narkotykami na terenie orlika. Prowadzi to do wielu nieprzyjemnych konsekwencji, ponieważ przebywająca tu społeczność pod wpływem środków odurzających staje się skłonna do kradzieży, pobić, a także dewastacji obiektu. Monitoring nie ma funkcji nagrywania nocą, o czym użytkownicy wiedzą, niemożliwa jest więc ich identyfikacja. To nie jest jedyny obiekt borykający się z tego typu problemami – np. na terenie orlika SP38 rozpalono ognisko na samym środku boiska, wylamywane są kraty, regularnie rozrzucone są papierosy. Dyrektor szkoły doszła do porozumienia z rodzicami sprawców i to oni pokryli koszty napraw, a niektórzy włączyli się w akcje renowacyjne. Centra imprez stanowią również dwa ogólnodostępne orliki przy SP49 i SP54, ale jedyne szkody na ich terenie, jakie zauważają zarządcy, to pozostawione butelki po alkoholu oraz niedopałki papierosów, co pokazuje, że społeczność użytkująca dany obiekt jako miejsce swoich spotkań stara się go nie niszczyć, aby w tygodniu znów móc korzystać w pełni z jego funkcjonalności. Znaczący incydent miał miejsce na orliku przy SP53, gdzie zimą 2021 r. do budynku sanitarnego włamała się grupa kilkunastu osób w celu urządzenia imprezy, niszcząc przy tym większość sprzętu przechowywanego w środku. Według zarządcy to najbardziej dewastowany obiekt w Częstochowie, ponieważ regularnie niszczone jest ogrodzenie, imprezujący rozrywają i rozciągają siatki oraz piłkochwyty, a także śmieć (Wojtkiewicz, 2022). Innym przykładem jest nielegalne graffiti powstałe na ścianie przy orliku SP9, które mogłoby być uznane za przejaw rekreacji twórczej, gdyby zarządca wyraził na nie zgodę. Jedyne orliki najmniej dostępne (SP52 i TZN) nie są demolowane, wynika to z braku możliwości lub opłacalności robienia wieczornych imprez przez okoliczną młodzież, na co wpływ ma zagospodarowanie obiektów i ich lokalizacja. Ogrodzenie orlika TZN jest na tyle wysokie, że nie da się przez nie przejść, SP52 natomiast znajduje się daleko od centrum, wśród terenów niezagospodarowanych i o słabej dostępności transportowej.

Dewastacje, patologiczne zachowania oraz sama chęć wykorzystywania orlików w celach spotkań ze znajomymi są spowodowane brakiem miejsc sprzyjających wieczornej, kulturalnej rekreacji młodych ludzi w Częstochowie. Problem niszczenia orlików jest zjawiskiem powszechnym i dotyczy również obiektów w innych miastach. Niszczenie zaplecza sanitarno-szatniowego (urywanie klamek, wulgarne napisy, imprezy, którym towarzyszą alkohol i inne używki) miało miejsce m.in. w 2018 r. na orliku przy XXV Liceum Ogólnokształcącym w Łodzi, gdzie zarządcy kompleksu, po licznych interwencjach własnych oraz

policji, w akcie desperacji osiągnęli porozumienie z chuliganami: zezwolono im na tę kontrowersyjną formę rekreacji biernej pod warunkiem nieniszczenia obiektu (Jeżewski, 2019).

Przeprowadzone analizy dowiodły, że dla osób chcących korzystać z orlików w celach uprawiania rekreacji ruchowej przeszkodą nie stanowią ani dostępność transportowa, czasowa, czy informacyjna, ani brak odpowiedniego zagospodarowania. Jednakże niewystarczająca troska o te obiekty ze strony zarządców sprawia, że mogą być one niszczone, a podejmowane próby nielegalnego wejścia (np. robienie dziur w siatce, aby dostać się na zamknięty obiekt) bywają niebezpieczne dla użytkowników. Istotnym problemem, wynikającym z braku funduszy na monitoring oraz ochronę, jest brak możliwości kontroli osób, które preferują rekreację bierną nocą.

5. PODSUMOWANIE

Interpretacja wyników badań terenowych pozwoliła na dostrzeżenie zależności między czynnikami lokalizacyjnymi, dostępnością oraz infrastrukturą orlików a sposobami ich użytkowania, a także na opracowanie analizy SWOT (tabela 5, zob. s. 102–103). W zamierzeniu obiekty te miały być ogólnodostępne i służyć propagowaniu aktywnego stylu życia. Na dostępność obiektu składa się kilka elementów, w projekcie „Moje Boisko – Orlik 2012” nie sprecyzowano, jak dokładnie rozumieć to pojęcie. Założenie krzewienia kultury fizycznej wskazywało jednoznacznie, że obiekt powinien być dostosowany do potrzeb rekreacji ruchowej, edukacji fizycznej oraz sportu, czemu odpowiada podstawowa infrastruktura. Wielofunkcyjność orlików generuje pierwszy problem związany z ich użytkowaniem, którym jest pogodzenie interesów szkół, klubów sportowych i rekreantów, co wpływa negatywnie na dostępność czasową obiektów. Badane kompleksy w Częstochowie w ciągu tygodnia wykorzystywane są przez szkoły do wczesnych godzin popołudniowych, zaś późnym popołudniem pozostają do dyspozycji profesjonalnych klubów sportowych. Rekreanci mogą przyjść na orliki w weekend, lecz wówczas część z nich jest zamknięta, w okresie wiosennym i letnim z kolei organizowane są wydarzenia sprzyjające rekreacji kulturalno-rozrywkowej, a nie ruchowej. Kluby sportowe nie organizują treningów codziennie, lecz słaby rozwój dostępności informacyjnej sprawia, że w praktyce uzyskanie danych dotyczących godzin otwarcia obiektu dla innych użytkowników jest niemożliwe – kluby nie są zobligowane do komunikowania zarządców orlików o tym, kiedy dokładnie będą wykorzystywać obiekt, brakuje internetowych systemów rezerwacji, a dodzwonienie się do zarządców znających obłożenie orlika bywa trudne. W efekcie

Tabela 5. Użytkowanie orlików w Częstochowie w celach rekreacyjnych – analiza SWOT

Kategoria	Czynniki wewnętrzne	
	mocne strony	słabe strony
Lokalizacja	– położenie w centralnej części miasta, na obszarach o dużej gęstości zaludnienia – komplementarność wobec innych obiektów rekreacyjnych, zapewniających możliwości uprawiania innych form aktywności niż ruchowa – przemyślane rozmieszczenie – nie ma orlików w zachodniej części miasta, gdzie są inne obiekty rekreacyjne (np. wielkopowierzchniowy kompleks „Lisinieć”)	– brak orlików na wschód od DK1
Dostępność transportowa	– położenie w odległości do 500 m od przystanków komunikacji miejskiej – stojaki na rowery, ścieżki rowerowe – parkingi	– brak bezpośrednich połączeń komunikacyjnych z orlikiem przy SP52 z niektórych części miasta – brak ścieżki rowerowej przy SP38 – brak parkingu przy SP52
Dostępność czasowa	– możliwość korzystania z orlików przez cały rok – jupitery umożliwiające grę w każdych warunkach oświetleniowych	– konieczność udostępniania orlika na lekcje wychowania fizycznego oraz treningi profesjonalnych klubów sportowych i rekreantów, wpływająca na istotne ograniczanie czasu dla każdej z tych grup – zamknięcie części orlików w weekend – organizowanie imprez i wydarzeń w weekendy uniemożliwiające wówczas rekreację ruchową – niejasne warunki udostępniania orlików w trudnych warunkach pogodowych
Dostępność informacyjna	– dane kontaktowe do zarządcy umieszczone na stronach internetowych szkół – wymiana informacji dotyczących możliwości korzystania z orlików pomiędzy znającymi się częstochowianami regularnie użytkującymi orliki	– brak informacji o godzinach otwarcia na obiekcie, na stronach internetowych i w mediach społecznościowych szkół – utrudniony kontakt telefoniczny z zarządcami – brak systemu rezerwacji wejścia na obiekt
Zagospodarowanie	– dobra infrastruktura rekreacyjna (boiska z dobrze utrzymaną nawierzchnią i wyraźnymi liniami, bramki, kosze, siatki) – możliwość uprawiania zróżnicowanych form rekreacji ruchowej – możliwość wypożyczenia sprzętu sportowego (SP54) – dobre zabezpieczenia przed wyrzuceniem piłki w czasie gry (piłkochwyty, ogrodzenia)	– ograniczony dostęp do budynków sanitarnych i szatni lub ich brak – brak możliwości wypożyczenia sprzętu sportowego na większości orlików – brak kadry – animatorów, konserwatorów, ochrony – brak zagospodarowania do rekreacji biernej w ciągu dnia – brak monitoringu nocnego
Kategoria	Czynniki zewnętrzne	
	szanse	zagrożenia
Lokalizacja	– możliwość przekształcenia w orliki niedoinwestowanych boisk na Zawodziu-Dąbiu lub w Rakowie – możliwość włączenia się w finansowanie projektu budowy orlików we wschodnich dzielnicach miasta przez zamieszkałych tam zamożnych mieszkańców	– ryzyko wykorzystywania orlików przez kluby sportowe, zwłaszcza Raków i Skrę
Dostępność transportowa	– możliwość wykorzystania na parking pustego placu przy SP52	– brak funduszy
Dostępność czasowa	– możliwość udostępniania wszystkich obiektów w weekend – ustalenie stałych godzin wykorzystania obiektów na cele edukacyjne i sportowe – możliwość zdobycia funduszy przez kluby sportowe i ich powrót na własne, odrestaurowane boiska – doprecyzowanie godzin otwarcia obiektów dla rekreantów – doprecyzowanie warunków korzystania z obiektów w niesprzyjających warunkach pogodowych	– ryzyko uszkodzenia ciała w czasie gry w trudnych warunkach pogodowych – brak funduszy na personel mogący zajmować się obiektem

Dostępność informacyjna	– możliwość bezpłatnego zamieszczania informacji o otwarciu obiektów przez szkoły na własnych stronach internetowych i portalach społecznościowych	– brak inicjatywy i chęci ze strony zarządców
Zagospodarowanie	– możliwość zdobycia finansowania z małych grantów na monitoring – możliwość wprowadzania symbolicznych opłat za użytkowanie obiektu, zwłaszcza od dorosłych – zacieśnienie współpracy z policją – wypracowanie z psychologiem szkolnym metod pracy z trudną młodzieżą – zaangażowanie młodzieży w prace na orliku – wznawiane, skoordynowane działania dotyczące orlików, umożliwiające pozyskanie funduszy i kadry (np. Lokalny Animator Sportu – Projekt Orlik 2022)	– problem z komunikacją z młodzieżą użytkującą orlik w nieprawidłowy sposób – brak funduszy na ochronę – poczucie bezradności w walce z patologią

Źródło: opracowanie własne.

osoby zainteresowane rekreacją ruchową często przyjeżdżają na orliki bez pewności, czy będą mieć możliwość użytkowania boiska. Chętni do skorzystania z orlików bywają tak zdeterminowani, by na nie wejść, że przechodzą przez ogrodzenia lub dziury w siatkach, które są stałym elementem tych obiektów – zarządcy z czasem przestają je naprawiać, gdyż ich wysiłek nie przynosi rezultatu. Niewłaściwa dostępność informacyjna wpływa więc nie tylko na ograniczone możliwości korzystania z obiektu, lecz pośrednio przyczynia się do obniżenia stanu technicznego infrastruktury. Rozwiązaniem byłoby upowszechnienie informacji dotyczących godzin otwarcia obiektu (na stronie internetowej, na tablicy zamieszczonej na wejściu do kompleksu), a przede wszystkim zapewnienie możliwości uprawiania rekreacji ruchowej na wszystkich orlikach w weekend. Problem dostępności czasowej i informacyjnej w szczególności dotyczy tych obiektów, które wejście uzależniają od warunków pogodowych, w żaden sposób ich nie precyzując. Jest to o tyle kuriozalna sytuacja, że niekorzystna aura nie zniechęca rekreantów, którzy są gotowi nie tylko grać na orlikach, ale nawet uczestniczyć w pracach porządkowych (np. odśnieżanie, grabienie liści), by móc skorzystać z obiektu.

Większość orlików w Częstochowie skoncentrowana jest w środkowej części miasta, przy szkołach. Lokalizacja orlików w tych dzielnicach, gdzie dominują tereny usługowo-mieszkaniowe, jest słuszna, zwłaszcza że obrzeża to tereny rolnicze oraz zieleni i lasów, na których są inne obiekty rekreacyjne (np. Park Wypoczynkowy „Lisiniec”). Problematyczny jest brak orlików w części miasta leżącej na wschód od DK1, która stanowi istotną barierę dla osób przemieszczających się ze wschodniej do centralnej Częstochowy. Są to tereny gospodarcze oraz mieszkaniowe (zabudowa jednorodzinna, mała gęstość zaludnienia w dzielnicach Wyczerpy-Aniołów, Zawodzie-Dąbie, Zawodzie-Dąbie

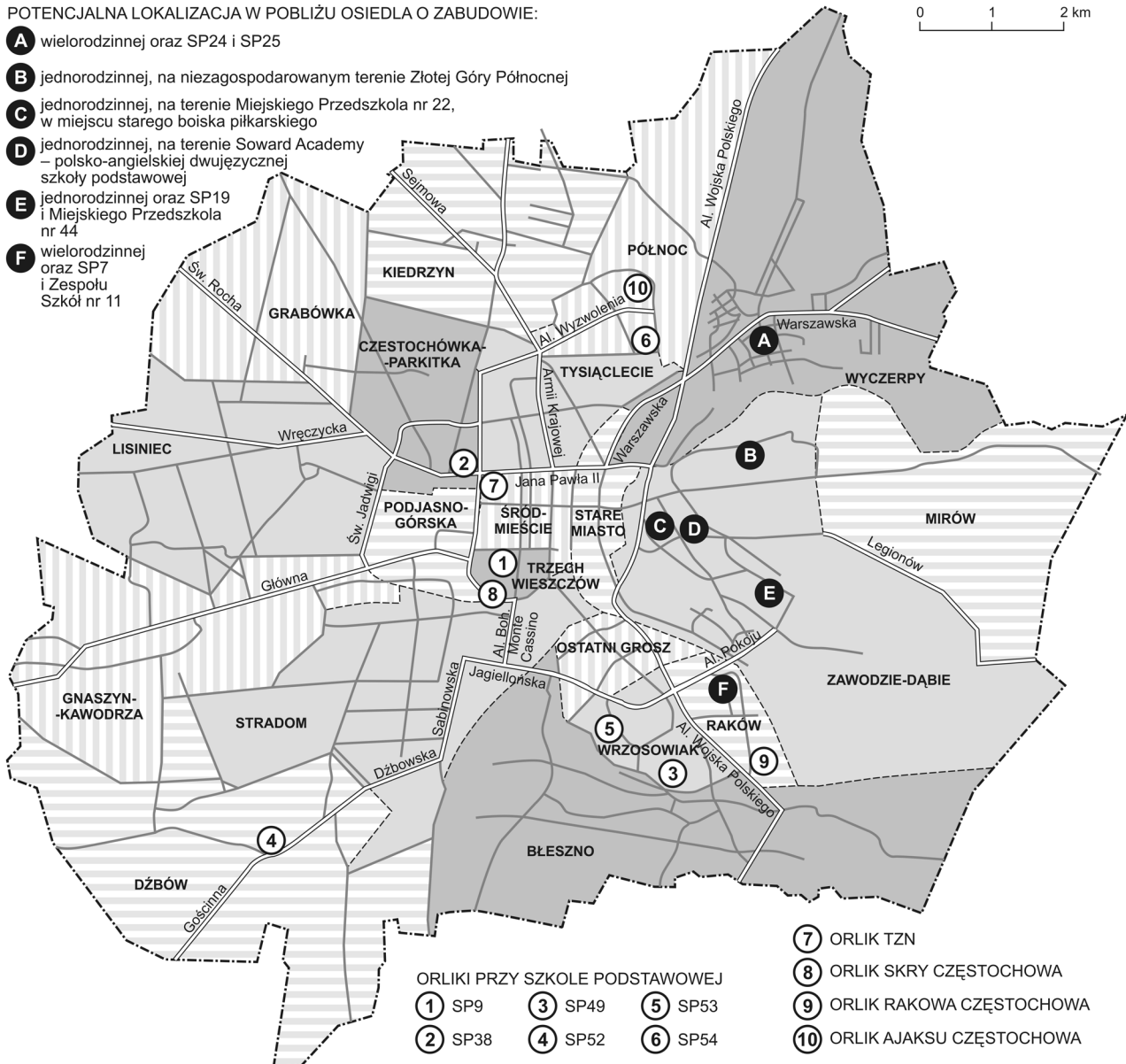
Huta, Mirów, a zabudowa wielokondygnacyjna i duża gęstość zaludnienia – aż 1002 os./km² – w Rakowie), gdzie warto zainwestować w ogólnodostępne kompleksy boisk, szczególnie przy placówkach edukacyjnych (rysunek 4, zob. s. 104). Orlików brakuje także w zachodniej części miasta, jednak dojazd stamtąd do centrum, w którym są tego typu obiekty, jest łatwiejszy i bezpieczniejszy niż z dzielnic położonych na wschód od DK1, dlatego, w opinii autorów, w pierwszej kolejności powinno się zainwestować w orliki w dzielnicach Raków, Zawodzie-Dąbie oraz Wyczerpy.

Dostępność transportowa jest bardzo dobra – do wszystkich orlików możliwy jest dojazd komunikacją miejską, samochodem i rowerem. Problemem jest jedynie brak parkingu przy odizolowanym obiekcie przy SP52 – w jego sąsiedztwie są tereny niezainwestowane, które można przeznaczyć na miejsca postojowe dla samochodów.

O wykorzystaniu rekreacyjnym orlików w znacznej mierze decyduje ich zagospodarowanie, które służyć miało głównie rekreacji czynnej. Zagospodarowanie kompleksów spełnia wymogi projektu „Moje Boisko – Orlik 2012” i umożliwia uprawianie zróżnicowanych form rekreacji ruchowej, jednak zwykle użytkowane są jedynie boiska do piłki nożnej, zaś potencjał pozostałych obiektów (boiska do koszykówki, siatkówki, bieżnie) nie jest w pełni wykorzystywany. Może to być związane z faktem, że na orliki przychodzą głównie chłopcy zainteresowani piłką nożną, którym nie zaszczycono sympatii do innych dyscyplin. Możliwe, że jest tak na skutek kultury tego sportu w Częstochowie, edukacji szkolnej, ale też braku animatorów na orlikach, którzy mogliby ukierunkowywać młodzież, wskazując im różnorodność opcji rekreacji fizycznej. Brakuje infrastruktury towarzyszącej (dostępu do toalet, szatni) oraz wyposażenia, dlatego większość rekreantów przynosi ze sobą potrzebny sprzęt (np. piłki). Zagrodzone boiska i uzbrojenie terenu sprawiają,

POTENCJALNA LOKALIZACJA W POBLIŻU OSIEDLA O ZABUDOWIE:

- A** wielorodzinnej oraz SP24 i SP25
- B** jednorodzinnej, na niezagospodarowanym terenie Złotej Góry Północnej
- C** jednorodzinnej, na terenie Miejskiego Przedszkola nr 22, w miejscu starego boiska piłkarskiego
- D** jednorodzinnej, na terenie Soward Academy – polsko-angielskiej dwujęzycznej szkoły podstawowej
- E** jednorodzinnej oraz SP19 i Miejskiego Przedszkola nr 44
- F** wielorodzinnej oraz SP7 i Zespołu Szkół nr 11

Rysunek 4. Proponowane lokalizacje nowych orlików w Częstochowie

Źródło: opracowanie własne

że są to dogodne miejsca do organizacji wydarzeń, np. pikników rodzinnych. Rekreacja kulturalno-rozrywkowa na orlikach jest incydentalna, niekiedy towarzyszy jej również rekreacja twórcza. Problem wykorzystania orlików na rekreację realizowaną poprzez działalność społeczną wymaga pogłębionych badań socjologicznych. Warto jedynie podkreślić, że dostępna infrastruktura sportowa stwarza możliwości organizacji bezpłatnych spotkań sportowych, na których bardziej doświadczeni rekreanci mogą trenować innych. Dobrowolną działalność dla dobra swojego oraz pozostałych użytkowników podejmują także ci, którzy decydują się na prace porządkowe na boisku, by móc z niego korzystać. Podsumowując, zagospodarowanie orlików sprzyja głównie rekreacji ruchowej, a w najmniejszym stopniu twórczej.

Osobnym zagadnieniem jest zagospodarowanie obiektów służące rekreacji biernej. Infrastruktura towarzysząca nie wystarcza – brak trybun czy ławek utrudnia kibicowanie, stąd obserwujący mecze często siadają na schodkach, narażając się na problemy zdrowotne. Dostrzec należy paradoks – elementy zagospodarowania wpływające na bezpieczeństwo gry (piłkochwyty, ogrodzenie) i izolujące tę przestrzeń od otoczenia sprawiają, że dobrze czuje się tam młodzież organizująca wieczorami spotkania, którym towarzyszą używki, a patologiczne zachowania prowadzą do dewastacji obiektu. Poczucie bezkarności wynika z braku odpowiednich zabezpieczeń – kamer do monitoringu w nocy, ochroniarza lub portiera mogącego wezwać firmę ochroniarską. Samo zagospodarowanie rekreacyjne to za mało – konieczna jest także

rozbudowana baza towarzysząca, by obiekt spełniał swoje funkcje i służył budowaniu dobrych postaw społecznych.

Reasumując, orliki w Częstochowie są obiektami udostępnianymi różnym grupom użytkowników (uczniom, sportowcom, rekreantom). Ich kompleksowe wykorzystanie na cele rekreacyjne umożliwia dobra lokalizacja i dostępność komunikacyjna, utrudnia zaś ograniczona dostępność czasowa i informacyjna. Zagospodarowanie rekreacyjne sprzyja rekreacji ruchowej, natomiast infrastruktura towarzysząca jest niewystarczająca. Bez wątpienia orliki są obiektami potrzebnymi w Częstochowie, o czym świadczy determinacja użytkowników. Podstawowymi trudnościami związanymi z ich funkcjonowaniem są: brak funduszy na ochronę, brak pomysłów dotyczących rozwiązania problemów aktów wandalizmu oraz brak koordynacji terminarza udostępniania obiektów. W opinii autorów dobrym rozwiązaniem byłoby poszerzenie możliwości poprawy sytuacji materialnej zarządców orlików, np. dzięki symbolicznym opłatom za użytkowanie boisk, sprzedaż napojów, a przede wszystkim zaangażowaniu pełnych pasji i entuzjazmu rekreantów w pomoc w zdobyciu dofinansowania, np. małe granty, projekty budżetu obywatelskiego, co dodatkowo przyczyniłoby się do propagowania rekreacji realizowanej przez działalność społeczną. Podjęte w artykule rozważania warto rozszerzyć o zagadnienia związane z rolą animatorów w wykorzystaniu orlików na cele rekreacyjne w przestrzeni miejskiej przez różne grupy wiekowe, w tym osoby starsze, które mają ograniczone możliwości korzystania z tej infrastruktury (por. Mamarczyk, Popławski, 2020). Autorzy proponują także przeprowadzenie analizy funkcjonowania i znaczenia orlików w kontekście lokalizacji, zagospodarowania i udostępniania innych obiektów sportowo-rekreacyjnych, sugerując, by analogiczne badania wykonać w innych miastach, co pozwoliłoby na prowadzenie studiów porównawczych, a w konsekwencji – na znalezienie rozwiązań optymalizujących funkcjonowanie orlików jako obiektów rekreacyjnych.

BIBLIOGRAFIA

- Apanowicz, J. (2002). *Metodologia ogólna*. Gdynia: BERNARDINUM.
- Apanowicz, J. (2005). *Metodologiczne uwarunkowania pracy naukowej*. Warszawa: Difin.
- Babbie, E. (2003). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bank Danych Lokalnych (2022). Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> (23.09.2022).
- Bielec, G., Półtorak, W., Warchoń, K. (2011). *Zarys teorii i metodyki rekreacji ruchowej*. Kraków: Proksenia.
- Biernat, E., Piątkowska, M., Zembura, P., Gołdys, A. (2017). Problem zarządzania orlikami z perspektywy animatorów z gmin wiejskich i miejskich. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 18, 429–444.
- Bocheński, T. (2018). Badania dostępności transportowej ze szczególnym uwzględnieniem kolei. W: S. Sitek (red.), „*Stare i nowe*” problemy badawcze w geografii społeczno-ekonomicznej (s. 103–121). Sosnowiec: Polskie Towarzystwo Geograficzne Oddział Katowicki, Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi.
- Bródka, S. (2004). *Zmiany przestrzeni rekreacyjnej wybranych miast województwa wielkopolskiego w latach 1975–1997*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Cieplik, J., Sołtysik, M. (2012). Próba oceny dostępności komunikacyjnej wybranych obiektów kultury materialnej i terenów rekreacyjnych Wrocławia dla mieszkańców obszarów podmiejskich. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 18, 32–43.
- Cudny, W. (2006). *Przemiany przestrzenne i funkcjonalne Tomaszowa Mazowieckiego w okresie transformacji ustrojowej*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Diagnoza społeczno-gospodarcza sporządzona na potrzeby Miejskiego Programu Rewitalizacji dla Częstochowy na lata 2016–2025*. Załącznik Nr 6 do Uchwały Nr 356.XXVIII.2016 Rady Miasta Częstochowa z dnia 25 sierpnia 2016 r.
- Drzewiecki, M. (1992). *Wiejska przestrzeń rekreacyjna*. Warszawa: Instytut Turystyki.
- Frankfort-Nachmias, C., Nachmias, D. (2001). *Metody badawcze w naukach społecznych*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Gołdys, A. (2020). *Ciało w politykach publicznych. Boiska orlik jako przestrzeń biopolityki* [dysertacja doktorska]. Uniwersytet Warszawski, Wydział Socjologii.
- Gołdys, A., Stec, M., Wiśnicka, M., Włoch, R. (2013). *Orliki i Animatorzy. Raport z badań prowadzonych w ramach Akademii Animatora*. Pobrane z: <https://sportimpakt.org/wp-content/uploads/2016/08/Nasz-Orlik-raport-2013.pdf> (23.09.2022).
- Guzik, R., Kołoś, A., Taczanowski, J. (2017). Transport publiczny atrakcją turystyczną? W: M. Drewnik, M. Mika (red.), *Człowiek i jego działania: spojrzenie geografów* (s. 133–146). Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.
- Jaremen, D.E., Nawrocka, E. (2012). Rola dostępności komunikacyjnej obszaru recepcji turystycznej w kształtowaniu popytu turystycznego. *Ekonomiczne Problemy Usług*, 83, 401–414.
- Jeżewski, A. (2019). *Wykorzystanie kompleksu sportowego XXV LO im. Stefana Żeromskiego „Moje Boisko – Orlik 2012” na cele rekreacyjne* [maszynopis pracy licencjackiej]. Uniwersytet Łódzki, Instytut Geografii Miast i Turyzmu.
- Kadenaci, A. (2017). Transformacja przestrzeni sportowych w Warszawie. *Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Praktyka*, 94 (1), 113–120.
- Kasprzak, K., Kurczewski, R., Raszka, B. (2001). Zagospodarowanie przestrzenne terenów rekreacyjnych. W: I. Kielbasiewicz-Drozdowska, W. Siwiński (red.), *Teoria i metodyka rekreacji (zagadnienia podstawowe)* (s. 167–198). Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego.
- Kielbasiewicz-Drozdowska, I. (2001). Zarys rozwoju refleksji teoretycznej nad problematyką rekreacji. W: I. Kielbasiewicz-Drozdowska, W. Siwiński (red.), *Teoria i metodyka rekreacji (zagadnienia podstawowe)* (s. 9–28). Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego.
- Konecki, K. (2000). *Studia z metodologii badań jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krzyszowska-Kostrowicka, A. (1980). *Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakteru powiązań*. Wrocław: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN – Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Księżki, K., Neścioruk, K. (2016). Kartograficzna metoda badań w analizie turystyki kulturowej. *Turystyka Kulturowa*, 2, 86–100.
- Kurek, W., Mika, M. (2007). *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*. W: W. Kurek (red.), *Turystyka* (s. 11–49). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Liszewski, S. (1973). *Użytkowanie ziemi w miastach województwa opolskiego*. Opole: Instytut Śląski.
- Liszewski, S., Baczarow, M. (1998). Istota i właściwości przestrzeni rekreacyjno-turystycznej. *Turyzm*, 8 (1), 39–67. <https://doi.org/10.18778/0867-5856.8.1.04>
- Mamcarczyk, M., Popławski, Ł. (2020). Access to sport facilities, social and intergenerational integration: A case study. *European Research Studies Journal*, 23 (2), 577–591. <https://doi.org/10.35808/ersj/1610>
- Matczak, A., Szymańska, D. (1997). *Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miasta. Przykład Brodnica*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Miedzińska, I. (2005). Dostępność komunikacyjna w systemach rekreacyjnych na przykładzie Pojezierza Lubuskiego. *Turystryka i Rekreacja*, 1, 121–124.
- Milewski, D. (2011). Dostępność transportowa jako czynnik kształtujący atrakcyjność turystyczną województwa zachodniopomorskiego. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 16, 181–200.
- Ministerstwo Sportu i Turystyki (2008). *Sprawozdanie z realizacji programu „Moje Boisko – Orlik 2012”*. Pobrane z: <https://bip.msit.gov.pl/download/2/1925/Orlik2008grudzien.pdf> (23.09.2022).
- Ministerstwo Sportu i Turystyki (2015). *Informacja Ministra Sportu i Turystyki na temat realizacji programów „Moje Boisko – Orlik 2012” i „Biały Orlik” w latach 2008–2012*. Pobrane z: https://bip.msit.gov.pl/download/2/5304/Informacja_nt_realizacji_programow_Moje_Boisko_Orlik_2012_i_Bialy_Orlik_w_latach_2008-2012.pdf (23.09.2022).
- MPK (2022). Pobrane z: <https://www.mpk.czest.pl/> (31.05.2022).
- Oldenburg, R. (1999). *The great good place: Cafés, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community*. New York: MARLOWE & CO.
- Pawlikowska-Piechotka, A. (2009). *Zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne*. Gdynia: Novae Res.
- Pilawska, A., Pilawski, A., Petryński, W. (2003). *Zarys teorii i metodyki rekreacji ruchowej*. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa.
- Playarena.pl (2022). Pobrane z: <https://playarena.pl/pomoc> (23.09.2022).
- Preobrażenski, W. (1975). *Tieoreticzeskije osnovy riekreacyonnoj gieografii*. Moskwa: Nauka [w jęz. ros.].
- Projekt Społeczny 2012 Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego (2012). *Moje Boisko Orlik 2012 szansą na rozwój aktywności społecznej. Raport z badań jakościowych wykonanych na zlecenie Ministerstwa Sportu i Turystyki*. Pobrane z: https://bip.msit.gov.pl/download/2/2599/Raport_z_badan_jakosciowych_Moje_Boisko_Orlik_2012_szansa_na_rozwoj_aktywnosci_spolecznej_cz_I.pdf (23.09.2022).
- PZPN (2022). Pobrane z: https://www.pzpn.pl/public/system/files/site_content/941/1776-UNIFIKACJA%20Kolegium%20S%C4%99dzi%C3%B3w.pdf (23.09.2022).
- Rudnicki, M. (2010). Dostępność komunikacyjna jako czynnik decydujący o konkurencyjności miasta Krakowa na globalnym rynku turystycznym. W: J. Sala (red.), *Konkurencyjność miast i regionów na globalnym rynku turystycznym* (s. 237–255). Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Seweryn, R. (1999). Ocena dostępności komunikacyjnej Polski dla turystów zagranicznych. *Problemy Turystyki*, 22 (2), 67–90.
- Sołowiej, D. (1992). *Weryfikacja ocen integralnych atrakcyjności środowiska przyrodniczego człowieka w wybranych systemach rekreacyjnych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- SP9 (2022). Pobrane z: <https://sp09czestochowa.edupage.org/> (31.05.2022).
- SP38 (2022). Pobrane z: <https://sp38.czest.pl/> (31.05.2022).
- SP49 (2022). Pobrane z: <http://sp49czest.szkolnastrona.pl/> (31.05.2022).
- SP52 (2022). Pobrane z: <https://sp52czest.szkolnastrona.pl/> (31.05.2022).
- SP53 (2022). Pobrane z: <https://sp53czest.szkolnastrona.pl/> (31.05.2022).
- SP54 (2022). Pobrane z: <http://sp54czest.szkolnastrona.pl/> (31.05.2022).
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Częstochowy* (2019). Pobrane z: https://www.czestochowa.pl/page_id=1000288 (31.05.2022).
- TZN (2022). Pobrane z: <https://tzn.edu.pl/> (31.05.2022).
- Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami*. DzU 2019, poz. 1696.
- Warszysińska, J., Jackowski, A. (1978). *Podstawy geografii turystyki*. Warszawa: PWN.
- Włoch, R., Gołdys, A., Rogaczewska, M., Szymborska, M. (2013). Społeczne funkcje małej infrastruktury sportowej: boiska Orlik jako „trzecie miejsca”. W: R. Kossakowski, K. Stachura, A. Strzałkowska, M. Żadkowska (red.), *Futbol i cała reszta. Sport w perspektywie nauk społecznych* (s. 121–143). Poczółki: Wydawnictwo Orbis Exterior.
- Wodniak, K. (2021). Social leverage of sporting mega-events and co-production: The case study of Orlik facilities in Poland after EURO 2012. *International Journal of Sport Policy and Politics*, 13 (1), 85–104. <https://doi.org/10.1080/19406940.2020.1859585>
- Wojtkiewicz, M. (2022). *Lokalizacja, dostępność i użytkowanie orlików w Częstochowie* [maszynopis pracy licencjackiej]. Uniwersytet Łódzki, Instytut Geografii Miast, Turystyki i Geoinformacji.
- Zawilińska, B. (2011). *Baza i dostępność komunikacyjna*. W: M. Mika (red.), *Kraków jako ośrodek turystyczny* (s. 127–146). Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ.

Artykuł wpłynął:
6 października 2022
Zaakceptowano do druku:
28 grudnia 2022

RECENZJA

VÍTOR OLIVEIRA, *URBAN MORPHOLOGY: AN INTRODUCTION TO THE STUDY OF THE PHYSICAL FORM OF CITIES*, THE URBAN BOOK SERIES, SPRINGER INTERNATIONAL PUBLISHING, CHAM 2016, SS. XXIII, 192

Recenzowana publikacja jest przedstawiana przez autora jako podręcznik z zakresu morfologii miast, w którym w dość zwięzły sposób są prezentowane podstawowe zagadnienia niezbędne do rozpoczęcia studiów lub uporządkowania wiedzy potrzebnej do prowadzenia badań fizycznej formy miast. Vítor Oliveira jest znanym badaczem morfologii miast, obecnie pełni funkcję przewodniczącego International Seminar on Urban Form (ISUF), jest również jednym z redaktorów *Journal Urban Morphology* oraz założycielem i przewodniczącym Council of the Portuguese-language Network of Urban Morphology (PNUM). W przedmowie publikację poleca Jeremy W.R. Whitehand, emerytowany profesor i założyciel Urban Morphology Research Group (UMRG), School of Geography, Earth and Environmental Sciences, University of Birmingham – wybitnego brytyjskiego ośrodka naukowego zajmującego się historyczno-geograficznymi aspektami formy miast. W ciągu ponad pół wieku Whitehand wniósł kluczowy wkład w zdefiniowanie morfologii miejskiej jako dziedziny wiedzy, a w jej ramach – w ustanowienie podejścia historyczno-geograficznego, proponując i udoskonalając wiele teorii, koncepcji i metod morfologicznych. Jego rekomendacja podnosi rangę publikacji.

Książka składa się z dziesięciu rozdziałów, każdy z nich rozpoczyna abstrakt i słowa kluczowe, a kończy bibliografia. Po krótkim wprowadzeniu, w rozdziale drugim, prezentowane są główne fizyczne elementy miasta, ich forma i rozmieszczenie, ilustrowane zdjęciami satelitarnymi z Google Earth oraz fotografiami. Poszczególne elementy miasta są przedstawiane w coraz większej skali. Na początku autor przypomina, że rzeźba terenu, jakość i przydatność gleby, klimat, wody, nasłonecznienie i ekspozycja na wiatr, typ krajobrazu naturalnego to istotne aspekty w morfologii miast. Następnie przechodzi do omówienia systemu dróg, działek i zabudowań. Rozdział ten, w skondensowanej formie,

dostarcza szczegółowego zasobu wiedzy niezbędnej do zrozumienia dalszej lektury. Ilustracje omawianych form są bardzo dobrze dobrane i wręcz zachęcają do zagłębienia się w problematykę morfologii miast. Zdjęcia satelitarne w tej samej skali wspinałoby prezentują różnorodność elementów miast głównie europejskich, amerykańskich, ale także afrykańskich i azjatyckich.

W rozdziale trzecim autor krótko przedstawił osoby lub społeczności (nazywane agentami), które miały i mają wpływ na oblicze miast. Deweloperów, architektów i budowniczych nazywa bezpośrednio agentami, a planistów i polityków – agentami pośrednimi. Sam proces planowania miast jest zwięzle omówiony w ujęciu historycznym i ilustrowany planami wybranych miast (Barcelona, Amsterdam i Czandigarh).

Czwarty rozdział Oliveira poświęcił analizie ewolucji miast na przestrzeni 5500 lat. Na kilkunastu stronach zarysował zagadnienie w różnych okresach: cywilizacji sumeryjskiej i chińskiej, następnie omówił miasta greckie, rzymskie, islamskie, średniowieczne, renesansu, a na koniec miasta dziewiętnastowieczne. Autor podkreślił charakterystyczne formy tych miast: ulice, działki i budynki. Składają się one na odrębne formy krajobrazu, odróżnialne dla miast zakładanych w omawianych epokach.

Pewnym podsumowaniem wcześniejszych części jest rozdział piąty, w którym na przykładzie trzech miast (Nowy Jork, Marrakesz i Porto) Oliveira zaprezentował i wyjaśnił strukturę miejską. Odniósł się do przyrodniczych i geograficznych aspektów ich rozplanowania, rozwoju historycznego oraz do uwarunkowań kulturowych. Autor przypomniał czytelnikom, że Nowy Amsterdam (od 1664 r. nazywany Nowym Jorkiem) powstał na wyspie o wydłużonym kształcie, od południa otoczonej zatoką Oceanu Atlantyckiego, od zachodu rzeką Hudson, a od wschodu rzeką East River. Plan miasta z 1811 r. zawierał propozycję nowego układu,

wykorzystującego siatkę 12 alei i 155 ulic. Miał też dobrze zdefiniowaną strukturę działek dla każdego bloku urbanistycznego oraz zasady dotyczące zabudowy. Jako przykład miasta islamskiego posłużyło marokańskie miasto Marrakesz, usytuowane około 200 km od Oceanu Atlantyckiego, u podnóża Atlasu Wysokiego. Jego historia sięga połowy XI w. Ten układ urbanistyczny jest przeciwieństwem Nowego Jorku, a dzielnica Medyna i jej zawiła siatka wąskich uliczek zostały wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Trzecie miasto portugalskie, Porto, zostało zapewne wybrane z osobistych powodów autora, który w nim mieszka i bada je od lat. To średniowieczne miasto, położone nad Oceanem Atlantyckim, u ujścia rzeki Duero, największą ekspansję urbanistyczną zanotowało w XVIII w. na skutek wzrostu gospodarczego związanego z handlem winem, następnie z odkryciami minerałów złota i diamentów w Brazylii oraz z procesem industrializacji. Każdy z tych czynników pozostawił w strukturze miasta widoczne i odmienne formy. Prezentacja trzech wymienionych miast pozostawia twórczy niedosyt i chęć odkrywania innych – ich genezy, struktury przestrzennej oraz zabudowy. Dotyczy to zarówno miast polskich, jak i z pozostałych części świata.

Kolejny rozdział przygotowuje czytelnika do studiów nad morfologią miast. W rozdziale szóstym, podzielonym na trzy części, autor omawia historię nauki o morfologii miast. W pierwszym podrozdziale (6.1) prezentuje pionierskie publikacje, do których zaliczył prace:

- *Studi per una operante storia urbana di Venezia* (1959) włoskiego architekta, Saveria Muratoriego,
- *Alnwick, Northumberland: A study in town-plan analysis* (1960) niemiecko-brytyjskiego geografa, Michaela R.G. Conzena,
- *The image of the city* (1960) amerykańskiego urbanisty, Kevina Lyncha,
- *Townscape* (1961) brytyjskiego architekta, Gordona Cullena,
- *The death and life of great American cities* (1961) amerykańsko-kanadyjskiej dziennikarki, Jane Jacobs,
- *L'architettura della città* (1966) włoskiego architekta, Alda Rossiego,
- *Formes urbaines: De l'îlot à la barre* (1977) francuskich architektów, Jeana Castexa i Philippe'a Paneraigo, oraz antropologa, Jean-Charlesa Depaule'a,
- *The social logic of space* (1984) brytyjskich architektów, Billa Hilliera i Julienne Hanson.

Kolejny podrozdział (6.2) został poświęcony na przegląd podejść badawczych. Dla polskiego czytelnika, w szczególności geografa, interesująca może być część o poprzednikach Conzena, którzy prowadzili badania historyczno-geograficzne. Już w 1894 r. historyk Johann Fritz w publikacji *Deutsche Stadtanlagen*, na podstawie planów 300 niemieckich miast i badań terenowych, porównał fizyczne formy obszarów miejskich, zauważając,

że mają one różnorodną strukturę przestrzenną, zależną od wielu czynników wpływających na ich rozwój. W 1924 r. Walter Geisler wydał książkę *Die deutsche Stadt: ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft*, w której m.in. analizował plan miasta Danzig (obecnie Gdańsk). Niemieccy badacze, głównie geografowie (Otto Shlütter, Friedrich Ratzel, Hugo Hassinger, Walter Geisler, Hans Dörries, Hans Bobek, Rudolf Martin, Herbert Louis oraz Michael R.G. Conzen), do 1939 r. opublikowali wiele prac z zakresu morfogenezy niemieckich i austriackich miast (wśród nich Berlina, Wiednia, Halle, Lipska i Strasburga), rozpoczynając problematykę badań miejskich i dając podwaliny do kolejnych. Szczególną rolę odegrał Conzen, który w 1933 r. wyemigrował do Wielkiej Brytanii, dokąd przeniósł nowe idee badań, a na uniwersytecie Birmingham stworzył wyśmienity zespół badaczy z zakresu morfologii miast. Jego uczeń, Jeremy Whitehand, utworzył w 1974 r. Urban Morphology Research Group (UMRG), która kontynuuje studia w historyczno-geograficznej tradycji badań form miejskich Conzena. Jako wiodący przykład miasta w badaniach Conzena wskazano Alnwick (1960). Brytyjczycy byli głównymi inicjatorami powstania w 1994 r. międzynarodowej organizacji International Seminar on Urban Form (ISUF), skupiającej badaczy różnych dyscyplin zajmujących się morfologią miast. ISUF organizuje konferencje, publikuje czasopismo *Urban Morphology*. Inne podejście – typomorfologiczne – reprezentowała szkoła włoskiego architekta, Saveria Muratoriego. Studia w jego koncepcji rozpoczynano od zbadania typów zabudowy w historycznej tkance miasta, a sam Muratori przeprowadził w ten sposób analizę Rzymu (*Studi per una operante storia urbana di Roma*, 1963). Włoch zwracał uwagę, że w badaniach morfologicznych należy pamiętać o historycznym, ciągłym procesie, jakiemu podlegają miasta. Jego uczeń, Gianfranco Caniggia, rozwijał i modyfikował tę teorię, wykorzystując ją w badaniach włoskiego miasta Como. Szkołę włoską reprezentował też Gian Luigi Maffei, który z Caniggą opracował kilka ważnych pozycji naukowych, m.in. *Composizione architettonica e tipologia edilizia* (1979). Włoska szkoła morfologii zapoczątkowała międzynarodowe centrum badań miejskich Centro Internazionale per lo Studio dei Processi Urbani e Territoriali (CISPUT) oraz włoską sieć ISUF.

Przedstawicielami odmiennego podejścia badawczego byli brytyjscy architekci, Hillier i Hanson, twórcy koncepcji składni przestrzeni (*space syntax*), którą opracowali w latach 70. XX w. Jej głównym założeniem było uznanie przestrzeni za podstawowy atrybut w badaniach miasta, a celem – analizowanie relacji między społeczeństwem a przestrzenią. Koncepcja ta jest współcześnie rozwijana i ma wiele rozwiązań informacyjnych, pozwalających na jej zastosowanie. Wykorzystuje się w niej plan miasta (siatkę ulic) w postaci zbioru linii prostych (*axial map*), a następnie przekształca do

postaci grafu, który może być podstawą do wielu analiz przestrzeni miasta. W tym samym czasie brytyjski geograf, urbanista, Michael Batty, związany z University College London (UCL), zajmował się danymi przestrzennymi i komputerowymi modelami miast. Wraz z zespołem rozwijał metody analityczne i modele komputerowe do symulacji struktury miast i regionów, takie jak: Land Use – Transport Interaction Models (LUTI), Cellular Automaton (CA), Agent-Based Model (ABM) oraz Fractal Model. W 1995 r. został pierwszym dyrektorem centrum naukowego Centre for Advanced Spatial Analysis (CASA), które skupiało badaczy z różnych dyscyplin wykorzystujących systemy informacji geograficznej (GIS) w badaniach miast.

Najdłuższy w publikacji rozdział kończy się podrozdziałem (6.3), w którym wdrożono opisane wcześniej studia badawcze do analizy morfologicznej miasta Porto. Jest to kompleksowe i interesujące ujęcie porównawcze, ukazujące różnice i podobieństwa zastosowanych metod nad badaniem jednego miasta. Może być inspiracją do analizowania innych jednostek osadniczych na świecie.

Połączenie wiedzy teoretycznej z praktyką planowania przestrzennego i architekturą jest omówione przez autora w ostatnich dwóch rozdziałach. Podaje on współczesne przykłady wykorzystania prac Conzena, Muratoriego, Hilliera i Hanson w praktyce urbanistycznej w skali miasta oraz w praktyce architektonicznej w skali budynku (rozdział 7). Zwraca uwagę na interdyscyplinarny charakter badań fizycznych form miasta (rozdział 8) – na powiązania z naukami: społecznymi (np. zdrowie publiczne i sprawiedliwość społeczna), ekonomicznymi (dziedzictwo i jego powiązania z turystyką), środowiska przyrodniczego (zmiany klimatu, energia). Całość zamykają konkluzje autora, w których jeszcze raz odnosi się on do motywacji podjęcia się opracowania prezentowanej publikacji i wskazuje na wyzwania, jakie stoją przed morfologią miast w nadchodzących latach. Uważa morfologię miast za naukę ukonstytuowaną w ciągu ostatniego stulecia. Według niego konieczne jest zidentyfikowanie kluczowych interdyscyplinarnych powiązań z innymi dyscyplinami naukowymi, w zakresie których badane są miasta, i podjęcie zintegrowanych studiów.

Urban morphology: An introduction to the study of the physical form of cities autorstwa Vítor Oliveira warto polecić zarówno studentom (geografii, socjologii, urbanistyki, planowania i architektury), jak i badaczom zajmującym się miastem. Porządkuje i systematyzuje wiedzę o fizycznych formach miast. W polskiej literaturze naukowej mamy pozycje (m.in. Chmielewska, 2016; Deptuła, 2016; Koter, 1969; Koter, Kulesza, 2007; Lamprecht, 2020; Miszewska, 1971, 1994; Miszewska, Szmytkie, 2015; Musiaka, Figlus, Szmytkie, 2021;

Szmytkie, 2014), w których można odnaleźć kilka zagadnień poruszonych w książce, ale nie są one przedstawione całościowo i często są rozproszone. Książka jest bogato ilustrowana zdjęciami satelitarnymi, historycznymi planami miast, fotografiami oraz rycinami pochodzącymi z badań naukowych. Bibliografia zamieszczona w każdym z rozdziałów umożliwi pogłębienie studiów. W podtytule autor daje do zrozumienia, że publikacja stanowi wprowadzenie do studiowania fizycznych form miast, dlatego nie należy liczyć na to, iż spełni oczekiwania wszystkich odbiorców. Uważam, że jest ona godna polecenia czytelnikom interesującym się nie tylko badaniami z zakresu morfologii miast, ale szerszej grupie osób fascynujących się miastem.

BIBLIOGRAFIA

- Chmielewska, M. (2016). *Morfologiczne przekształcenia przestrzeni miejskiej Katowic*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Deptuła, M. (2016). Tradycyjne szkoły urbomorfologii a nowe podejścia do analizy miejskich form przestrzennych. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica* 25, 25–38. <https://doi.org/10.18778/1508-1117.25.02>
- Koter, M. (1969). *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*. Warszawa: PWN.
- Koter, M., Kulesza, M. (2007). Morfologia miast – stan i tendencje rozwoju. W: I. Jażdżewska (red.), *XX Konferencja Wiedzy o Mieście: Polska geografia osadnictwa. Dotychczasowy dorobek. Program badań* (s. 303–314). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Lamprecht, M. (2020). Integracja centralnej części terytorium Łodzi w świetle analizy konfiguracyjnej. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 9–10, 123–141. <https://doi.org/10.18778/8220-630-2.06>
- Miszewska, B. (1971). Analiza morfologiczna Opola. *Studia Społeczno-Ekonomiczne*, 2, 180–217.
- Miszewska, B. (1994). Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego. W: M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce* (s. 111–129). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Miszewska, B., Szmytkie, R. (2015). Morphological processes in the spatial structure of the southern district of Wrocław city. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 27, 133–151. <https://doi.org/10.1515/bog-2015-0009>
- Musiaka, Ł., Figlus, T., Szmytkie, R. (2020). Models of morphological transformations of centres of the largest Polish cities after World War II. *European Planning Studies*, 29 (3), 511–535. <https://doi.org/10.1080/09654313.2020.1744529>
- Szmytkie, R. (2014). *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*. Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.

Iwona Jażdżewska

 <https://orcid.org/0000-0002-4554-7486>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych
iwona.jazdzewska@geo.uni.lodz.pl

